

Nyelvelmélet és kontaktológia

Nyelvelmélet és kontaktológia

Szerkesztette:

É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila

PPKE BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
Piliscsaba
2010

A kötet tanulmányait lektorálták:

Adamik Béla
Cser András
Csúcs Sándor
Domokos György
Domonkosi Ágnes
Egedi Barbara
É. Kiss Katalin
Havas Ferenc
Hoffmann István
Juhász Dezső
Kenesei István
Kiefer Ferenc
Korompay Klára
Kristó László
Lőrinczi Réka
Luft Ulrich
Mayer Gyula
Nádasdy Ádám
Siptár Péter
Szeverényi Sándor

© A szerzők, 2010

A borítót Zétényi Zsófia tervezte Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
Simon Zsolt: A hettita–luvi kétnyelvűség problémái. Szociolingvisztikai és módszertani kérdések az ókori Anatóliában	15
Egedi Barbara : Kopt szintaxis és a görög igék átvételi morfológiája	33
Cser András: Görög hatás a latin extraszillabikus [s] átszótagolásában?	49
Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel: A germán és újlatin nyelvek laringális kölcsönhatása	57
Szentgyörgyi Rudolf: A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben	71
Haader Lea: Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken	87
Giampaolo Salvi: Az olasz személytelen szerkezet születése mint interferencia-jelenség	99

Kassai Ilona: Az angollal való nyelvi érintkezés hatása a kanadai francia nyelv hangtani szerkezetére	117
Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza: Orosz hatások a komi-permjákban	127
Csepregi Márta – Gugán Katalin: Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre	149
Várnai Zsuzsa – Wagner-Nagy Beáta: Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten	169
Presinszky Károly: Magánhangzóhiány és kontaktushatás a nagyhindi nyelvjárásban	185
Benő Attila: Az átvevő nyelv morfológiai rendszerének hatása a népetimológia és szóelvonás érvényesülésében	197
Kádár Edit: <i>... és (de) nemcsak</i>	207
É. Kiss Katalin: Valószínűleg, hogy kontaktushatás	223
Hegedűs Attila – Tóth László: „Germanizmusok”. Német eredetű szerkezetek elfogadása és elutasítása a magyarban	239

Bevezetés

Egy-egy nyelv generációról generációra való módosulását és térbeli szétfejlődését, azaz, a nyelvtörténeti és a dialektális változásokat gyakran külső nyelvi hatások idézik elő. A nyelvi kapcsolatok a szókölcsonzésekben mutatkoznak meg leglátványosabban, azonban a nyelvek közötti kölcsönhatás – különösen kiterjedt kétnyelvűség esetén – a nyelvek grammatikáját: hangrendszerét, alaktanát és mondattanát is befolyásolhatja. A kontaktushatás hol új jelenségek felbukkanásában, hol archaizmusok megőrződésében érhető tetten. Minden bizonnyal kontaktushatások láncolata az ún. Sprachbund-effektus, azaz, egy-egy grammatikai jelenségnek egy különféle, gyakran genetikailag nem rokon nyelveket magában foglaló földrajzi területen való elterjedtsége.

Intenzív, a szókölcsonzéken túlmenő, a nyelvek grammatikai rendszerét is befolyásoló kontaktushatás a kétnyelvűség talaján alakulhat ki. A két- vagy többnyelvűség mindenhol és minden történelmi korban gyakori. Mint a kötet tanulmányaiból megtudjuk, a népmozgások, hódítások, áttelepítések, változó hatalmi viszonyok már a Hettita Birodalomban is kétnyelvűséghez vezettek, épp úgy, mint a hellenisztikus Egyiptomban. Az ún. kulturális kétnyelvűség is ismert volt már az ókorban is. A mai magyar beszélőknek mintegy ötöde kétnyelvű, és kétnyelvűek az uráli nyelvcsalád szinte minden más tagjának beszélői is (ha nem háromnyelvűek, mint a Tajmir-félszigeti enyecék és nyenyecék jó része). Kétnyelvű közösségekben a kontaktushatás nemcsak alakítja az érintkező nyelvtanokat, hanem – aszimmetrikus erőviszonyok esetén – akár az egyik nyelv eltűnéséhez, azaz nyelvcserehez, nyelvhalálhoz is elvezethet. E folyamatban társadalmi és lélektani tényezők játszzák a kulcsszerepet. Kötetünk tanulmányai elsősorban a nyelvi kontaktusok grammatikai következményeit elemzik, de a kiváltó okok között legtöbb tanulmány érinti a vizsgált jelenség szociolingvisztikai, olykor pszicholingvisztikai hátterét is.

A tanulmányok egy csoportja arra hívja fel a figyelmet, hogy kontaktuskörnyezetben sem tulajdonítható minden változás egy idegen nyelv befolyásának. Simon Zsolt *A hettita–luvi kétnyelvűség problémái* című írásában azokat a hettitában végbement grammatikai változásokat veszi górcső alá, melyeket a szakirodalom a luvi nyelv hatásának tulajdonít. Bár a luvi hatás

kétségtelen, Simon több változásról bebizonyítja, hogy luvi eredeztetése téves; a jelenség vagy belső fejlődés eredménye, vagy belső előzményekből is levezethető. Balogné Bérces Katalin és Huber Dániel *A germán és újlatin nyelvek laringális kölcsönhatása* című tanulmányukban azt vizsgálják, hogy a többnyire aspiráció alapú laringális oppozíciót mutató germán nyelvek némelyike (például a holland) vajon valamely újlatin nyelv hatására tért-e át a zöngé alapú oppozícióra. Amellett érvelnek, hogy több zöngé alapú germán nyelv esetében nem dönthető el, hogy a zöngé alapú laringális oppozíció nyelvi kontaktus vagy belső fejlődés eredménye, vagy esetleg az adott nyelv egy ősi dialektus zöngé alapú rendszerét őrzi. Írott források és a franciába került germán jövevényszavak arra utalnak, hogy a germán bizonyos dialektusai már Tacitus korában zöngés rendszerek lehettek: ezek vagy belső fejlődéssel, vagy az eddig feltételezettnél korábbi latin hatásra válhattak azzá. Cser András *Görög hatás a latin extraszillabikus [s] átszótagolásában?* című fejezetében még egyértelműbb következtetésre jut: a latin szókezdő extraszillabikus [s] viselkedése teljes mértékben levezethető a latin nyelv két fonotaktikai megszorításából. Bár a szakirodalom görög hatást sejt, az időmértékes latin verskorpusz statisztikai elemzésével ez a hatás cáfolható.

Míg e három tanulmány a „kontaktushatás vagy belső fejlődés” kérdését fessegeti, Várnai Zsuzsa és Wagner-Nagy Beáta *Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten* című fejezete a „kontaktushatás vagy közös eredet” kérdését boncolgatja három rokon szamojéd nyelv tagadóigét tartalmazó szerkezeteivel és egyes /e/ fonémát tartalmazó szavainak különféle ejtés-változataival kapcsolatban. A rokon nyelvváltozatok közötti kontaktushatás a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban is felmerül – például Presinszky Károly *Magánhangzóhiány és kontaktushatás a nagyhindi nyelvjárásban* című írásában.

A kötetben vizsgált kontaktushatások jó része hangtani természetű. Kassai Ilona *Az angollal való nyelvi érintkezés hatása a kanadai francia nyelv hangtani szerkezetére* című fejezete az angol indirekt, konzerváló befolyását mutatja ki a kanadai franciában: olyan nyelvi tények, amelyek az európai standard francia valamely korábbi állapotában léteztek, de később kivesztek, a kanadai franciában angol párhuzamok hatására megőrződtek. Az orosz nyelv jóval direkter hangtani befolyásával kell számolnunk az oroszországi uráli nyelvek esetében. Oszkó Beatrix és Larisza Ponomarova *Orosz hatások a komi-permjákban* című írása, Csepregi Márta és Gugán Katalin *Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre* című tanulmánya és Várnai Zsuzsa és Wagner-Nagy Beáta *Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten* című fejezete egyaránt arról számol be, hogy az oroszországi uráli nyelvek hangrendszere és fonotaktikai rendszere közelít az oroszhoz; új fonémák és fonémakapcsolatok jelennek meg, és a sajátos, ősi fonémák eltűnésére is van példa. A hangtani változások a nyelvtan más területén is drámai következményekkel járhatnak; például, mint megtudjuk, az osztják laterális spiráns eltűnésével az osztják alaktani rendszer oppozícióinak jó része is semlegesítődött. A laterális spiráns kiveszése a déli és keleti nyelvjárásokban

indult meg, és párhuzamosan haladt e nyelvjárások kihalásával. Ebben Csepregi és Gugán szerint szerepet játszhatott a laterális spiráns eltűnése által az osztják alaktani rendszerben előidézett funkcióvesztés.

Presinszky Károly *Magánhangzóhiány és kontaktushatás a nagyhindi nyelvjárásban* című írása az északnyugati magyar peremnyelvjárások hangrendszerével, a szlovák hangrendszer lehetséges befolyásával foglalkozik. A Presinszky által vizsgált Nagyhind nyelvjárásáról száz évre visszamenően vannak adataink, és ezek tanúsága szerint Nagyhind nyelvében ingamozgásszerűen változott a palatális labiális és illabiális hangok aránya. A változások egy része ugyan belső fejlődéssel is magyarázható, a jelenségkomplexum egésze mégis azt a szociolingvisztikából ismert helyzetet illusztrálja, hogy egy nyelvhatáron található település többszörös nyelvcserén, köztük esetleg megrekedt nyelvcserén is átmehet, és a különféle szubsztrátumhatások, maradványhatások olykor ellentmondásosnak látszó nyelvi következményekkel járhatnak.

Az írásbeliség korai fázisaiban, a hangjelölés sztenderdizációja előtt bizonyos hangtani kontaktushatások a grafémaválasztás szűrőjén keresztül érvényesülnek. Haader Lea *Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről* című cikkében a kódexmásolók betűtévesztéseit és sajátkezü javításait elemzi, és azt bizonyítja, hogy a tévesztések és az egyes fonémák jelölésében tapasztalható bizonytalankodás némely scriptorok, például Ráskay Lea, Legéndy Kató és Velikei Gergely esetében egy német, pontosabban bajor–osztrák fonéma–graféma megfeleltetési kódról, azaz, spontán vagy kulturális magyar–német kétnyelvűségben gyökerező német kontaktushatásról tanúskodnak. A scriptorok grafémaválasztását meghatározó kontaktushatást kutatja Szentgyörgyi Rudolf is *A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben* című tanulmányában. Amellett érvel, hogy a magyar fonémarendszernek a kisebb elemszámú latin betűkészlettel való kódolása 11. századi okleveleinkben azt a mintát követi, mely a középső és nyugati vulgáris latin gazdag magánhangzórendszerének a klasszikus latin írásrendszerrel való leképezésekor kialakult. A magyar magánhangzók „feljebbjelölését” (azaz, például az *a* hang *o* betűvel, az *o* hang *u* betűvel való rögzítését) tehát nem a magyar *a* hang megjelenése indukálta, hanem a középső és nyugati vulgáris latinban kialakuló nyílt és zárt *o* és nyílt és zárt *e* fonémáké.

A kötet számos tanulmánya vizsgál alaktani interferencia-jelenségeket. A Simon Zsolt által elemzett hettita–luvi kontaktusjelenségek jó része a névszó- és igeragozást érinti. Egedi Barbarának *Kopt szintaxis és a görög igék átvételi morfológiája* című tanulmánya a gazdag morfológiájú görög igéknek az analitikus kopt mondat szerkezetbe való beillesztésével foglalkozik. A koptban az igék egy segédigeszerű elemmel alkotnak szerkezetet, mindig változatlan alakban. Egedi azt vizsgálja, hogy a görög kölcsönigéknek melyik alakja értelmeződött át kopt igealakká. Morfológiai bizonyítékok alapján amellett érvel, hogy az átvett görög igealak az imperfectum imperativi activi,

és ezt azzal magyarázza, hogy az ige alapalakját, melyre a koptnak szüksége volt, a mondatkezdő helyzetű imperatívusszal a legegyszerűbb azonosítani.

Az oroszországi finnugor nyelveket elemző fejezetek is számot adnak orosz hatásra változó esetjelölésről (például esetragok névutókkal való felcseréléséről) és oroszos egyeztetésről (például a számnévi determinánssal ellátott főneven megjelenő többes számról, sőt, többes genitívusról). Csepregi Márta és Gugán Katalin *Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőségrendszerre* című tanulmányukban azt vizsgálják, befolyásolja-e a befejezett–befejezetlen aspektust igekötőzéssel megkülönböztető orosz igerendszer az osztják aspektus- és akcióminőségrendszert. Kimutatnak indirekt orosz kontaktushatást – de nem ott, ahol várnánk. Az osztják nem a befejezettséget kezdte el jelölni orosz mintára alkalmazott igekötőkkel, hanem a befejezetlenséget – egy osztják gyakorítóképzővel.

Benő Attilának *Az átvevő nyelv morfológiai rendszerének hatása a népetimológia és a szóelvonás érvényesülésében* című írása azt mutatja be, hogy a népetimológia és a behallás nemcsak a fogalomjelölő szavaknál fordul elő, hanem a kötött morfémák szintjén is. A kölcsönzött szavakat az átvevők gyakran ragozott vagy képzett elemekként értelmezik, és a toldalékokat hol saját anyanyelvük bizonyos toldalékaival azonosítják, hol új képzőkként, melyek akár bizonyos produktivitásra is szert tehetnek az átvevő nyelvben. A kölcsönelemeknek az átvevő nyelv paradigmatiszta rendszereibe való beilleszkedését analógiák, azaz „a beszélők mentális szótárában adott bonyolult asszociatív hálózatok” motiválják.

A kontaktusba kerülő nyelvek mondattani síkon is hatnak egymásra. A mondattani kontaktushatás meghatározott, specifikus elemek, szerkezetfajták átvételekor válik nyilvánvalóvá. Számos fejezet említ ilyen eseteket; például a hettitában újfajta, luvi mintát követő kötőszók, újfajta nominális mondatszerkezet, új vonzatszerkezetek jelennek meg; vagy a komi-permjákban egyes számúrol többes számúra változik a számnévi módosítót tartalmazó alannyal való igei egyeztetés, és számos ige új, orosz mintát követő vonzatkeretet fejleszt ki. A kötet néhány részletesebb mondattani esettanulmányt is tartalmaz. Giampaolo Salvinak *Az olasz személytelen szerkezet születése mint interferencia-jelenség* című fejezete például egy francia hatásra létrejött olasz mondattípust, az ún. személytelen szerkezet létrejöttét elemzi. A modern olaszban a passzív *si*-szerkezet mellett van egy általános értelmű, aktív személytelen *si*-szerkezet is. Salvi azt mutatja meg, hogy e személytelen *si*-szerkezetnek csak többes szám 1. személyben van toszkán előzménye, azonban megfelel a franciában használatos személytelen ragozásnak. Következésképp a mai olasz személytelen ragozás minden bizonnyal a többes szám 1. személyű toszkán alaknak a megfelelő francia szerkezet mintájára való általánosításával, teljes paradigmává való kiterjesztésével jött létre.

Kádár Editnek *...és (de) nemcsak* című tanulmánya a magyarországi köznyelvben elfogadhatatlan *de az erdélyi sajtónyelvből bőségesen adatolt, a Kolozsvár, de nem csak, magyarságát sértő tábla...* típusú elliptikus

szerkezettel foglalkozik. Azt bizonyítja, hogy a jelenség az alaptag+módosító sorrendű román főnévi kifejezésből szabályosan levezethető elliptikus szerkezetnek a módosító+alaptag sorrendű magyar főnévi kifejezésre való leképezésével jött létre. Az így létrejött magyar szerkezet szabályos mondattani műveletekkel nem értelmezhető, és ez – a szerkezet vonzó tömörsége ellenére – egyelőre meggátolja a beszélt nyelvben való elterjedését, illetve a magyarországi köznyelvbe való átkerülését. É. Kiss Katalin *Valószínűleg, hogy kontaktushatás* című írása a jóval elfogadottabb, bár szintén sokaktól bírált *természetesen, hogy..., valószínűleg, hogy...* kezdetű mondattípusról mutatja be, hogy egy román szerkezet megfelelője. Amellett érvel, hogy ebben nem szerkezetkeveredésről, hanem egy mondattanilag szabályos egyszerű-mondati szerkezetről, a tagmondat legfelső, beszédaktus-szintjén helyet foglaló határozói módosítóról van szó. Minthogy az ilyen helyzetű határozói módosítók a finnugor nyelvekben ismeretlenek, viszont a román mellett a franciában és a dél-amerikai spanyolban is megvannak, román→magyar átvételi irányt feltételez. Míg a Kádár Edit által leírt kontaktusjelenség egyelőre csak a romániai magyar nyelvben ismert, a *Természetesen, hogy...szerkezet* az egész magyar nyelvterületen elterjedt – mintegy azt illusztrálva, hogy egy román–magyar kontaktusjelenség a magyar dialektusok közötti kontaktus-jelenségként gyűrűzhet tovább.

Hegedűs Attila és Tóth László *„Germanizmusok” – német eredetű szerkezetek elfogadása és elutasítása a magyarban* című fejezetükben a 19. század második felében és a 20. század elején a magyart ért német hatással foglalkoznak; ennek szociológiai, társadalomlélektani és grammatikai aspektusait vizsgálják. Amellett érvelnek, hogy a német elemek (németes vonzatszerkezetek, névutók, visszaható igék, funkcióigék, módbeli segédigék szerkezetek) elsősorban a budapesti kétnyelvű polgárság nagyvárosi szlengjén keresztül kerültek be a köznyelvbe. Megmutatják, hogy a köznyelvbe való befogadásukban vagy visszaautasításukban az játszik döntő szerepet, hogy struktúrájuk illeszkedik-e a magyarba.

A kötet esettanulmányaiból további kérdések, további lehetséges kutatási irányok is kirajzolódnak. Feltárandó összefüggés mutatkozik például a nyelvi kontaktusok társadalmi-lélektani és grammatikai aspektusai, azaz, az egymással érintkező népcsoportok hatalmi-társadalmi-népszerűségi viszonyai és a nyelvi kontaktushatások intenzitása és kimenete között. A fonológia szintjén ilyen vizsgálatokra már volt példa; bebizonyosult, hogy az, hogy szókölsönszékora a kölsönszavak idegen fonémáit, fonotaktikai sajátosságait igazítják a befogadó nyelvhez, vagy a befogadó nyelv fonémakészletét bővítik a kölsönszavak fonémáival, direkt összefüggésben van az érintkező nyelvi közösségek közti erőviszonyokkal. Efféle összefüggések bizonyára az alaktan és a mondattan szintjén is léteznek.

É. Kiss Katalin

A hettita–luvi kétnyelvűség problémái. Szociolingvisztikai és módszertani kérdések az ókori Anatóliában

Simon Zsolt

Bevezetés*

Az i. e. II. évezredi Kis-Ázsia és az ókori Kelet egyik nagyhatalma, a Hettita Birodalom legfontosabb nyelvének, a hettitának viszonylag hosszú – több százéves – adatoltsága és eseménydús története kiváló lehetőség arra, hogy lépésről-lépésre, mintegy „élőben” tanulmányozhassunk egy történeti okok folytán kialakuló kétnyelvűséget, amely végül nyelvvesztéshez, ill. nyelvcserehez vezet.

A hettita nyelv történetét két fő szakaszra osztjuk: az óhettitára és az újhettitára; a köztük, ill. a II. Zidanta és II. Muršili között húzódó, korábban középhettitának nevezett időszak nem önálló nyelvfázis, pusztán az átmenet kora, amelyben egyre több és több újhettita elem jelenik meg (Melchert 2008; az e dolgozatban említett uralkodókhoz és kronológiájukhoz ld. a Függelékét). Az óhettita és újhettita nyelvállapotot számos eltérés különbözteti meg, s lényegében minden változás eredménye meglehetősen párhuzamos egy rokon nyelv, a Hettita Birodalom központi területein beszélt ún. hattuşai luvi nyelvjárás megfelelő szerkezetével.¹

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 15–32.

* Jelen dolgozat Simon (2008) folytatása, ill. az ott csak röviden jelzett problémák részletes kifejtése és továbbgondolása. A glosszázás a lipcei szabályokat követi. A c. rövidítés a semlegesnimmel szemben álló *commune* nemet jelzi.

¹ Rieken (2006: 282) azon megjegyzése, hogy minden XIII. sz. végi hettita mondat azonos jelentésű hieroglif luvi lexémákkal és morfémákkal egy az egyben átfordítható azonban mindenképp túlzó. Rieken (2006: 283) szerint a hettitával konvergáló nyelvváltozat a hieroglif luvi volt, mivel a változások vele és nem az ékírásos luval párhuzamosak. Időközben azonban Yakubovichnak sikerült tisztázni a luvi dialektológiai viszonyait (2009: 15–73) és ezért a továbbiakban az ő beosztását követem. A dolgozat során a négy Hettita Birodalom-kori nyelvjárásból (Alsó Ország-béli, Šahiriya-folyó menti, kizzuwatnai, hattuşai) azonban csak az utóbbi kettőre építek, mivel ezekből áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű adat, ill. ezeket értjük olyan mértékben, hogy efféle elemzésekhez felhasználhatóak legyenek.

Ezt a jelenséget Melchert (2005) és van den Hout (2006) tanulmányait követve két kutató, Rieken (2006) és Yakubovich (2009: 207–416) a hettita–luvi kétnyelvűség hatásával magyarázta (melynek pontos jellemzéséhez ld. lentebb), pontosabban: szerintük a változások a hettitában a luvi nyelv hatására mentek végbe.² Rieken volt az, aki a konkrét hettita változásokat elsőként összegyűjtötte és kielemezte, Yakubovich pedig a további részleteket dolgozta ki. Az *összességében* amúgy meggyőző elmélettel két probléma van, s ezek a problémák képezik jelen dolgozat tárgyát.

A fő probléma módszertani: egy nyelvi változásnak számos oka lehet, amelyek közül csak egy lehetőség az idegen nyelvi hatás. Más szavakkal, csak akkor feltételezhetjük, hogy a luvi és a hettita között megfigyelt párhuzam a luvi nyelv hatása, ha minden egyéb lehetőséget (pl. jól indokolt analógia, grammatikalizáció stb.) kizártunk – megjegyzendő, az idegen nyelvi hatás valószínűségét fokozza, ha tipológiailag szokatlan vagy nem triviális változással állunk szemben. Természetesen maga Rieken is utalt erre a lehetőségre, de érdemben nem számolt vele: mint fogalmazott, „magától értetődően” minden jelenségnek lehet független, külső hatástól mentes forrása; de itt a jelenségek összessége az, amely nyelvi interferenciára utal (Rieken 2006: 272–273). Ám ha az elmélet pusztán azokra a jelenségekre épül, amelyek másképp nem magyarázhatóak, sokkal szilárdabbá válik. A dolgozat első felében épp ezt a csiszolást szeretném elvégezni (1–5. fejezetek): átvizsgálom az összes idevont jelenséget, és megpróbálom elválasztani a másképp magyarázandókat és a másképp is magyarázhatókat a másképp nem vagy nem nagyon magyarázhatóaktól. Azaz, a filológiai problémás eseteken túl, ha egy adott változás kimutatható egy másik nyelv történetében is, mégpedig idegen nyelvi hatás nélkül, ill. olyan okra visszavezethetően, amely a hettita esetére is illik, akkor azt nem tekintem bizonyítéknak a kétnyelvűség mellett. Ez természetesen egy „túl szigorú” érv, vagyis ha a kétnyelvűség valóban fennállt, akkor ezen változások egy része is feltehetőleg ennek tudható be – csak éppen ez esetükben nem bizonyítható, s ezért kell őket figyelmen kívül hagyni. Ez által nemcsak az elmélet lesz szilárdabb (a kevesebb, de biztosabb többet ér a sok bizonytalannál), de a változások kronológiája is világosabb keretet nyerhet (6. fejezet). Ez azonban egy komoly anatóliai szociolingvisztikai problémát fog felvetni, és majd ez képezi dolgozatom második felét (7–9. fejezet).

1. Hangtan

Rieken (2006: 272) még úgy vélte, amennyire az ékírás rendszere ezt megítélni engedi, nem tapasztalható változás, de Yakubovich a vélelmezett hangtani változásokat átszűrve (2009: 308–333) egy esetet mégis csak valószínűvé tett, mégpedig a nazalizált magánhangzók kialakulását (Yakubovich 2009: 318–

² A korai kutatás történetét összefoglalta Melchert (2005: 445–446), van den Hout (2006: 223–226).

321, irodalommal). Itt arról van szó, hogy obstruensek (t, d, z [hangértéke kb. t^s]) előtt a /Vn/ fonémasor nazalizált magánhangzóvá válik. Minthogy a hieroglif luvi írásban ilyenkor nem is jelölik az /n/-t, a változás eredménye a hattušai luvi dialektus jellegzetességével azonos (hieroglif luvi írással a luvi vaskori nyelvjárását, ill. annak elődjét, a hattušai luvit jegyezték fel, utóbbit azonban ismerjük ékírásos forrásból is).

Azonban már Yakubovich (2009: 324–325) rámutatott arra, elméletben egy fordított magyarázat is elképzelhető, hogy ti. ez esetben nem a luvi hatott a hettitára, hanem a hettita a luvira. A dialektológia Yakubovich felvetését tűnik támogatni, az ékírásos lejegyzésű luvi anyagban a nazális jelölése e helyzetekben ugyanis hullámzó (Melchert 2003a: 182). Itt további vizsgálatokra lenne szükség, mely nyelv is volt a nazalizáció kiindulópontja. Bárhogyan, „spontán”, vagyis nem másik nyelv hatására bekövetkező nazalizációra ismer példát a nyelvtörténet: ilyen például az ólatin szóvégi /m/ sorsa az i.e. III. századra (vö. Adamik 2009: 177–178).

2. Alaktan

Az alaktanra áttérve célszerű az esetrendszerrel kezdeni, amely rögtön három változást is mutat (Rieken 2006: 273–275): a pl. gen. (eredetileg *-an*) átveszi a sg. gen. ragját (*-aš*), így az eseteloszlás megegyezik a hattušai luviéval; az ablativus (*-(a)z*) átveszi az instrumentális (*-t > (i)t*) funkcióit (vö. Melchert 1977: 423–430; Hoffner–Melchert 2008: 267); az allativus (*-a*) pedig beolvad a dativus-locativusba (*-i*), az utóbbi kettő a minden luvi dialektusban megfigyelhető állapotot eredményezi; végül *commune* nemben a pl. nom. összeolvad a pl. acc.-szal (vö. Yakubovich 2009: 337–345 is), így a hattušai luvival párhuzamos rendszer jön létre.³

Az jól látható, hogy hangtani oka nem lehetett e változásoknak.⁴ Ugyanakkor a pl. gen. esetében azt is mondhatnánk, hogy nem a sg. gen., hanem a pl. dat. *-aš* ragját veszi át (kialakítván mintegy egy obl. esetet, *-aš* raggal),⁵ és akkor máris eltér a luvitól a helyzet (ott a vonatkozó rag nem azonos a genitivuséval). Erre a magyarázati lehetőségre már Hoffner–Melchert (2008: 73) felhívta a figyelmet, és hangsúlyozzák, hogy a kérdés nem dönthető el. Így viszont ki kell zárunk ezt a jelenséget a két nyelvűség bizonyítékaiból.

³ Pontosabban szólva az *-eš/-uš* ragok már nem az esetek (pl. nom. ill. acc.), hanem a tőosztályok szerint oszlanak meg (*-eš*: ablautoló *u*-tövű melléknévek, *-nt*- (beleértve a participiumokat) és *-tt*-tövűek, és a *kui*- vonatkozó névmás; minden más tőosztályban *-uš* a pl. nom.-acc., ld. L. McIntyre kiadatlan szakdolgozatát (*Animate Plural in Neo-Hittite*. University of North Carolina at Chapel Hill, 1986, amelyet Melchert (1995) részletesen idéz), egyedül az *i*-tövűeknél marad szabadon felcserélhető az *-eš* és az *-uš*.

⁴ Elméletben felmerülhetne, hogy a nazalizált magánhangzók kialakulása miatt kevésbé testesebbé vált pl. gen. rag vezethetett a rag lecserélődéséhez, ám ez kronológiai alapon cáfolható: már az óhettitában megjelenik az *-aš* mint pl. gen. (Hoffner–Melchert 2008: 73), míg az első nazalizált magánhangzóra csak a középhettita átmenetből van példa (Yakubovich 2009: 319).

⁵ Értsd: újhettita pl. nom.-acc. *-uš* vs. pl. gen.-dat.-loc. *-aš*, az abl. ragja pedig számtól független.

Az esetrendszer leépülése esetére személy szerint nem tudok olyan példát, ahol a nevezett esetek ne hangtani okok vagy szubsztrátum-hatás miatt tűntek volna el, vagy legalábbis ez utóbbi ne lenne kizárható. Az utolsó eset pedig egyértelműen túl speciális ahhoz, hogy másra lehessen gyanakodni.

A tőosztyókban is megfigyelhetünk egy igen sajátos változást. Az \bar{i} -mutation vagy \bar{i} -Motion (magyar neve még nincs)⁶ a luvi grammatika része. Ez alatt azt értjük, hogy sg. és pl. nom. és acc. esetekben bizonyos *commune* nemű szavakban a tő és a rag közé (ill. az *a*-tövéknél a tőmagánhangzó helyére) egy hosszú \bar{i} - kerül (Melchert 2003a: 187–188). Csakhogy a kései újhettitában ez egyes *genuin* hettita szavakban is felbukkan, és ennek következtében *a*-töví alakok jelennek meg bizonyos *i*-töví szavak deklinációjának függő eseteiben (Rieken 2006: 273, részletesen ld. uő. 1994). Hangsúlyozni kell azonban, hogy még ha nehéz is holt nyelvek esetén ilyen distinkciót tenni, itt nem a hettita grammatika egy szabályával, hanem csak egy szórványjelenséggel szembesülünk (amiképpen az a standard leíró hettita nyelvtenban is szerepel: Hoffner–Melchert 2008: 86–87, felülírva Melchert 2005: 456 álláspontját). Ráadásul Yakubovich (2009: 334–337) elemzésében rámutatott (s ezt magam is elfogadtam, ld. Simon 2008: 19–20), hogy itt semmilyen szabályról nem beszélhetünk, a jelenség pusztán a hettitát nem tökéletesen elsajátító luvi ajkúak (luvi ajkú írások) jelenlétét tükrözi vissza.⁷

Ugyancsak számos változás figyelhető meg a névmási alakokban is. Az önálló személyes névmás esetén a nominativus és a dativus-accusativus egybeolvad az utóbbi javára, kivéve egyes szám második személyben; megjelenik továbbá egy – amúgy ritkán használatos – ablativusi sor: azaz végeredményben ismételten a hattuşai luvival egyező struktúrák alakulnak ki, bár megjegyzendő, hogy a hagyományozódás töredékessége miatt a többi luvi nyelvjárásból nincsen adat (Rieken 2006: 275–276, elfogadja Yakubovich 2009: 345–351). Magától értetődően, ez a változás annyira specifikus a második személy viselkedése miatt, hogy nem kérdőjelezhető meg a kontaktushatás.

Az *-a*- harmadik személyű enklitikus személyes névmás változásait is luvi hatásnak tudja be Rieken (2006: 276–277): a sg. nom-acc. n. alakja kiterjed a pl. nom. c. és a pl. nom-acc. n. kategóriákra is, míg a pl. acc. c. látszólag a sg. nom. c. ragját veszi át (az *=e* csak a *nu=e=tta* szerkezetben marad fenn, Rieken 2005: 93). Így a kizzuwatnai luvi nyelvjáráshoz válik

⁶ Magam az *i*-tövösödést javasoltam (Simon 2008: 19), bár ez félreérthető, hiszen e szavak nem válnak *i*-tövékké.

⁷ Érdemes megemlíteni, hogy nem ez az egyetlen ilyen jelenség, ugyanez a magyarázata a pl. nom-acc. c. nem ablativus *i*-tövék *-iyeš* ragjának *-iyaš* luvizált alakjának (Yakubovich 2009: 354–356); valamint az alkalmi praes. pl. I. *-uni* ragnak (van den Hout 2006: 230). Rieken utóbbira vonatkozó kritikája (hogy ti. az ékírásos luviban geminált az *-n-*, ill. hogy a hettitában alkalmilag előforduló szinkópéval magyarázható a szabályos *-weni* formából, 2006: 279) azért nem helytálló, mert a geminált írásmód sajnos nem száz százalékosan következetes (ráadásul itt egy „kölcsonrag” írásáról van szó), a szinkópé által feltételezett hangsúlytalan alak pedig adatolt, s az *-wani* (Melchert 1994: 138).

hasonlóvá, mert a hattuşai luviban még egy ponton tovább haladt a változás, ott ugyanis a pl. acc. c. beolvadt a többi pl. formába:

	sg.		pl. (óhettita)		pl. (újhettita)	
	c.	n.	c.	n.	c.	n.
nom.	-aš	-at	-e	-e	-at (-e)	-at (-e)
acc.	-an		-uš (-aš)		-aš	

A pl. acc. c. esetén azonban Goedegebuure *apud* Yakubovich (2009: 270) rámutatott egy olyan magyarázati lehetőségre, hogy az =aš az a =(m)a, ill. =(y)a klitikumok mögötti allomorfként jöhetett létre és terjedt el.⁸

Szintén a névmási rendszer változása, hogy eltűnnek az enklitikus birtokos névmások, a hattuşai luvihoz hasonlóan, mivel az ékírásban még vannak elszórt példák (Rieken 2006: 278). Csakhogy míg a luviban (egyeztetett) hangsúlyos birtokos névmások, addig a hettitában a hangsúlyos személyes névmások genitivusa tölti be szerepüket, így maga Rieken (2006: 278) is elismerte, hogy „*gleich sich (...) nur teilweise*” (vö. Simon 2008: 19).

A névmásokhoz tartozik, hogy megjelenik egy újfajta melléknévképzési-mód, mégpedig a névmások genitivusából (Hoffner 2006, kül. 195–196, elfogadja Rieken 2006: 278). Itt arról van szó, hogy a névmási genitívust (pl. *apēl*) sg. nom-acc. n.-ként értelmezték újjá, és kialakult a hozzátartozó paradigma (*apella-*), ismételten csak a luvi helyzetet tükrözve, ahol a névmási gen. helyett amúgy is (egyeztetett) birtokos névmások állnak.⁹ Itt a specifikusság miatt ismételten nem látok alternatív lehetőséget.

Az igeragozás az, ahol minimális luvi hatásra bekövetkező változást feltételeztek, ez pedig nem lenne más, minthogy a *-ye/-ya-* képzős igeosztályban ([Kloekhorst Ic1]) az *-iya-* tő lesz az általános (Rieken 2006: 278–279). Csakhogy ez egy nem különösebben meglepő paradigmatis

⁸ Annak megértéséhez, hogy ez miért meggyőző magyarázat, röviden ismertetni kell az *-a-* mondatbeli pozícióját: a hettita mondatokat egy partikulalánc vezeti be, melyben az elemek sorrendje kötött, a pozíciók betöltődését a mondat információs szerkezete, ill. az ige argumentum-struktúrája szabja meg, és az egy pozícióban szereplő elemek kölcsönösen kizárják egymást:

0.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
hang- súlyos elem	-(m)a- 'de, új topik'	-wa(r)- 'függő beszéd'	pl. enkl. szem. névmás (acc.-dat.)	-a- enkl. névmás	sg. enkl. szem. névmás (acc.-dat.)	-z(a)	hely-irány partikulák
mondatbevezető							

Mivel a függő beszéd természetesen ritkábban jelenik meg, és a 3. és 4. pozíció egyszerre történő betöltéséhez egy tág értelemben vett kettős tárgyú ige szükségeltetik, ahol ráadásul mindkét tágabb értelemben vett tárgy csak névmásként jelenik meg, így igen gyakori az, hogy az 1. és a 4. pozíció egymás mellé kerül.

⁹ Az *-l-* az intervokális nazálisokat és likvidákat megkettőző közelebről tisztázatlan újhettita tendencia miatt geminált (Hoffner 2006: 195, irodalommal).

kiegyenlítőds, amint azt általában feltételezik is (Oettinger 1976: 34–35, Melchert 1977: 32–34). Rieken (2006: 279) szerint azért a luviban keresendő a változás oka, mert a megfelelő igeosztály kizárólag a *-ya-* képzőt ismeri, de ez egyrészt nem igaz (*-i-*vel váltakozik, Melchert 2003a: 199, vö. 183), de ha még így is történe, ettől még nem lesz a változás szükségszerű (vö. már Simon 2008: 20). Yakubovich (2009: 356–357) úgy véli („tentatívely”), hogy a luvi szuffixum rásegített a változás irányára, de maga is beismeri, hogy ez nem bizonyítható.¹⁰

3. Mondattan

A mondattani változásokban is igen sok jelenséget tulajdonítanak a luvi nyelv hatásának. Rögtön a nominális mondatok szerkesztésének új szabályát (Melchert 2005: 457, további irodalommal; követi Rieken 2006: 278), ahol is ki kell rakni egy visszaható névmást, de csak abban az esetben, ha az alany első vagy második személyű (Hoffner 1969). Minthogy ez ismételtelen igen specifikus szabály, ezt a magyarázatot nyugodtan el is fogadhatjuk.

A kötőszavak rendszerének átalakulása szintén a luvinak lenne betudható (Rieken 2006: 280): itt arról van szó, hogy a mellérendelő *nu*, *šu*, *ta* kötőszavak és az *-a/-ma*, ill. *-a/-ya* pragmatikai elemek (ld. fenn 8. lábjegyzet) az újhettitában már csak *nu*, *-ma*, ill. *-a/-ya*, így struktúrájukat tekintve a hattuşai luvi rendszert tükröznék (*a-*, *-pa*, *-ha*). Csakhogy ez a magyarázat több szempontból problémás, ugyanis egyrészt az *-a/-ya* esetében semmilyen változás sem zajlott le; másrészt a *-ma* esetében csak egy fonológiailag kondicionált allomorfia tűnt el, amelyhez nem feltétlenül kell külső okokat keresni (ugyanígy már Yakubovich 2009: 268).¹¹ Harmadrészt, a *nu*, *šu*, *ta* esetében fontos megjegyezni, hogy egyáltalán nem azonos jelentésű és funkciójú elemekről van szó: a *ta* és a *šu* kiegészítő eloszlásban állnak (előbbi: praesens/imp./perf.; utóbbi praeteritum, Hoffner–Melchert 2008: 390, irodalommal); a *ta-šu* és a *nu* pedig biztosan nem ugyanazt jelentik (bár a részletek nem egészen világosak, Rieken 1999 szerint a *nu* ‘és (semleges)’, míg a *ta* kb. ‘aztán, végül’, egy közös téma által összefogott mondat utolsó tagját vezeti be). Vagyis az alapvető kötőszavak esetén a *-ma* feladott allomorfiáján kívül nem is számolhatunk változással (ld. már Simon 2008: 20).

Szintén a mondatbevezető partikula-láncot érinti a következő jelenség. Az óhettitában a mondatkezdő partikula-lánc utolsó pozíciójában öt, egymást kölcsönösen kizáró elem jelenhetett meg (a mondat igéjének argumentum-struktúrájától függően): *-an*, *-apa/-ašta/-kan*, *-ššan* (ld. 8. lábjegyzet). Ez a XIII. századra a *-kan*, *-ššan* párosra szűkült (a kizuwatnai luviban ugyanitt

¹⁰ Melchert (2005: 454–455) felvetésének kritikájához az *-iyaezzi* igeragról ld. Rieken (2006: 279). További felvetések kritikájához ld. Melchert (2005: 456–457).

¹¹ Megjegyzendő, a *-ma* és *-ya* allomorfjai (a két *-a*) csak látszólag azonosak, valójában a *-ya -a* allomorfa – írásban – megkettőzi az előtte álló mássalhangzót (ezért hívják „gemináló *-a*”-nak is), míg a *-ma* allomorfa nem, tehát egyértelműen megkülönböztethető volt a két elem, vagyis ez nem lehetett oka kiveszésének.

szintén csak két elem található, a *-tar* és a *-tta*, melyek funkcióikban megfeleltek a hettita elem párnak), míg a század végére az előbbi vált kizárólagossá, szinkronban a hattuşai luvi egy *-ta* elemével (Rieken 2006: 280). Specifikus szabályként alternatívát nem látok.

A luvi nyelv hatását vélik felfedezni a kutatók a névutók és vonzatkeretük változásában is. Egyfelől, a hettita névutók kétszattúak voltak (helyet, ill. irányt fejeztek ki), s maga a kétszattúság elmosódása (a helyet kifejezők javára) is köthető lenne a luvihoz, amely szintén csak egy kategóriát ismer, ráadásul formailag a helyet kifejezőkkel egyezőt (Yakubovich 2009: 269, burkoltan már Rieken 2006: 280). S bár ehhez nem kell más nyelv hatása (ld. a mai magyar nyelvet, ahol a hettita posztpozícióknak megfelelő *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok közötti különbség mindenféle külön nyelvi hatás nélkül mosódott el, Nádasy 2003: 216–217), Yakubovich arra is rámutat, hogy az *andan/anda* kivételes, ellentétes irányú összeolvadása a luvi helyzet tükörképe. Az összemosódással párhuzamosan e névutók vonzata is megváltozott, mégpedig genitivusról dativus-locativusra, így ismét a luval párhuzamos szerkesztésmód alakult ki (Rieken 2006: 279). Ám e változás belső indokokkal is magyarázható: az óhettitában ugyanis a névutók, mint említettem, két csoportra oszlottak, irányt, ill. helyet kifejezőekre, az előbbi allativus-szal, később (az allativus dativusba történő olvadása után) dativus-szal járt, míg az utóbbi genitivus-szal. Csakhogy az újhettita korra a kettő összeolvadt (már óhettitában is ingadozik), így logikus, hogy a beolvadó irányt kifejezők esethasználatát vették át, így nem maradt mit a luvi hatásnak betudni.¹²

Néhány további változás ismételen nem a standard hettita nyelvtan része. Az egyik ilyen a mondatkezdő partikula-lánc amúgy szigorúan kötött szórendjében a sg. 3. enklitikus névmás pozíciójának változása, pontosabban megkettőződése, amennyiben a *-šši-* vagy *-z(a)-* klitikumokhoz kapcsolódik (Rieken 2006: 278, alaposan módosítja Yakubovich 2009: 357–367). A változásokat a következő táblázat foglalja össze (vö. Yakubovich 2009: 364, Table 48):

Standard hettita	Luvi	Alternatív alakok
= <i>an=z</i> ACC=REFL	= <i>tí=an</i> REFL=ACC	= <i>an=z=an</i> (norma) ACC=REFL=ACC
= <i>aš=ši</i> NOM.C=DAT	= <i>du=as</i> DAT=NOM.C	= <i>aš=ši=aš</i> (opcionális) NOM.C=DAT=NOM.C

¹² Simon (2008: 20) esetén bár a végkövetkeztetésem helytálló volt, érvelésem egy tévedésen alapult.

Standard hettita	Luvi	Alternatív alakok
=at=ši NOM.N=DAT	=du=at DAT=NOM.N	=at=ši=at (opcionális) NOM.N=DAT=NOM.N
=aš=z NOM.C=REFL	=ti=as REFL=NOM.C	=aš=z=aš (nagyon ritka) NOM.C=REFL=NOM.C =z=aš (nagyon ritka) REFL=NOM.C
=at=z NOM.N=REFL	=ti=at REFL=NOM.N	=at=z=at (nagyon ritka) NOM.N=REFL=NOM.N
=an=ši ACC=DAT	=du=as DAT=NOM.C	nincs változás

E jelenséget a kutatás korábban úgy magyarázta, hogy a névmás újbóli kitétele egyértelműsített (Goetze 1930: 19–20), ám Yakubovich (2009: 358) joggal mutatott rá, hogy az eredeti alakok nem estek egybe semmivel, így nem volt mit egyértelműsíteni. Ugyancsak ő mutatta ki, hogy az első jelenség kivételével itt ismételen nem a hettita nyelvtan egy szabályáról, hanem a luvi ajkúak hibáiról van szó.

Végezetül Rieken (2006: 278) szerint az a jelenség, hogy birtoklás esetén a visszaható névmás helyére pluralisban az enklitikus névmás dativusa kerül, a hattuşai luvi jelenség megfelelője. Csakhogy Rieken egyetlen felhozott példája singularis, így nem valószínű, hogy ugyanazon jelenségről van szó – ráadásul ez a fajta használat könnyen érthető, különösen mivel egyrészt a hettitában a névmások dativusa visszahatóként is szolgálhat (Hoffner–Melchert 2008: 358), másrészt a hettitában a dativus amúgy is lehet possessivus (Hoffner–Melchert 2008: 258) és ez tipológiailag meglehetősen gyakori (ld. német *sich*-es igék részes esetben, jellemzően testrésznevekkel: *Ich kämme mir das Haar*), így ebben nem szükséges semmilyen luvi hatást sem látnunk (Simon 2008: 20).

4. Egy kiegészítő információ: a szókincs változása

Egy nyelv szókincsének változása nem szükségszerűen utal kétnyelvűségre. Csakhogy amint Melchert (2005: 446–447) megfigyelte, a hettita nyelv luvi kölcsönszavai két, markánsan eltérő csoportra oszlanak: az elsőbe tartoznak a „hagyományos” értelemben vett jövevényszavak, vagyis amikor kérdéses a szó ugyan luvi képzésmódot vagy nyelvtörténetet mutat, de minden más tekintetben hettita eredetű társaival egyezően ragozódik (integrált kölcsönszavak).¹³ Ezzel szemben a második csoportba olyan szavak tartoznak, ahol az adott szó, noha hettita mondatba ágyazva áll, *luvi módon ragozódik* (idegen szavak). Így rögtön érdekessé válik a jövevényszavak kronológiája is

¹³ Ide sorolom a képzőket is (példákhoz Melchert 2005: 455–456), hiszen a képzők kölcsönzéséhez sem szükséges kétnyelvűség.

(vö. Melchert 2005: 448–452): az újhettita kort megelőzően meglehetősen kevés jövevényszóról beszélhetünk, a luvi ragozású szavak a középhettita előtt pedig gyakorlatilag hiányoznak,¹⁴ ezzel szemben az újhettita korban nagyságrendekkel több jövevényszóval és luvi ragozású szóval találkozunk (ez végeredményben mintegy hatszáz szót jelent, amely a becsült hettita szókincs mintegy tizenöt százalékát teszi ki, van den Hout 2006: 231 számítása).

Fontos megjegyezni, hogy a luvi kölcsönszavak a műfajoktól függetlenül, minden szövegtípusban megjelennek. Jelentésüket tekintve pedig mind a hétköznapi élet (például étel, ruházkodás, katonaság), mind a vallási-kulturális, társadalmi berendezkedés fogalomkörébe tartozó szavak megtalálhatóak (Melchert 2005: 452–454). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy azon luvi szavak, amelyeket az írkok a mai *sic!*-hez hasonló funkciójú ún. *Glossenkeillal* láttak el (azaz az írkok is tisztában volt vele, hogy nem standard alakot olvas), arányukat tekintve sokkal többször használatosak az efemer hettita dokumentumokban (levelezés, adminisztratív szövegek stb.), mint a hosszú távra megőrzött, többször másolt szövegekben, mint a történeti, mitológiai szövegek, himnuszok stb. (van den Hout 2006: 228, a szövegek ilyen felosztásához ld. uő. 2002, 2005). Ez ugyanis vagy azt jelenti, hogy általában véve megnőtt a száma az efféle szavaknak a Birodalom vége felé a hettita szókincsben (ez persze általában véve igaz is, de ez nem ad magyarázatot a furcsa megoszlásra), vagy azt, hogy efféle szavakat a magas nyelvváltozat által nem vagy alig érintett rövid életű dokumentumokban egyfajta kollokvializmusként különösen gyakoriak voltak.

5. A változások összessége

A változások tehát összességükben a következőképp foglalhatóak össze, ha eltekintünk azoktól, amelyek nem a hettita nyelvtan részei (\bar{i} -mutation; *-iyaš*; *-uni*; névmási partikulák kettőzése; luviul ragozódó szavak):

¹⁴ Egészen pontosan óhettita kéziratokban nincs, csak azok újhettita másolataiban (Melchert 2005: 446–447), a középhettita helyzetet lényegesen pontosította van den Hout (2006: 230).

Máshogy nem magyarázható	Máshogy is magyarázható	Téves magyarázat
<ul style="list-style-type: none"> • az abl. átveszi az instr. funkciót • a dat.-loc. átveszi az all. funkciót • a névszói pl. nom. és acc. összeolvadása • az önálló személyes névmás összeolvadásai • az önálló személyes névmási abl. megjelenése • az <i>-a-</i> új alakja (pl. nom. c. és pl. nom-acc. n.) • melléknevek névmási genitivusból • a nominális mondatok • a hely-irány partikulák • a névutói kétosztatúság feladása és a vonzatkeret megváltozása • $=an=z=an$ 	<ul style="list-style-type: none"> • a genitivusi ragok kiegyenlítődése • az <i>-a-</i> új alakja (pl. acc. c.) • integrált luvi jövevényszavak 	<ul style="list-style-type: none"> • a nazalizált magánhangzók kialakulása • az enklitikus birtokos névmás feladása • a <i>-ye/ya-</i>igeosztály • birtoklásra enklitikus dativus • a kötőszavak rendszere

6. A jelenségek kronológiája

Ahhoz, hogy a kétnyelvű szituációkat megérthessük, azzal is tisztában kell lennünk, hogy mikortól datálódna a fentebbi változások. A következő táblázat azt mutatja meg, mikor jelentek meg *először* a másképp nem magyarázható jelenségek (értelemszerűen a téves magyarázatokat leszámítva):¹⁵

- Óhettita
 - 1) ? all. → dat.-loc. (középhetita bizonyosan, Hoffner–Melchert 2008: 76, irodalommal)
 - 2) a névutói vonzatkeret megváltozása (Hoffner–Melchert 2008: 299)

¹⁵ A hagyományozódás töredékessége miatt természetesen nem lehetünk tökéletesen biztosak abban, hogy ez a tényleges kora a jelenségnek, de egy jó megközelítést – különösen, ha utána folyamatosan adatolt, mint itt a legtöbb esetben – mindenképp ad. Az egyes szövegek datálása tartalmától függően akár uralkodóra pontosan is megadható, de sokszor csak a korszak állapítható meg.

- Középhettita
 - 1) instr. → abl. (Hoffner–Melchert 2008: 267)
 - 2) három hely/irány-partikula (Rieken 2006: 280, irodalommal)
 - 3) az önálló személyes névmás összeolvadásai (Melchert 2008: 530–531, Table 1–2.)
 - 4) az önálló személyes névmás abl.-nak megjelenése (Rieken 2006: 275)
 - 5) az *-a-* új alakja (pl. nom. c. és pl. nom-acc. n.) (Melchert 2008: 530–531, Table 1–2.)
 - 6) a nominális mondat (Melchert 2008: 527, 530–531, Table 1–2.)
 - 7) pl. nom. és acc. egybeolvadása (Melchert 2008: 530–531, Table 1–2.)
 - 8) a névutói kétoztatóság feladása (Melchert 2008: 530–531, Table 1–2.)
 - 9) *=an=z=an* (HW/I: 41)
- Újhettita
 - 1) mellékevek névmási genitivusból (Hoffner 2006: 195)
 - 2) kettő, majd egy hely/irány partikula (Rieken 2006: 280, irodalommal)

Ha egy pillantást vetünk a „máshogy is magyarázható” kategóriára, látni fogjuk, hogy érdemben nem változtat a fenti képen:

- 1) a gen. ragok kiegyenlítődése: óhettita (Hoffner–Melchert 2008: 73)
- 2) integrált luvi jövevényszavak: óhettita (ld. mint fenn)
- 3) az *-a-* új alakja (pl. acc. c.): középhettita (Melchert 2008: 530–531, Table 1–2.).

Míthogy azokat a jelenségeket, melyek nem a hettita nyelvtan szerves részét képezték (vagyis konkrétan kódváltás történt), luvi ajkúak jelenlétével lehetett magyarázni, a kétnyelvűség szempontjából ezen jelenségek kronológiája is érdekessé válik, hiszen ezáltal az adott időszakban bizonyítani tudjuk luvi ajkúak jelenlétét a hettita nyelvű területeken:

- 1) *ī*-mutation: középhettita (Rieken 2006: 271)
- 2) *-iyaš*: középhettita (Hoffner–Melchert 2008: 70)
- 3) luvi ragozású szavak: középhettita (ld. mint fenn)
- 4) *-uni*: középhettita (ld. mint fenn)
- 5) mondatkezdő partikula-lánc: újhettita (HW/I: 41)

Az adatok összesítéséből igen érdekes kép rajzolódik kép. A változások túlnyomó többsége a középhettita korban jelenik meg, azaz a kétnyelvűség addigra érte el azt a szintet, hogy a luvi hatni kezdett a hettitára. Jellemző módon ekkor jelennek meg először – és sporadikusan, ld. lentebb – az első kódváltásra utaló jelek. Ez egyúttal természetesen azt jelenti, hogy a középhettitát megelőzően, vagyis már az óhettita korban egy stabil kétnyelvűséggel kell számolnunk. Ezzel jól összhangban áll, hogy az óhettita

periódusból ismert, a gen. ragok kiegyenlítődésén túli változások, vagyis a „talán”-nal együtt négyből három e korban még csak szórványosan jelentkeznek, hogy majd a középhettita, ill. újhettita korban kapjon lendületet. Ugyanakkor a kódváltást mutató változásoknál is megjegyzendő, hogy az első kettő bár már a középhettitában is adatolt, ott még csak szórványosan, és „virágkorukat” az újhettita korban élik. Ahhoz azonban, hogy az újhettita korszakban ne a nyelvi változások, hanem a kódváltás domináljon, valamilyen komoly szocio-lingvisztikai változásnak kellett bekövetkeznie. Ám mielőtt továbblépnék, vessünk egy pillantást arra, hogyan jellemezte eddig a kutatás a hettita–luvi kétnyelvűséget.

7. A hettita–luvi kétnyelvűség eddigi jellemzései

Rieken (2006: 282–283) (s hasonlóan Melchert 2005: 458, vö. van den Hout 2006: 223) szerint mivel eleinte a morfológiai kifejezőeszközök és a lexikon alig mutattak fel változást, stabil kétnyelvű kontaktushelyzetről kell beszélnünk, akár azonos vagy szomszédos területen; II. Muršilitól kezdve azonban már egyazon beszédaktuson belüli kódváltó helyzetekkel szembesülünk. Ennek kezdetét és kialakulását nem vizsgálta részleteiben, csak arra hívta fel a figyelmet (2006: 275), ha nem véletlen párhuzamos változásról van szó, a gen. egybeolvadása miatt a hieroglif luvinak már az óhettita korban ki kellett fejtenie a hatását, azaz luvik már ekkor is jelen voltak a fővárosban (de mint láttuk, ez a magyarázat nem szükségszerű, ráadásul az ok és okozat egyidejű).

Yakubovich ezzel szemben egy korokra lebontott, számos egyéb érven alapuló jellemzést dolgozott ki. Az óhettita korban a (kevés) névanyag elemzése és az állami kultusz részét képező luvi rítusok alapján arra a következtetésre jut, hogy már ekkor is multietnikus társadalommal s jogilag „egyenrangú” luval kell számolnunk, azonban kevés luvi ajkú beszélővel, akik különösebb hatást nem is gyakoroltak, azaz a luvi ekkor regionális nyelv volt, valamekkora presztízzsel (Yakubovich 2009: 227–260).

A középhettita korban, pontosabban a korai Nagybirodalomtól, azaz I/II. Tudhaliyával kezdődően megváltozik a helyzet (vö. van den Hout 2006: 231), melyről a következő forráscsoportok tanúskodnak (Yakubovich 2009: 260–272, irodalommal): a névanyag (amely jelen esetben a földadományozási szerződésekben említett közembereket jelenti); az ún. instrukció-szövegek (mai kifejezéssel munkaszerződések és munkaköri leírások), melyekből az derül ki, hogy a hettita udvar zsoldosai luviul beszéltek; és az ezen időszakra eső hettita nyelvi újítások. Ezek alapján a luvi ekkor alacsony presztízsű köznyelvvé válik, de regionális helyett általános, mindenhol beszélt státusra tesz szert; a hettiták többsége (ha nem is mind) hettita–luvi kétnyelvű volt, de a politikailag és kulturálisan magas presztízsű nyelv még mindig a hettita, a luvi ugyanis

hivatalos nyelvhasználatban nem jelenik, nem jelenhet meg: Hattiról¹⁶ hettitára glosszáznak, a magasabb rangú katonáknak hettitául adják ki a parancsot, s csak az alacsonyabb rangúaknak luviul. A luvi nyelv ekkori gyakorlati jelentőségét azonban az a tény is mutatja, hogy ekkortájt, I/II. Tudhaliya alatt válik a hieroglif írás tényleges írássá (Yakubovich 2009: 285–299, vö. még uő. 2008), azonban ennek kevert, hettita–luvi nyelvű közegben kellett létrejönnie, mivel az akrofónikus jelek mindkét nyelvből tartalmaznak jeleket.¹⁷

Végezetül, az újhettita korra a hettita társadalom három osztatúvá vált: 1) a társadalom alsóbb és többségi rétegeit kitevő, kizárólag luvi ajkú populáció; 2) az elitbe tartozó luvik, akik magas szintű hettita tudással rendelkeztek; 3) az elit nagy részét alkotó hettiták, akik maguk teljesen hettita–luvi kétnyelvűek voltak (Yakubovich 2009: 396–416, vö. van den Hout 2006: 231–232 és kül. 234–235). Az 1) pontot az bizonyítja, hogy II. Muwattalli alatt megjelennek a monumentális hieroglif luvi feliratok, sőt, a luvi írni hirdetések is (vö. Simon 2008: 21–22), s a hieroglif írásrendszer még ezen generációban (III. Hattušili és az aleppói Talmi-Šarruma) véglegesen a luvihoz kötődik (Yakubovich 2008: 13–14). A 2) réteget bizonyítják a nyelvtanba nem bekerülő, de az írásban fel-felbukkanó luvi elemek (*ī*-mutation, klitikum-kettőzés, luvi ragozású szavak, *-iyaš*). A 3) réteget pedig az bizonyítja, hogy bár még létezik a hettita mint élő nyelv (ld. például a nazális magánhangzók kollokvializmusát), a mondaton belüli hettita/luvi kódváltás (luviul ragozott szavakkal) már az uralkodóknál is megjelenik (példákhoz irodalommal ld. Simon 2008: 21), s ezzel párhuzamos a nagyszámú luvi jövevényszó hettitában történő megjelenése is. Más szavakkal: a luvi megkezdte a felzárkózását a hettita mellé, mint presztízsnyelv, amely annyira sikeres, hogy a Birodalom felbomlásával a hettita megszűnik presztízsnyelv lenni, és az utódállamokban a hivatalos nyelv szerepét (legalábbis eleinte) már csak a luvi tölti be.

8. Kiértékelés

Véleményem szerint aligha vitatható van den Hout, Rieken és Yakubovich értékelése az újhettita korról, ill. a luvi helyzetéről a középhettita korban, bár magyarázatot a luvi helyzetében bekövetkező változásra utóbbi kettő nem adott. Van azonban az így, elsősorban Yakubovich által kialakított rendszerben egy komoly kronológiai probléma a középhettita korszakkal, ami az óhettita korszak jellemzésére is kihat: mint fentebb a változások kronológiai összefoglalásánál utaltam rá, a változások természetesen nem akkor mennek végbe, amikor először látjuk az eredményeket. Yakubovichnál az ok

¹⁶ A hatti a Kızıl Irmak folyó által határolt területen, vagyis a Hettita Birodalom központi területein a hettitákat és luvikat megelőző lakosság által beszélt, izolált s máig rosszul értett nyelv, mely a Hettita Birodalom idején ki is hal.

¹⁷ Megjegyzendő, ennek a magyarázatnak előfeltétele, hogy az ANKARA-felirat – számos kutató véleménye ellenére – nem I/II. Tudhaliya korából származik, amint Yakubovich is vallja. Véleményem szerint valójában még annál is későbbi feliratról van szó, mint Yakubovich feltételezi, ld. Simon (2009) a felirat körüli teljes diskusszióval.

(nagyszámú luvi és a kétnyelvűség) egyidejű az okozattal (a középhettitában megjelenő változások), holott ezek a változások már egy megelőző hosszas együttélést (és tartós kétnyelvűséget) feltételeznek. Ebből viszont az következik, hogy már az óhettita korban nagyszámú luvi beszélővel kell számolnunk a hettita törzsterületeken is (ahol egyébként nagyszámú „óslakos” hattitai beszélő is jelen van), másképpen a középhettita korra adott jellemzést az óhettita korra is ki kell terjeszteni: a luvi tömegek által beszélt alacsony presztízszű nyelv, míg a hettita az elit nyelve.

Ebből azonban egy nagyon komoly történeti probléma fakad: honnan származnak ezek a luvik, amikor ez eredetileg hattitai terület, és a luvik (amint fentebb idézett dialektológiájuk is mutatja) jóval délebbre (ill. nyugatabbra) élnek? Vagy más megfogalmazásban: hogyan alakult ki a hattuškai luvi dialektus? Elméletileg három lehetőséggel számolhatunk.

1. Mégiscsak már ott voltak a kezdetektől fogva: erre sajnos más bizonyítékunk nincs, se történeti, se nyelvi forrásaink nem utalnak ilyesmire. Legújabban azonban Goedegebuure (2008, kül. 170–175) amellett érvelt, hogy nagyszámú luvi élt volna ezen a területen is. Elmélete azonban egy igen komoly módszertani tévedésen alapszik: szerinte a hattitai VSO nyelv, ám nem mindenben felel meg a VSO-nyelvek típusának, minthogy vannak SOV-vonásai. *Tehát*, mondja Goedegebuure, egy SOV-nyelv hatott rá kétnyelvűség keretében, és ez az SOV nyelv épp a luvi lenne, pontosan arra hivatkozva, hogyha már megindultak az óhettitában a változások, akkor már az óhettita korban is kétnyelvűnek kellett lenniük. Teljesen abszurd azonban azt feltételezni, hogy egy alapvetően VSO-nyelv SOV-tulajdonságai egy másik nyelv hatásának tudandóak be, hiszen nincsenek „tisztá” VSO, SOV, tetszőleges kombinációjú nyelvek. A tipológiai tendenciák efféle abszolutizálása teljes félreértés.

2. A másik lehetőség, hogy az óhettita korszak során változtak meg az etnikai arányok. Yakubovich úgy véli, a luvi élvezett egyfajta presztízst és támogatást (a királyok vagy hattitai vagy luvi nevet viselnek ekkor) mint a Hettitai Birodalom kialakulását megelőző presztízsnyelv (ehhez ld. Yakubovich 2009: 208–239). Erősen kérdéses azonban szerintem, hogy a hettitai uralkodók képesek lettek volna-e ilyen komoly következményű változtatásokra. Ráadásul az etnikai arányok megváltozásával járó események (jelesül a háborúban legyőzött országokból származó foglyok letelepítése) ekkor még nem adatoltak. Figyelemreméltó azonban, hogy az első három nagy uralkodó (I. Hattušili, I. Muršili, I. Hantili) alatt a Hettitai Birodalom bekebelezi a luvi területeket, amely így háttérrel kínálhatott az etnikai homogenizálódáshoz. Ezt a forgatókönyvet Goedegebuure (2008: 173–175) azzal utasítja el, hogy ezeknek fel kellett volna váltaniuk a hattitai–SOV közösséget, aminek nyelvi nyoma kellett volna, hogy maradjon. Tekintve, hogy épp ilyen közösség nem volt, csak a hattitai nyomát várnánk el a luviban: ez ugyan nyelvészetileg mindeddig kevésbé volt kutatva, de látványos példa rá a luvi alapszókincsbe tartozó *ura-* ‘nagy’ szó, mely nem rendelkezik indoeurópai etimológiával, s mely egyszerűen magyarázható, mint kölcsönszó a hattitai *ure* ‘nagy’ szóból,

hanghelyettesítéssel, mert a luviban nem volt [e] (további lehetőségekhez ld. Melchert 2003b: 17–18). A luvi területek bekebelezésével tehát számolhatunk folyamatos luvi beáramlással, amely elvezethet egy stabil kontaktushelyzethez, kétnyelvűséghez, a probléma csak az, hogy ez az időszak rendkívül forrásszegény, így ezt bizonyítani egyelőre aligha lehetséges. A helyzet stabilitásához és ahhoz, hogy a hettita megőrizte presztízsnyelvi mivoltát, pedig nyilván az is hozzájárult, hogy a luvi területek a következő gyenge királyok alatt sorra elszakadtak.

Ezt a középhettita állapotot, a stabil kontaktushelyzet rontja instabilra a korai Nagybirodalom uralkodóinak politikája: a luvi Kizzuwatna visszahódítása (I/II. Tudhaliya) és végleges integrálása (I. Šuppiluliuma), ill. az I/II. Tudhaliya által feltalált áttelepítések (van den Hout 2006: 236, bár általában minden változást ennek és – amúgy a luvikat egyképp sújtó – nagy húszéves járványnak tulajdonít, vö. Simon 2008: 23–24).

9. Összefoglalás

A fentiek alapján tehát a következőképpen pontosítható a hettita–luvi kétnyelvűség képe. Az óhettita nyelvfázisban, talán a luvi területek integrálása miatt beáramló luvi népesség miatt szoros nyelvi kapcsolat jön létre a hettita és a luvi között, ahol a luvi az alacsony, míg a hettita a magas státusú nyelv szerepébe jutott. Ez a kétnyelvűség vezetett a hettita nyelv átalakulásához a középhettita periódusra. Az etnikai viszonyok kezdődő felborulása a középhettita periódusban azonban ahhoz vezet az újhettita korban, hogy a hettita elit teljesen kétnyelvűvé, a hettita nyelv pedig „veszélyeztetett” nyelvvé válik, míg a luvi nyelv státusa meredeken emelkedik. Ennek következtében a Hettita Birodalom felbomlását követően az utódállamokban a hivatalos nyelv már csak a luvi volt, a hettita pedig kihalt. Ezen utódállamokban a megváltozó etnikai és politikai viszonyok miatt azonban idővel a luvi magas státusa is megkérdőjeleződik, és erre területenként eltérő szociolingvisztikai válaszok születnek.¹⁸

Korszak	óhettita	középhettita	újhettita	korai utódállamok
magas státus		hettita	hettita és luvi	luvi
alacsony státus	luvi		luvi	luvi, ill. lokális nyelvek

¹⁸ Megjegyzendő, e záró mondat és a hettita kihalása erre az időszakra közhely. Ám a *részleteket* illetően még rendkívül sok kutatást kell elvégezni. A hettita nyelv *ismeretének* esetleges továbbéléséhez ld. Simon (s. a.) észrevételeit.

Függelék

Hettita uralkodók és kronológiájuk

Nyelvfázis (Melchert 2008)	A szövegben említett uralkodók ¹⁹	Történelmi korszak (Archi 2003)
őhettita	I. Hattušili I. Muršili I. Hantili (...)	Hettita Birodalom (kb. i.e. 1650/1560– 1420/1400)
középhettita átmenet	II. Zidanta (...)	
	I/II. Tudhaliya (...)	Hettita Nagybirodalom (kb. 1420/1400–1185)
	I. Šuppiliuma (...)	
újhettita	II. Muršili (...)	
	II. Šuppiliuma	

Hivatkozások

- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Apollo Könyvtár* 30. Argumentum. Budapest.
- Archi, Alfonso 2003. Middle Hittite – „Middle Kingdom”. In: Beckman, Gary–Richard Beal–Gregory McMahon (szerk.): *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*. Eisenbrauns. Winona Lake. 1–12.
- Goedegebuure, Petra M. 2008. Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period. A Luwian–Hittian Symbiosis and the Independent Hittites. In: Dercksen, Jan G. (szerk.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period. Old Assyrian Archives Studies* 3. PIHANS CXI. NINO. Leiden. 137–180.
- Goetze, Albrecht 1930. *Neue Bruchstücke zum großen Text des Hattušiliš und den Paralleltexen. MVAeG* 34/2. Hinrichs. Leipzig.
- Hoffner, Harry A. 1969. On the Use of Hittite *-za* in Nominal Sentences. *Journal of Near Eastern Studies* 28: 225–230.
- Hoffner, Harry A. 2006. The Hittite Degenital Adjectives *šielā-*, *2-ela-* and *apella-*. In: van den Hout, Theo P. J. (szerk.): *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. de Roos, 12–13 December 2003, Leiden. PIHANS* CIII. NINO. Leiden. 189–197.

¹⁹ Teljes listájukhoz, összefoglalással a kronológiai problémákról magyarul ld. Simon (2010). Hogy II. Šuppiliuma volt-e az utolsó hettita uralkodó, ahhoz ld. Simon (2009).

- Hoffner, Harry A.–H. Craig Melchert 2008. *A Grammar of the Hittite Language I. Reference Grammar. LANE 1*. Eisenbrauns. Winona Lake.
- van den Hout, Theo 2002. Another View of Hittite Literature. In: de Martino, Stefano–Franca Pecchioli Daddi (szerk.): *Anatolia antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati II. Eothen 11*. LoGisma. Firenze. 857–878.
- van den Hout, Theo 2005. On the Nature of the Hittite Tablet Collections of Hattuša. *Studi micenei ed egeo-anatolici* 47: 277–289.
- van den Hout, Theo 2006. Institutions, Vernaculars, Publics. The Case of Second-Millennium Anatolia. In: Sanders, Seth L. (szerk.): *Margins of Writing, Origins of Cultures*. Oriental Institute. Chicago. 217–256.
- HW = Friedrich, Johannes–Annelies Kammenhuber–Inge Hoffmann 1975. *Hethitisches Wörterbuch*. Winter. Heidelberg.
- Melchert, H. Craig 1977. *Ablative and Instrumental in Hittite*. Doktori értekezés. Harvard.
- Melchert, H. Craig 1994. *Anatolian Historical Phonology. LSIE 3*. Rodopi. Amsterdam–Atlanta.
- Melchert, H. Craig 1995. Nominal Inflection in Neo-Hittite. In: Carruba, Onofrio–Mauro Giorgieri–Clelia Mora (szerk.): *Atti del II congresso internazionale di ittitologia. Pavia, 28 giugno–2 luglio 1993. StMed 9*. Gianni Iuculano. Pavia. 269–274.
- Melchert, H. Craig 2003a. Language. In: uő. 2003c: 170–210.
- Melchert, H. Craig 2003b. Prehistory. In: uő. 2003c: 8–26.
- Melchert, H. Craig (szerk.) 2003c. *The Luwians. HdO 68*. Brill. Leiden–Boston.
- Melchert, H. Craig 2005. The Problem of Luvian Influence on Hittite. In: Meiser, Gerhard–Olav Hackstein (szerk.): *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17–23. September 2000, Halle an der Saale*. Reichert. Wiesbaden. 445–460.
- Melchert, H. Craig 2008. Middle Hittite Revisited. *Studi micenei ed egeo-anatolici* 50: 525–531. (=Archi, Alfonso–Rita Francia (szerk.): *VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5–9 settembre 2005 II.*)
- Nádasdy Ádám 2003. „Ban” van az igazság. In: uő.: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető. Budapest. 213–217.
- Oettinger, Norbert 1976. *Die militärischen Eide der Hethiter. StBoT 22*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Rieken, Elisabeth 1994. Der Wechsel *-a-/-i-* in der Stammbildung des hethitischen Nomens. *Historische Sprachforschung* 107: 42–53.
- Rieken, Elisabeth 1999. Zur Verwendung der Konjunktion *ta* in den hethitischen Texten. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 59: 63–88.
- Rieken, Elisabeth 2005. Hethitisch. In: Streck, Michael P. (szerk.): *Sprachen des Alten Orients*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 80–127.
- Rieken, Elisabeth 2006. Zum hethitisch–luwischen Sprachkontakt in historischer Zeit. *Altorientalische Forschungen* 33: 271–285.

- Simon Zsolt 2008. Kétnyelvűség a Hettita Birodalomban. *Antik Tanulmányok* 52: 11–25.
- Simon Zsolt 2009. Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 99: 245–269.
- Simon Zsolt 2010. Hettita királylista. *Ókor* 9/1: 66–69.
- Simon Zsolt s. a. Hethitische Topoi in der hieroglyphen–luwischen Historiographie. Bemerkungen zur Frage der Kontinuität. In: Hutter, Manfred–Sylvia Hutter-Braunsar (szerk.): *Anatolische Literaturen. „Autoren” – Textstrukturen – „Zuhörer”*. AOAT. Ugarit. Münster.
- Yakubovich, Ilya S. 2008. Hittite–Luvian Bilingualism and the Development of Anatolian Hieroglyphs. *Acta Linguistica Petropolitana* 4/1: 9–36.
- Yakubovich, Ilya S. 2009. *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Brill’s *Studies in Indo-European Languages and Linguistics* 2. Brill. Leiden–Boston.

Simon Zsolt

MTA Nyelvtudományi Intézet

zsoltsimon@gmail.com

Kopt szintaxis és a görög igék átvételi morfológiája

Egedi Barbara

1. Bevezetés

A kopt nyelv az egyiptomi nyelv időben utolsó, a 3. és 13. század között használt szakaszának elnevezése. Szókincsének csaknem egyötödét görög jövevényszavak teszik ki, ami kétségkívül a görögök több évszázados egyiptomi jelenlétének következménye. A két nyelv érintkezését az teszi különlegessé, hogy a koptot közvetlenül megelőző egyiptomi nyelv-szakaszokban ez a jövevényszó-réteg, vagyis a görög kontaktushatás gyakorlatilag kimutathatatlan. E jelentős kölcsönszóréteg beilleszkedésének idejét és módját szinte lehetetlen meghatározni, vagyis nem vizsgálhatjuk a folyamatot, csupán a végállapotot.

Jelen tanulmány egyrészt az egyiptomi és a görög nyelv érintkezésének, a kontaktus jellegének, lehetséges formáinak és a vizsgálat korlátainak bemutatására vállalkozik, másrészt elmélyül egyes nyelvi adatok elemzésében is. Célja a koptba bekerült görög igék átvételi morfológiájának vizsgálata és a vonatkozó kutatási eredmények kritikai értékelése. Tanulmányomban arra is szeretnék rámutatni, hogy a gazdag morfológiát mutató görög nyelv és a végletesen analitikus kopt mondat szerkezet találkozási remek példát szolgáltat arra, amikor két nyelv grammatikájának drasztikus eltérései nem engedik, hogy a kontaktushatás egy bizonyos mértéket meghaladjon.

2. A kontaktus bemutatása

2.1. A történeti időszak lehatárolása

Mivel a kopt nyelv állapot a kontaktushatás *eredménye*, a kontaktus természetének megértéséhez nyilvánvalóan a koptot megelőző időszak szociolingvisztikai körülményeit kell alaposan megvizsgálnunk, legalábbis azt

a korszakot, amikor a görög–egyiptomi nyelvkontaktus már lehetséges volt. Ez a korszak nagyjából egybe fog esni az ún. démotikus korrall, ami az i.e. 7. századtól az i.sz. 5. századig terjedő periódusra tehető.¹

Görög kereskedő és szoldos kolóniák egyiptomi jelenléte az i.e. 7. századtól mutatható ki, I. Pszammetikhosz fáraó uralkodásától és az ún. szaiszi dinasztia felemelkedésétől (vö. Hérodotosz II.154, illetve Naukratisz empóron alapítása).² Ez a kapcsolat kezdetben alapvetően katonai és kereskedelmi jellegű volt, és a görög nyelv maga nem gyakorolt különösebb hatást az egyiptomira a makedón hódítás előtt (Ray 1994a: 254). A tényleges fordulópontot Nagy Sándor hódítása (i.e. 332) jelentette, a Ptolemaiosz-kortól ugyanis már nagyszámú görögajkú népesség bevándorlásával számolhatunk, és az adminisztráció, a közigazgatás elsődleges nyelve is a görög lett. Ebben a korszakban, a gazdasági és társadalmi nyomásnak megfelelően, már számolhatunk bizonyos fokú kétnyelvűség kialakulásával, vagyis intenzívebb kapcsolat alakulhatott ki a két nyelv között. A kontaktus szempontjából kritikus időszakot tehát leszűkíthetjük az i.e. 3. századtól az i.sz. 3. századig (a kopt nyelv megjelenéséig) terjedő időszakra.

2.2. Nyelvek és írások Egyiptomban az i.e. 3. és az i.sz. 3. század között

A tárgyalt időszak nyelvi szempontból sajátos képet mutat. Monumentális és funkcionális szövegek lejegyzésére továbbra is a hieroglif írással rögzített, ún. késő közép-egyiptomi nyelv szolgált, amely egy csaknem másfél évezreddel korábbi nyelvallapot nyelvtani rendszerét és helyesírását örizte.³

Az i.e. 7. században megjelenő démotikus írást és nyelvet eleinte csak adminisztratív szövegek lejegyzésére alkalmazták, de idővel ez a változat is utat talál a magasabb presztízsű regiszterekben: démotikus írással rögzítenek irodalmi műveket, majd a Ptolemaiosz-kor vége felé már vallásos, teológiai szövegeket is.⁴

A görög nyelv és írás használata az adminisztrációban értelemszerűen a Ptolemaiosz-kortól jelenik meg Egyiptomban, kezdetben párhuzamosan a démotikussal. A görög befolyásának megerősödése és számottevő hatása az egynyelvű lakosság köreiben inkább a római korra jellemző, melynek okaira, illetve az egyiptomi (démotikus) és a görög nyelv egymáshoz való viszonyára a következő szakaszban térek ki részletesen.

¹ Az egyiptomi nyelv szakaszairól (hagyományos beosztás és finomított rendszerezés) ld. Junge (1984: 1189–1191), Loprieno (1995: 5–8), illetve Schenkel (1990: 2).

² A görögök jelenlétéről Egyiptomban ld. Lloyd (1975: 1–60); rövid összefoglalás: Verbeeck (1991: 1165–1166).

³ Elnevezései a nemzetközi szakirodalomban: *Late Middle Egyptian*, *Neo-Mittelägyptisch*, *égyptien de tradition*. Az ide tartozó szövegtípusok pl. királyfeliratok, dekrétumok, életrajzi feliratok szobrokon, sztéléken, sírokban; propaganda szövegek; templomfalakon megjelenő, templomi kultuszokhoz kapcsolódó feliratok, himnuszok. Az utolsó hieroglif felirat az i.sz. 4. század végéről adatolt Philae szigetén.

⁴ A démotikus írás kialakulásáról, a démotikus nyelv viszonyáról a korábbi nyelvszakaszokhoz, ill. a démotikus korszakolásáról ld. Luft (1983: 12–16), ill. Depauw (1997: 22–26, 33–39).

2.3. Kényelvűség — az írásos források tükrében

A tárgyalt időszakot a nyelvi helyzet és írásbeliség vizsgálatakor célszerű szétválasztani a Ptolemaiosz- és római korra.⁵ A makedón hódítás után az új uralkodó elit nyelve, azaz a görög lett a felső adminisztráció nyelve is, bár dominanciája csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá. A dokumentumok aránya a 3. és 2. században folyamatosan tolódott el a görög javára, jóllehet az alsóbb szintű adminisztrációban továbbra is széles körben használták a démotikus, mi több, bőven van példa egyiptomi irodalmi művek és magánlevelek megfogalmazására is.⁶

Az új uralkodó réteg nyilván kénytelen volt a meglévő struktúrát, vagyis a helyi írnokéteget felhasználni kiterjedt adminisztrációja lebonyolításához. A kollaboráló egyiptomi írástudó számos előnyhöz, például gazdasági kedvezményekhez jutott. A helyi lakosság számára a görög nyelvtudás és írásbeliség egyúttal a társadalmi mobilitás lehetőségét is jelentette, a kölcsönös érdekek tehát felerősítették egymást.

Az első kényelvű réteg tehát az iskolázott (azaz eleve írástudó) egyiptomiak köréből került ki, arányuk fokozatosan nőtt, míg az i.e. 2. századtól már a magasabb szintű bürokráciában is megjelentek. Az asszimiláció még gyorsabb volt azokon a területeken (pl. a Fajjúmban), ahol görög katonai és civil hivatalnokok földbirtokokat kaptak, és ahol így egy ténylegesen kevert populáció alakulhatott ki.

A két nyelv viszonya természetesen aszimmetrikus volt. A klasszikus kényelvűség-modellek szerint a domináns nyelv beszélői általában nem válnak kényelvűvé, és az egyiptomi–görög nyelvérrintkezést valóban inkább egyirányú hatásként, mintsem kölcsönhatásként szokás elemezni. Érdekes módon azonban az Egyiptomban beszélt görög *koiné* is számos interferencia jelét mutatja. A görög nyelvű papiruszanyagban végzett vizsgálatok (Gignac 1976: 46–48, Gignac 1991: 187) arra engednek következtetni, hogy a görög nyelv Egyiptomban beszélt változata számos nyelvtani, elsősorban fonológiai változáson esett át (pl. előrehaladott iotacizmus).⁷ A késő Ptolemaiosz-kor különösen erős görög–egyiptomi kulturális kölcsönhatásainak következményeként számolnunk kell nem kifejezetten nyelvi, hanem egyéb járulékos hatásokkal is. Bár az évezredek át használt egyiptomi írásrendszerekben

⁵ A Ptolemaiosz-korról ld. Bagnall (1993: 236), Thompson (1994: 70–82), Verbeeck (1991: 1166); a római korról ld. Bagnall (1993: 236–237), Fewster (2002), Lewis (1993: 276–280). Mindkettőről összefoglalóan és kiváló bibliográfiai tájékoztatóval ld. Sidarus (2008). A rómaiak általános nyelvpolitikájáról ld. Adamik (2006).

⁶ Az egyiptomi és görög jogrendszer is sokáig párhuzamosan létezett. A görög nyelv elterjedését a jogi iratokban olyan intézkedések segítették elő, mint az i.e. 146-ban kiadott királyi dekrétum (*próstagma*), miszerint minden démotikus szerződést regisztrálni kellett görögül egy hivatalos regisztrációs irodában (*grapheion*). A görögül nem regisztrált démotikus szerződések érvényüket veszítették (Lewis 1993: 279, Thompson 1994: 82).

⁷ Az egyiptomi nyelv görögre tett hatásának vizsgálatáról annotált bibliográfiát nyújt Depauw (1997: 44).

(hieroglif, hieratikus, démotikus) kezdettől benne rejlett az alfabetikus írásra való áttérés lehetősége, semmiféle jelét nem látjuk ilyenén törekvéseknek egészen a tárgyalt korszakig. Ekkor azonban számos próbálkozást megfigyelhetünk az egyiptomi nyelv görög ábécével történő lejegyzésére.⁸ Végül is ennek az igénynek és törekvésnek az eredményeként születik meg idővel a kopt írásrendszer is.

A római korban a démotikus dokumentumot tartalmazó papiruszok és osztrakonok drasztikus csökkenése figyelhető meg. A démotikus szerepe az adminisztrációban jelentősen leszűkül (főleg adó-elismervények, nyugták, számlák ismertek), és földrajzilag is behatároltabb az emlékek előfordulása.⁹ Ennek oka a rómaiak nyelvpolitikájában keresendő, akik nem ismerték el hivatalosan a nem görög okiratokat, a démotikus dokumentumokat egyszerűen negligálták, ami határozottan felerősíthette a kétnyelvűség terjedését. A Római Birodalom egyoldalú nyelvpolitikájának következtében az időszámításunk szerinti első századokban az írásbeliség gyakorlatilag a görög írásbeliséget jelentette, egészen a standardizált kopt írás megjelenéséig és elterjedéséig. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a démotikus hanyatlásával a hétköznapi nyelvhasználat írásos rögzítésére (pl. levelek fogalmazására) ezekben a századokban gyakorlatilag nem állt rendelkezésre anyanyelvű írásrendszer. A (kétnyelvű) írnok, akinek egy egyiptomi lediktálta a levelét, rögtön görögre fordította azt, mielőtt lejegyezte, majd a címzettnél egy fordított folyamat történt: felolvasás előtt az írnok visszafordította egyiptomira a levél tartalmát (Clarysse 1993: 201 és Depauw 2006: 299). Ez a speciális helyzet egészen a kopt megjelenéséig állt fenn, amikor is az egyiptomi nyelv újra utat talált az írásbeliséghez.¹⁰

A kétnyelvűségekre közvetlen és közvetett bizonyítékaink is vannak. Természetesen itt elsősorban a kétnyelvű írnoki gyakorlatra mutató evidenciákról van szó:

- Kétnyelvű dokumentumok széles repertoárja
- Kétnyelvű archívumok
- Jellegzetes íráshibák, nyelvtani hibák (főleg esettévesztés) görög nyelvű szövegekben, ami egyiptomi írnok személyére utal
- Ecset használata írónád (*calamus*) helyett görög szövegek lejegyzésekor, ami szintén egyiptomi írnokra utal (vö. Clarysse 1993)
- A már említett interferencia jelenségek: az egyiptomi nyelv hatása a görög helyi változatára

A kétnyelvűség kimutatásának azonban komoly korlátai is vannak. A fenti jelenségek nagy része csupán az írástudó rétegekkel kapcsolatban

⁸ Vö. abüdoszi görög betűs graffito az i.e. 2. századból; ill. az i.sz. első századtól jelentkező ún. ókopt szövegek (McBride 1994: 6. fejezet).

⁹ A 3. századra a démotikus használata pusztán mágikus szövegekre és múmia-cédulákra korlátozódik.

¹⁰ A kopt írás a görög ábécét adaptálja, és kiegészül néhány belső fejlesztésű grafémával, melyek a görögből hiányzó fonémák megjelenítésére szolgáltak. Kopt okiratok, magán- és üzleti levelek legkorábban a 4. századból ismertek (Richter 2008: 741).

bizonyító erejű, a lakosság nagyobb része viszont, főleg a nem urbanizált, illetve a dél-egyiptomi területeken minden valószínűség szerint egynyelvű maradt. Vagyis nagyon kis szeletet látunk a valóságból; a kétnyelvűség *mértékének* meghatározása gyakorlatilag lehetetlen. Ráadásul a meglévő források (pl. adószedők összeírásai) alapján is kimutathatók a kétnyelvűség fokozatai: minden jel arra mutat, hogy számos vidéki hivatalnok csak funkcionálisan volt kétnyelvű.

Az írásos emlékek mögött „rejtőző” *beszélő* azonosítása is rendkívül problematikus. Az esetek többségében egyáltalán nem világos például, hogy egy adott levél szerzője inkább egyiptomiul beszélt vagy görögül; írástudó volt, avagy analfabéta, aki csak diktálta a szöveget, továbbá hogy igénybe vette-e tolmács vagy fordító segítségét. A személynevek sem feltétlenül segítenek a nyelvi hovatartozás meghatározásában. Sok egyiptomi lakos vett fel dupla nevet, illetve görög és egyiptomi nevek gyakran előfordulnak egyazon családban is.¹¹

A legkézenfekvőbb evidencia a kétnyelvűsége (annak mértékére és intenzitására) az volna, ha a koptot megelőző egyiptomi nyelvfázisokban is ki tudnánk mutatni a görög nyelv hatását az egyiptomira. Csakhogy az írott dokumentumok erősen formális nyelvezete és feltehetően igen jelentős eltávolodása az élőnyelvi regiszterektől, azaz a nagyfokú diglosszia miatt ez a hatás gyakorlatilag láthatatlan marad.

2.4. Diglosszia

A görög és a démotikus nyelv, legalábbis írásban megjelenő változataik, a kölcsönhatás minden látható jele nélkül éltek egymás mellett, vagyis a nyelvi érintkezés többnyire nem mutatható ki. A kopt nyelv magas görög jövevényszó-száma, a váratlan nyelvtani újítások és a dialektusok láthatóvá válása mind olyan jelenségek, melyek az írott démotikusból nem következnek.¹²

Magától értetődőnek vesszük, hogy a démotikus megjelenése időpontjában (i.e. 7. század) a beszélt nyelvet tükrözi, pedig már a korai szövegek is gyakran formulákra építkeznek. A démotikust egységes íráskép, a lokális vagy regionális variációk hiánya és nagyfokú nyelvi konzervativizmus jellemzi mind a nyelvtan, mind a lexikon részéről.¹³ Minderre épül még rá a görög jövevényszavak feltűnő hiánya. Willy Clarysse (1987) összesen 92

¹¹ Kiváló példa erre egy 2. századi levél, amelyet két görög nevű nőnek címeztek, akiknek azonban – a levél tanúsága szerint – le kellett fordítani a görög nyelvű levelet, mert nem tudták elolvasni (Torallas Tovar 2010: 28).

¹² A démotikus jellemzéséről ilyen vonatkozásban ld. Ray (1994a: 253–261), Ray (1994b: 59–64), Clarysse (1987).

¹³ A démotikus nem tükröz számos olyan grammatikalizációs folyamatot, amelyeknek ekkor kellett lejátszódnia; a koptban már csak a végeredményt látjuk (pl. a kopt múlt idő szisztematikus megjelenése, a birtokos szerkezetek funkcionális átrendeződése). Teljesen váratlanul új lexémák is felbukkannak a koptban hétköznapi kifejezésekre, melyek nem vezethetők le a démotikus szókincséből (Ray 1994a: 261, adatokkal).

biztosan görög eredetű elemet azonosít a démotikusban, ezek viszont jellemzően uralkodói vagy hivatali címek, ún. nemzetközi vándorszavak (ruhadarabok, fűszerek és ásványi anyagok), technológiával érkező szakszavak (ásványi, kémiai kifejezések), pénzügyi, katonai kifejezések, illetve földrajzi nevek.¹⁴ A démotikus szövegekben szükség esetén inkább alkalmaztak tükörszót az átvétel helyett.¹⁵

E nagyfokú nyelvi konzervativizmus alól kivételt képez egy különleges leletcsoport, a Narmouthis-i (Medinet Madi) osztrakonok,¹⁶ melyek szövegében görög szavak görög betűkkel való beillesztése figyelhető meg a démotikus jelek közé. Olyan sajátos írásmódok és nyelvi kifejezések is felbukkannak, amelyek később a koptra lesznek jellemzőek: a görög főnevek démotikus határozott névelőt kaphatnak, a görög igék démotikus segédigével illeszkednek a szövegbe, és az egyiptomi szavak írásmódja is a későbbi, fajúmi kopt dialektus jellegzetességeit mutatja.¹⁷ A leletcsoport azonban pont e jelenségek miatt kivételes. Világosan mutatja, hogy az egyiptomi nyelvbe (egyes beszélt változataiba legalábbis) már jelentős számban beépültek görög jövevényszavak, noha a démotikus írott regiszter került ezek használatát. A démotikus tehát az időszámításunk szerinti első századokban már biztosan nem a beszélt nyelvet rögzítette és, a hieroglifákkal írt késő közép-egyiptomihoz hasonlóan, ekkor már csak szövegek egy funkcionális csoportjának lejegyzésére szolgált. Mindeközben a beszélt nyelv (melynek praktikus elnevezése *pre-kopt* nyelvszakasz lehetne) a göröggel való folyamatos érintkezés és bizonyos szintű kulturális kétnyelvűség hatására jelentős kölcsönszóróteget fogadott magába. Ennek a kontaktusnak az eredményét látjuk a 3–4. századi kopt szövegekben.

Az alábbi táblázat az i.sz. 1. és 2. század nyelvi helyzetének egy lehetséges (egyszerűsített) rekonstrukcióját foglalja össze:

EGYIPTOMI	GÖRÖG
késő közép-egyiptomi	
démotikus	egyiptomi koiné
*pre-kopt/kollokvialis egyiptomi	

¹⁴ Azóta további 14 elemet azonosítottak (Vandorpe–Clarysse 1998: 139).

¹⁵ Például a gr. *πράπεζα* ('asztal' > 'bank') szó szerinti lefordítása egyiptomira: *shn* 'asztal' (Ray 1994a: 255). Hasonló adat lehet erre a híres Rosette-i kövön: gr. *θεός επιφανής* = egy. *p3 ntr pr* kb. 'az isten, aki előjött'.

¹⁶ Olasz ásatások tárták fel a leletcsoportot a Fajúmban, egy Ízisz templomkörzetben. Az osztrakonok az i.sz. 2. század első felére datálhatók, és egyelőre csak egy részüket publikálták (Bresciani–Pintaudi 1987, Fewster 2002: 221–224, Ray 1994b: 61).

¹⁷ Pl. lambdacizmus vagy a *h* > *ϣ* hangváltozás, vö. Pernigotti (1984: 788–789).

A táblázat egyszerre szemlélteti az egyiptomi–görög kétnyelvűséget, illetve az egyiptomi nyelvben érvényesülő diglossziának megfelelő egyiptomi nyelvváltozatokat. Kétségtelenül rengeteg egynyelvű – csak görög anyanyelvű, illetve görögül nem tudó egyiptomi – beszélő élt ebben a korszakban is az ország területén, mindazonáltal az írásbeliség valamely szintjén álló, az adminisztrációban és/vagy templomi közegben dolgozó lakosok körében lennie kellett egy olyan rétegnek, amely mindegyik feltüntetett nyelvváltozatot használta. Természetesen köztes állapotokkal, azaz köztes részhalmazokat lefedő beszélőkkel is számolnunk kell.

3. Görög kölcsönzavak a koptban

A 3. és 11. század között dokumentált kopt nyelvszakasz¹⁸ az egyiptomi nyelv kutatása szempontjából különös jelentőséggel bír, mivel a görög ábécén alapuló ún. kopt írás megjelenésével, a nyelv története során először, a vokalizáció közvetlenül hozzáférhetővé válik. Ezen felül korábban láthatatlan területi eltérések, dialektusok is kimutathatók.¹⁹ Ahogy fentebb már említettük, a kopt jelentős görög jövevényszóréteggel rendelkezik, nagyjából a szókincs egyötöde görög eredetű (Kasser 1991: 217).

Mivel az első kopt nyelvemlékek alapvetően bibliafordítások, gyakran tekintik e tekintélyes görög szókincsrészt fordítói tevékenység eredményének. A Biblia első kopt fordításai azonban olyanoknak készültek, akik nem tudtak görögül, míg a kopt fordítást nyilvánvalóan érteniük kellett. Nem lett volna túlságosan célravezető vállalkozás olyan fordítást készíteni, melynek gyakorlatilag minden ötödik kifejezése a többség számára érthetetlen. A görög szavak egy jelentős részének kétségkívül már korábban be kellett épülnie az egyiptomi nyelvbe. Ráadásul e szentírásfordításokat elsősorban hangos felolvasásra szánták a templomokban, megértésének szempontjából tehát a közönség írásbelisége, iskolázottságának foka meglehetősen érdektelen.

Fontos észrevenni, hogy a görög jövevényszavak aránya az eredeti nyelven írt irodalomban ugyanolyan magas, mint a fordított irodalomban. Louise Théophile Lefort (1950: 66) elvégzett egy nagyon érdekes kísérletet, összehasonlítva a kopt Pakhóm²⁰ egy írásának 20 oldalát Máté evangéliumának 20 oldalával, és kimutatta, hogy az előbbiben 25%-kal még magasabb is a görög szavak aránya. Olyan esettel is bőven találkozunk, hogy az egyiptomi fordító egy görög kifejezést használ ugyan a munkájában, de nem ugyanazt, ami az eredeti forrásszövegben is jelen van (Hopfner 1918: 12–13), vagyis a

¹⁸ A kopt nyelv kihalásának ideje nem határozható meg pontosan, mivel írásban és egyházi nyelvként a mai napig használatos. Nem irodalmi kopt szövegek azonban a 11. századig mutathatók ki.

¹⁹ Legalább hat önálló dialektus azonosítható az 5. századig: szaidi, bohairi, fajúmi, akhmimi, szubakhmimi (lükopoliszi), közép-egyiptomi.

²⁰ Pakhóm (Pachomius) a 3–4. században élt Dél-Egyiptomban, a szerzetesi közösségi életforma megteremtője, szabályzatának kidolgozója. A róla szóló források tanúsága szerint egyáltalán nem tudott görögül.

kopt szövegben alkalmazott görög eredetű lexéma nem *ad hoc* beillesztés, hanem minden jel szerint a kopt fordító lexikonjának szerves és aktív része.

A fordításirodalom hatásának túlzott felértékelése ellen szól, hogy nemcsak kifejezetten a keresztény kultúrkörhöz tartozó szavak (pl. ΒΑΠΤΙΣΕ, ΔΙΑΚΟΝΟΣ) épülnek be a nyelvbe, de teljesen semleges jelentésű igék is, sőt funkciószavak, prepozíciók és kötőszavak is, pl. ΚΑΤΑ, ΠΑΡΑ, ΔΕ, ΑΛΛΑ, ΓΑΡ, ΕΠΕΙΔΗ (Ray 1994a: 256). Az átvétel a nyílt szóosztályok minden kategóriáját érinti.²¹

Ezzel szemben a szerkezeti hatás minimálisnak mondható, vagyis a kopt nyelv grammatikájára nincs számottevő hatása a nyelvi érintkezésnek. Természetesen némi szintaktikai hatást sem lehet teljesen kizárni, de a kontaktus ilyen jellegű szisztematikus vizsgálata egyelőre nem történt meg.²²

4. A görög igék átvételének problematikája

Bár a névszók kölcsönzésekor is megfigyelhetők érdekes igazítások, az igazi problémát az igék beillesztése jelentette a koptban, mivel a két nyelv igei morfológiája alapján véve eltér. A görög nyelv gazdag morfológiájával szemben a kopt mondatszerkezet végletesen analitikus, igazi igeragozásról nem is beszélhetünk, az ún. konjugációs mintákba az igének egyfajta szótári alapalakja tölthető csak be.²³ Ezt az alapalakot hagyományosan infinitívusznak hívják, ami végeredményben történeti okokra vezethető vissza. A kopt konjugációs minták perifrasztikus szerkezetekre vezethetők vissza, melyekben a tartalmas ige eredetileg valóban infinitívuszként jelent meg. Mindazonáltal a kopt nyelvszakaszban ennek már nincs jelentősége, mivel nem beszélhetünk igazi finit vs. non-finit szembenállásról az igei morfológiában (Egedi 2007). A kopt nyelvtan sajátágaiból világosan következik, hogy a görögből érkező igéknek is csak egyetlen, változatlan alakjára volt szükség a kopt mondatba illesztéshez. A kérdés csak az, hogy melyik volt az a kitüntetett alak, amelyet az egyiptomiak a görög ige kölcsönzésekor átvettek.

Ha a kopt igerendszer alapvető formája valóban egyfajta infinitívusz lett volna, logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a görög igék is infinitívusz formájukban adoptálódtak. A száidi dialektusban azonban minden jel arra mutat, hogy formailag *imperfectum imperativi activi* (E/2) alakokkal van dolgunk, *verba vocalia* és *contracta* esetében is, a *-μι* végű igék pedig rendre beolvadtak ezekbe az osztályokba.²⁴

²¹ Vö. W. A. Girgis nyolc részes tanulmányosorozata különböző szófajokra lebontva 1963 és 2001 között.

²² Figyelemreméltó kivételt képez Hasznos Andrea 2009-es disszertációja a különböző kopt alárendelő mondatfajták vizsgálatáról a fordított és az eredeti szövegekben.

²³ Az alap mondatfajtát az ún. háromrészes konjugációs minta alkotja, amely egy, a grammatikai információkat hordozó ún. konjugációs alapból, az alany szerepű kifejezésből és a szótári igeből áll. Ezt a három elemet aztán opcionálisan a tárgy és egyéb bővítmények követhetik.

²⁴ Az átvett igék formájáról példákkal ld. Stern (1880: §331), Hopfner (1918: 20–23), Steindorff (1951: §284), Böhlig (1954: 129–140), Hasznos (2000: 28), Girgis (2001: 67). A kölcsönzés során a mediális és deponens igéket is aktívként kezelték, legalábbis a száidi Újtestamentumban.

(1)	ΠΙΣΤΕΥΕ	<i>πιστεύειν</i>	'hisz'
	ΠΛΑΝΑ	<i>πλανᾶν</i>	'félrevezet'
	ΑΙΤΕΙ	<i>αἰτεῖν</i>	'kér'
	ΜΑΣΤΙΓΟΥ	<i>μαστιγοῦν</i>	'korbácsol'
	ΠΑΡΑΔΙΔΟΥ	<i>παραδίδοναι</i>	'átad'
	ΑΓΩΝΙΖΕ	<i>ἀγωνίζεσθαι</i>	'harcol'

Míg számos nyelvtan jellemzi imperatívuszi formáknak ezeket az alakokat,²⁵ ez az elemzés nem arat osztatlan sikert a koptológusok körében. Sokan érvelnek úgy, hogy ezek a kopt alakok csak *hasonlítanak* a görög imperatívuszra, de valójában infinitívuszok.²⁶ Georg Steindorff (1951: §284) szerint az infinitívusz késői görög formáját látjuk megjeleníteni, amely formai egybeesést mutat az aktív imperfektumi imperatívusz E/2 alakjával, mivel a szótagzáró *-ν* leesett.²⁷ Csakhogy a római kori és bizánci görögben az infinitívusz végződése *-ει/-ι, -εν* lehetett, de sohasem *-ε* (Gignac 1976: I. 330–331), ahogy egyes kopt előfordulásokban tapasztaljuk. Az imperatívusz alakokból ellenben szépen szabályosan levezethetők a kopt megfelelőik.

Hans Förster (2002: xv–xxi), aki szótára előszavában részletesen foglalkozik a problémával, szintén az infinitívusz-kölcsönzés elméletével szimpatizál, de érvei nem mindig helytállóak. Olyan aggályokat fogalmaz meg, hogy a görög igék sokszor kombinálódhatnak a kopt negatív **ΑΤ-** képzővel, melyet normálisan a kopt infinitívuszok követnek, tehát miért követné a görög igék esetében egy imperatívuszi alak? Ez az érvelés azonban meglehetősen abszurd, hiszen minden egyéb mondattani pozícióba is a kopt ún. infinitívusz alakja jelenik meg, az említett képző ilyen szempontból nem jelent speciális környezetet. Ha egy görög kölcsönző egyszer integrálódott a kopt lexikonba, akkor szintaktikailag már pontosan úgy viselkedik, mint bármely más kopt ige.

További érvként az imperatívusz alakok átvétele mellett megemlítenők egyes rendhagyó alakok, mint pl. a **ΧΡΩ** < *χρω* 'használ' (inf. *χρησθαι*). Ez esetben a koptban használt (mind irodalmi, mind nem irodalmi szövegekben nagyon gyakori) jövevényige ténylegesen megfelel a görög rendhagyó imperatívuszi alaknak (vö. Girgis 2001: 66).

A hangsúlykiosztás vizsgálata sokat segítene e kérdés tisztázásában, de sajnos a kopt írás nem jelölt hangsúly- és prozódiai tulajdonságokat. Ismerünk azonban két szaidi szöveget, amelyekben – rendhagyó módon – mégis jelölték a görög hangsúlyjeleket. Megfigyelhető, hogy a *verba contracta* igék *paenultima*, míg a többi ige *ante paenultima* hangsúlyt kapott, a görög

Okiratokban és egyéb szövegekben néha mediális infinitívusz-alak is előfordul, vö. Girgis (2001: 69–70 §188), Förster (2002: xviii), Reintges (2004: 39).

²⁵ Például Stern (1880: §331), Lefort (1950: 68), Till (1961: §280).

²⁶ Steindorff (1951: §284), Plisch (1999: 40), Layton (2000: §191–192).

²⁷ Hasonlóan vélekedik Böhlig (1954) is, de lásd Lefort recenzióját az utóbbiról (Lefort 1954).

imperatívusz formáknak megfelelően. Az infinitívusz hangsúlykiosztása ettől eltérő volna (Till 1951: 18–19).

Az átvétel kérdése különösen érdekes a másik fő dialektus, a bohairi adatainak tükrében. A bohairiban ugyanis valóban a görög infinitívusz-alakot kölcsönzik, de mindig a kopt **ⲓⲡⲓ** (**ⲉⲣ-**) 'csinálni' ige *status nominalis*-ával összekombinálva. Ez az eljárás redundánsnak tűnik, ha a kopt igepozíciót ténylegesen infinitívusz-alakkal kellett volna kitölteni.²⁸

(2)	ⲉⲣ-ⲈⲠⲒⲞⲨⲠⲒⲛ	<i>ἐπιθυμῆν</i>	'kíván'
	ⲉⲣ-ⲈⲐⲒⲛ	<i>αἰτεῖν</i>	'kér'
	ⲉⲣ-ⲘⲀⲚⲔⲀⲚⲒⲤⲈⲘⲈ	<i>σκανδαλίζεσθαι</i>	'megbotránkozik'

Ebben a dialektusban tényleg főnévként vették át a görög igéket, hiszen ha felszólításra használták az igét, fent említett segédige rendhagyó felszólító módú alakját kombinálták össze a görög igével, vagyis a kölcsönige soha nem állhatott magában – ellentétben a szaidi eljárással, ahol imperatívuszi használatban is a pusztá szótári alak jelenik meg.²⁹ A bohairi stratégia tehát erős érv lehet amellett, hogy a kopt beszélők nem érezték nominálisnak azt a pozíciót, ahová normálisan az ige alapalakját kellett betölteni. Ez még inkább gyengíti a szaidi dialektusban megjelenő görög kölcsönigék infinitívuszi elemzését, hiszen ott nincs szükség segédigére a beillesztéshez.

Az infinitívusz vs. imperatívusz vita mellett a közelmúltban egy harmadik vélemény is megformálódott. Ariel Shisha-Halevy (2003: 457), Bentley Layton kopt nyelvtanáról (2000) írt recenziójában úgy fogalmaz, hogy a szaidi dialektusban egyfajta zéró-affixummal ellátott alak kölcsönződik, vagyis amolyan töforma. Chris Reintges (2004: 39) szintén azt állítja, hogy a görög igék ragozatlanul, pusztá, ragozatlan tőként kerülnek az egyiptomiba. Szerinte tarthatatlan az imperatívusz-elmélet, mivel az imperatívusznak természetéből adódóan van egy speciális, a megszólítottal kapcsolatos referenciája, ezért egy implicit vagy explicit második személyű névmással értelmezendő (Reintges 2005: §5.3).

Bármi is legyen az imperatívusz használatának szemantikai hozadéka, ez önmagában még nem zárja ki, hogy bizonyos nyelvek kölcsönzéskor ezt tekintsék az igék alapalakjának. Tipológiai párhuzamok támasztják alá, hogy ez a stratégia nem példa nélküli. Amennyiben a kölcsönző nyelv a direkt beillesztés stratégiáját választja, az ige formája – a nyelvek között – nagy változatosságot mutat: a nominális jellegű alakok mellett megjelenik imperatívusz vagy a harmadik személyű ragozott alak is (Wichmann–Wohlgemuth 2008: 99).

Reintges (2001: 196–207 és 2005: §5.3) elmélete szerint azonban a kopt–görög szavaknak főnévi morfológiájuk van. Ahhoz, hogy a mondat

²⁸ A (2) alatti példák Steindorff (1951: 131) nyomán.

²⁹ A többi dialaktus megoszlást mutat a két fő stratégia, a szaidi és a bohairi között, vö. Kasser (1991: 220).

főigéjeként tudjanak funkcionálni, egy ún. gyenge ige (*light-verb*) komplementumaként kell beilleszteni őket. Ennek a gyenge igének kevés vagy semmilyen lexikális tartalma sincsen, az eseményt/állapotot leíró főnév alkotja a szemantikai értelemben vett predikátumot. A dialektusokban megfigyelhető kétféle stratégiát úgy magyarázza, hogy míg a bohairiben a *light-verb* nyíltan megjelenik, addig a szaidiban csak rejtetten (*covert light-verb*).

Igen magas fokú görög nyelvtudást és absztrakciót követel a kopt beszélőktől az ógörög tóalak pontos leválasztása, meghatározása. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy kétnyelvű beszélőink képesek voltak a görög ragozott igelakokból szisztematikusan elvonni a tóalakokat, de ez elég „könyvszagú” és tudatos nyelvhasználatot feltételez. Ne feledjük, hogy az első komoly jövevényszó-rétegek a kopt nyelv írásbeli rögzítése előtt jelentek meg, vagyis a beszélt változatot gazdagították. Mind a főnévként kezelés, mind a tóalak ellen szól, hogy alkalmanként jól felismerhető *aorisztosz* formát vettek át a koptban.³⁰

Összefoglalva tehát, a tények a következők. A szaidi dialektusban a görögből kölcsönzött igék alakilag *imperatívusznak* tűnnek. Amellett, hogy ez tipológiai értelemben sem lehetetlen, meglátásom szerint a kopt nyelv morfoszintaktikai jellemzőiből is levezethető, hogy miért pont erre a formára esett a választás. Hiszen nyilvánvalóan az átvevő (és nem az átadó) nyelv szintaxisa és morfológiája határozza meg az átvett elemek formai tulajdonságait. A koptban az abszolút kezdő helyzetű imperatívuszi használatban és az kijelentő, analitikusan szerkesztett mondatmintákban tulajdonképpen ugyanaz az igealak jelenik meg: az ige egyfajta szótári alapalakja (hagyományos elnevezéssel az ige infinitívusza). Feltételezzük, hogy ugyanezt az eljárást követte a koptot közvetlenül megelőző, írásban nem adatolt pre-kopt nyelvszakasz is, amelybe a görög jövevényszavak tömegesen beépültek a 2. pontban bemutatott időszakban. Mindez összefüggött a morfológiai értelemben vett imperatívusz fokozatos hanyatlásával is.³¹ William Edgerton, aki megvizsgálta az imperatívuszi alakokat az egyiptomi nyelv teljes belső története során, kimutatja, hogy a római kori démotikusban már biztosan használtak infinitívuszi alakokat is imperatívuszi helyzetben, illetve a tiltó forma helyett megjelenhetett a tagadott infinitívusz (Edgerton 1932: 64).³²

Kopt mondattani szempontból tehát logikus és természetes választás lenne egy idegen nyelvből való ige imperatívusz alakját átvenni, hiszen ha

³⁰ Példák: Girgis (2001: 75–79 §§197–198). Aorisztosz alakok a bohairiben sokkal ritkábban fordulnak elő, ami szintén azt támasztaná alá, hogy ebben a dialektusban tényleg főnévként kezelték az átvett igéket – ahogy arra a segédigés beillesztési stratégiából is következtettünk.

³¹ A koptban már csak egy tucatnyi „rendhagyó” imperatívuszi alak ismert, amikor tehát nem a szótári alapalak jelenik meg ilyen funkcióban. Bentley Layton nyelvtana (2000: §366) tizet sorol fel.

³² A formák szétválasztásának bizonytalansága abból fakad, hogy a kopt korszak előtti írásrendszerek nem jelölték a magánhangzókat. A kategóriák fokozatos összemosódását egyébként világosan jelzi, hogy egyes rendhagyó, azaz morfológiailag is látható imperatívuszi alakot a démotikusban infinitívuszi helyzetben is használtak (vö. Edgerton 1932: 66).

minden lehetséges igei pozícióban az ige puszta infinitívusza, azaz szótári alapalakja jelenik meg, akkor ezt az alapalakot pontosan mondatkezdő helyzetben, imperatívusként használva a legegyszerűbb azonosítani, amikor nem előzi meg sem az ún. konjugációs alap, sem az alany szerepű főnévi csoport vagy klitikum-névmás (vö. 23. jegyzetpont).

5. Záró gondolatok

A koptban tehát kétféle stratégiát figyelhettünk meg a kölcsönszavak átvételére, melyet a fő dialektusok után szaidi és bohairi stratégiának nevezhetünk. A több stratégia egyidejű megléte egy nyelvben nem példa nélküli, és a koptban, úgy tűnik, az eltérések területi változatokként foghatók meg.³³ A legutóbbi időkben felmerültek olyan vélemények, hogy a stratégiák dialektális megoszlásában egyfajta grammatikalizációs lépcsőzetesség valósul meg.³⁴ A beillesztési stratégia, illetve az átadó nyelvtől öröklött ige morfológiai tulajdonágai azonban nem feltétlenül függenek össze – ahogy ezt az alábbi összefoglaló táblázat is szemlélteti.³⁵ Ebből fakadóan időbeli egymásutániságra sem lehet közvetlenül következtetni a stratégia és az átvételi morfológia kombinációiból adódó dialektális különbségek alapján.

Dialektusok	B, F	A, L	S (M, W)
Segédige/light-verb stratégia	+	+	–
Görög igealak	infinitívusz	imperatívusz	imperatívusz

A „grammatikalizációs elmélet” egyik fő érve az átmeneti alakok és vegyes stratégiák alkalmazása egyes dialektusokban. Ezekben az esetekben azonban az interdialektális kölcsönzés lehetőségével is számolni kell, sőt, a kölcsönzési

³³ Vö. Wichmann–Wohlgemuth (2008) gyűjtése és tipológiai megfigyelései az igék kölcsönzésénél tapasztalható stratégiákról. Ők négyféle stratégiát állapítanak meg arra, hogyan integrálódnak a kölcsönszavak a célnyelv grammatikai rendszerébe (*loan-verb accommodation patterns*): segédigével, indirekt beillesztés, direkt beillesztés, paradigma-átvétel. Ebből a kopt nyelvben kettővel találkozunk: a segédigés vagy *light-verb* stratégiával (bohairi) és a direkt beillesztéssel (szaidi).

³⁴ Eitan Grossman (Jeruzsálem/Liège) személyes közlése és kiadatlan konferenciaelőadás-kiosztmánya (Grossman 2010) alapján.

³⁵ A táblázatban a dialektusok nevei helyett nemzetközileg elfogadott rövidítéseik szerepelnek, mivel itt csupán a stratégiák és alakváltozatok eloszlását kívántam szemléltetni. A fajjúmi (F), illetve a táblázatban fel nem tüntetett V és P dialektusok esetében adott nyelvváltozaton belül is nagyfokú ingadozás figyelhető meg a beillesztési stratégiák között, azaz mind a segédigés, mind a közvetlen beillesztés is nagy számban adatolható (Kasser 1991: 220). A rövidítések feloldása: B = bohairi, F = fajjúmi, A = akhmimi, L = lükopoliszi, S = szaidi, M = közép-egyiptomi, W = P. Mich. 3521 jelzetű kézirat közép-egyiptomihoz közel álló dialektusa, V = a P. Mich. 3520 és British Library Or. 9271 jelzetű kéziratok dialektusa, P = a P. Bodmer VI dialektusa.

stratégia kölcsönzésével is. A területi érintkezésen túl szociolingvisztikai paramétereket is figyelembe kell venni, mivel nyelvi interferenciák figyelhetők meg a magasabb presztízsű, standardizált dialektusok és a lokális változatok között. A kölcsönzési stratégiák látszólagos bizonytalansága vagy átmeneti jellege grammatikalizációs folyamat helyett kontaktusjelenségként is értékelhető.

Hivatkozások

- Adamik Béla 2006. *Nyelvpolitika a Római Birodalomban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 62. Tinta. Budapest.
- Bagnall, Roger S. 1993. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton University Press. Princeton.
- Böhlig, Alexander 1954. *Die griechischen Lehnwörter im sahidischen und bohairischen Neuen Testament*. Robert Lerche. München.
- Böhlig, Alexander 1955. Beiträge zur Form griechischer Wörter im Koptischen. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 80: 90–97.
- Bresciani, Edda–Rosario Pintaudi 1987. Textes Démotico-Grecs et Greco-Démotiques des ostraca de Medinet Madi: un probleme de bilinguisme. In: Vleeming, Sven P. (szerk.): *Aspects of Demotic Lexicography. Acts of the Second International Conference for Demotic Studies. Leiden, 19–21 September 1984*. Peeters. Leuven. 123–126.
- Clarysse, Willy 1987. Greek Loan-Words in Demotic. In: Vleeming, Sven P. (szerk.): *Aspects of Demotic Lexicography. Acts of the Second International Conference for Demotic Studies. Leiden, 19–21 September 1984*. Peeters. Leuven. 9–33.
- Clarysse, Willy 1993. Egyptian Scribes Writing Greek. *Chronique d'Égypte* 68: 186–201.
- Depauw, Mark 1997. *A Companion to Demotic Studies. Papyrologica Bruxellensia* 28. Fondation égyptologique reine Elisabeth. Bruxelles.
- Depauw, Mark 2006. *The Demotic Letter. A Study of Epistolographic Scribal Traditions Against their Intra- and Intercultural Background. Demotische Studien* 14. Gisela Zauzich Verlag. Sommerhausen.
- Edgerton, William F. 1932. Obsolescence of the imperative mood in Egyptian. In: *Studies Presented to F. Ll. Griffith*. Oxford University Press. Egypt Exploration Society. London. 61–68.
- Egedi Barbara 2007. Reconsidering the Categorical Status of Coptic Suffix and Conjugation Base. In: Endreffy Kata–Gulyás András (szerk.): *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists. Studia Aegyptiaca* 18. Budapest. 109–119.
- Fewster, Penelope 2002. Bilingualism in Roman Egypt. In: Adams, J. N.–Mark Janse–Simon Swain (szerk.): *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Word*. Oxford University Press. Oxford. 220–245.

- Förster, Hans (szerk.) 2002. *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten*. Walter de Gruyter. Berlin–New York.
- Gignac, Francis Thomas 1976–1981. *A Grammar of Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. Vols I–II. Istituto Editoriale Cisalpino–La Goliardica. Milano.
- Gignac, Francis Thomas 1991. Phonology of the Greek of Egypt, Influence of Coptic on the. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 186–188.
- Girgis, W. A. 1963–2001. Greek Loan Words in Coptic. *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte* 17–21, 23, 30, 40.
- Grossman, Eitan 2010. Grammatical Variation and Language Change: the Case of Greek Verb Lexemes in the Coptic Dialects. Kiosztmány. *Beyond Free Variation: Scribal Repertoires from Old Kingdom to Early Islamic Egypt*, Oxford, 2010. szeptember. Letölthető a szerző honlapjáról: http://ling.huji.ac.il/Staff/Eitan_Grossman/index.html (2010-09-09).
- Hasznos Andrea 2000. *A görög és a kopt nyelv viszonya*. Szakdolgozat. ELTE BTK Egyiptológia Tanszék. Budapest.
- Hasznos Andrea 2009. *Graeco-coptica: Greek and Coptic Clause Patterns*. Doktori értekezés. ELTE BTK. Budapest.
- Hopfner, Theodor 1918. *Über Form und Gebrauch der griechischen Lehnwörter in der koptisch-sahidischen Apophthegmenversion*. Alfred Hölder. Wien.
- Junge, Friedrich 1984. Sprache. In: Helck, Wolfgang (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* V. 1176–1211.
- Kasser, Rodolphe 1991. Vocabulary, Copto-Greek. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 215–222.
- Layton, Bentley 2000. *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Lefort, Louise Th. 1950. Gréco-Copte. In: *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*. The Byzantine Institute. Boston. 65–71.
- Lefort, Louise Th. 1954. Alexander Böhlig: *Die griechischen Lehnwörter im sahidischen und bohairischen Neuen Testament*. Recenzió. *Muséon* 67: 400–403.
- Lewis, Naphtali 1993. The Demise of the Demotic Document: When and Why. *Journal of Egyptian Archaeology* 79: 276–281.
- Loprieno, Antonio 1995. *Ancient Egyptian. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lloyd, Alan B. 1975. *Herodotus Book II. Introduction*. Brill. Leiden.
- Luft, Ulrich 1983. *A démotikus nyelv. Bevezetés az I. évezred második felében használt egyiptomi írásba és nyelvbe*. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest.
- McBride, Daniel R. 1994. *The Egyptian Foundation of Gnostic Thought*. University of Toronto. <http://www.colba.net/~drmcbr/Egyptian%20Gnosis/Contents/Contents.html> (2007-01-26).

- Pernigotti, Sergio 1984. Il „Copto” degli ostraka di Medinet Madi. In: *Atti del XVII. Congresso Internazionale di Papirologia*. Vol. II. Napoli. 787–791.
- Plisch, Uwe-Karsten 1999. *Einführung in die koptische Sprache. Sahidischer Dialekt. Sprachen und Kulturen des christlichen Orients* 5. Reichert. Wiesbaden.
- Ray, John D. 1994a. How Demotic is Demotic? In: Bresciani, Edda (szerk.): *Acta Demotica. Acts of Fifth International Conference for Demotists. Pisa, 4th–8th September 1993. Egitto e Vicino Oriente XVII*. Giardini. Pisa. 251–264.
- Ray, John D. 1994b. Literacy in Egypt in the Late and Persian Periods. In: Bowman, Alan K.–Greg Woolf (szerk.): *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge University Press. Cambridge. 51–66.
- Reintges, Chris 2001. Code-Mixing Strategies in Coptic Egyptian. *Lingua Aegyptia* 9: 193–237.
- Reintges, Chris 2004. *Coptic Egyptian (Sahidic Dialect.) A Learner’s Grammar. Afrikawissenschaftliche Lehrbücher* 15. Rüdiger Köppe Verlag. Köln.
- Reintges, Chris 2005. Coptic Egyptian as a Bilingual Language Variety. In: de la Peña, P. Bádenas et al. (szerk.): *Lenguas en contacto: el testimonio escrito*. Consejo superior de investigaciones científicas. Madrid.
- Richter, Sebastian 2008. Coptic letters. *Asiatische Studien/Etudes Asiatiques* 62/3: 739–770
- Schenkel, Wolfgang 1990. *Einführung in die altägyptische Sprachwissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.
- Shisha-Halevy, Ariel 2003. A Definitive Sahidic Coptic Grammar [Review article of B. Layton, *A Coptic Grammar*]. *Orientalia* 71: 424–459.
- Sidarus, Adel 2008. Plurilinguisme en Égypte sous la domination Gréco-Romaine. *Journal of Coptic Studies* 10: 183–202.
- Steindorff, Georg 1951. *Lehrbuch der koptischen Grammatik*. Chicago–London.
- Stern, Ludwig 1880. *Koptische Grammatik*. T. O. Weigel Verlag. Leipzig.
- Thompson, Dorothy J. 1994. Literacy and power in Ptolemaic Egypt. In: Bowman, Alan K.–Greg Woolf (szerk.): *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge University Press. Cambridge. 67–83.
- Till, Walter C. 1951. Betrachtungen zum Wortakzent im Koptischen. *Bulletin de la Société d’archéologie copte* 13. 13–32.
- Till, Walter C. 1961. *Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt)*. VEB Enzyklopädie Verlag. Leipzig.
- Torallas Tovar, Sofía 2010. Linguistic Identity in Graeco-Roman Egypt. In: Papaconstantinou, Arietta (szerk.): *The Multilingual Experience in Egypt, from the Ptolemies to the Abbasids*. Ashgate Publishing. Farnham–Burlington. 17–43.
- Vandorpe, Katelijn–Willy Clarysse 1998. A Greek Winery for Sale in a Fayum Demotic Papyrus. In: Verhoogt, Arthur M. F. W.–Sven P. Vleeming (szerk.): *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt. Greek and Demotic and*

- Greek-Demotic Texts and Studies Presented to P. W. Pestman*. Brill. Leiden. 127–139. (Appendix: Greek Loan-words in Demotic, an Update. 139.)
- Verbeeck, B. 1991. Greek Language. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 3. Macmillan. New York. 1165–1169.
- Wichmann, Søren–Jan Wohlgemuth 2008. Loan Verbs in a Typological Perspective. In: Stolz, Thomas et al. (szerk.): *Aspects of Language Contact. New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes. Empirical Approaches to Language Typology* 35. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 89–122.

Egedi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
egedib@yahoo.com

Görög hatás a latin extraszillabikus [s] átszótagolásában?

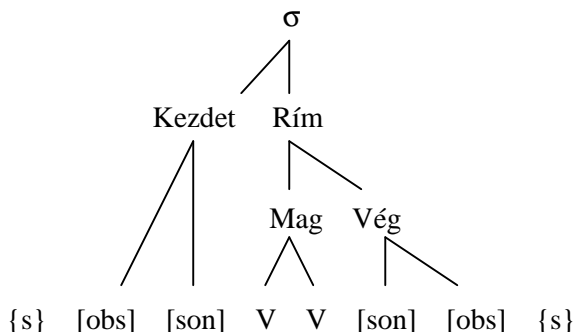
Cser András

Ennek a dolgozatnak a tárgya a latin mássalhangzós fonotaktika egy kicsiny, de érdekes részletkérdése, a szókezdő extraszillabikus [s] viselkedése. Bevezetésként felvázoljuk a latin szótag szerkezetének korábban már leírt általános sémáját, utána összefoglaljuk az extraszillabikus [s] tulajdonságait, majd rátérünk az átszótagolás szabályszerűségeire (morfémahatáron, illetve szóhatáron). Ezzel érkezünk el a dolgozat központi kérdéséhez. Ennek részletesebb tárgyalásához itt szükséges a (költői) korpusz és a releváns adatok rövid bemutatása. Ezek alapján tárgyaljuk a költői gyakorlat változatosságát és az abban jelentkező, régóta feltételezett görög hatást, majd végül belső magyarázatot adunk a tényekre, amely a latin nyelv fonológiájából kiindulva voltaképpen szükségtelenné teszi a kontaktushatásra való hivatkozást.

1. A latin szótag szerkezete

Ahogy másutt már kifejtettük (Cser 1999, ld. még Lehmann 2005), a latin szótag általános sémája mind szótagkezdetben, mind szótagvégben máximalisan egy zörejhangot és egy zengőhangot enged meg a hangzóssági skálának megfelelő elrendezésben, azaz minden esetben a zengőhang áll közelebb a szótagmaghoz (amely kizárólag magánhangzót tartalmazhat). Ha a szótagperemen zárhang áll, mellette még előfordulhat egy [s] is, amely ebbe a szótagsémába már nem fér bele, ezért extraszillabikusnak nevezzük. Mindez a következőképpen ábrázolható:

(1)

(obs=zörejhang, son=zengőhang, {s}=extraszillabikus [s])

2. Az extraszillabikus [s]

Ezek a szegmentumok háromféle környezetben fordulnak elő (ld. 2).¹

- (2) # __ [zárh] (= [sp st sk] *stare* 'állni', *spuere* 'köpni'...)
 [zárh] __ # (= [ps ks] *dux* 'vezér', *ops* 'segítség'...)
 [zárh] __ [zárh] (= [pst kst] *sextus* 'hatodik', *depstum* 'tészta'...)

Több érvet föl lehet hozni ezen [s]-ek extraszillabikus státusza mellett. (i) Csak ezek a mássalhangzócsoportok mondanak ellent a hangzóssági sorbarendezés elvének. (ii) A szó végi [ps] [ks] kizárólag produktív morfológiai konkatenáció eredményeképpen áll elő: az ilyen alakok minden esetben *p*-, *b*-, *g*-, *k*-végű névszói tövek *s*-szel toldalékolt egyes szám alanyesetű alakjai. (iii) Szó belsejében a [sp st sk] minden esetben szétszótagolódik, tehát ezek a csoportok nyilvánvalóan nem alkotnak jólformált szótagkezdetet. (iv) Az összetett szótagkezdettel (*fr*-, *cl*-, *pr*- stb.) kezdődő igék soha nem alkotnak reduplikált perfectumot; van ugyanakkor három *s*+zárhang kezdetű ige, amelyeknek ilyen perfectuma van: *stare* 'áll', *spondere* 'ígér', *scindere* 'vág', perfectum *steti*, *sponondi*, *scicidi*.

3. Átszótagolás morfémahatáron

Morfémahatár alatt itt prefixum és tő határát értjük, a toldalékolás (szuffixálás) eredményeképpen előálló (etimologikus) morfémahatárokkal nem foglalkozunk. Ezek a határokon átszótagolás történik balról jobbra, de kizárólag akkor, ha másképpen szótagkezdet nélküli szótag állna a tő élén:²

¹ Szó elején a zárhang előtt álló [s] hagyományos neve *s impurum*. Ez a terminus ugyanakkor magában foglal bizonyos más eseteket is, pl. a nagyon ritka, görög tulajdonnevekben előforduló szókezdő *sm*- [s]-ét, illetve a szintén görög szavakban előforduló *z*-t (feltehetőleg [zd], ebből voltaképpen a [z] volna az *s impurum*).

² A kétféle *br* szótagolására/skandalálására példának lásd ezeket: Ovidius *Epistulae ex Ponto* 2. 2. 60. *posse velim cineres obruere ipse meos* (pentameter), de Catullus 6. 4. *verum nescioquid febriculosi hendecasyllabus*.

(3) *ab+ire* → *a.bi.re* 'elmegy' de *ob+ruere* → *ob.ru.e.re* 'elás'

vö. *fe.bris* 'láz'

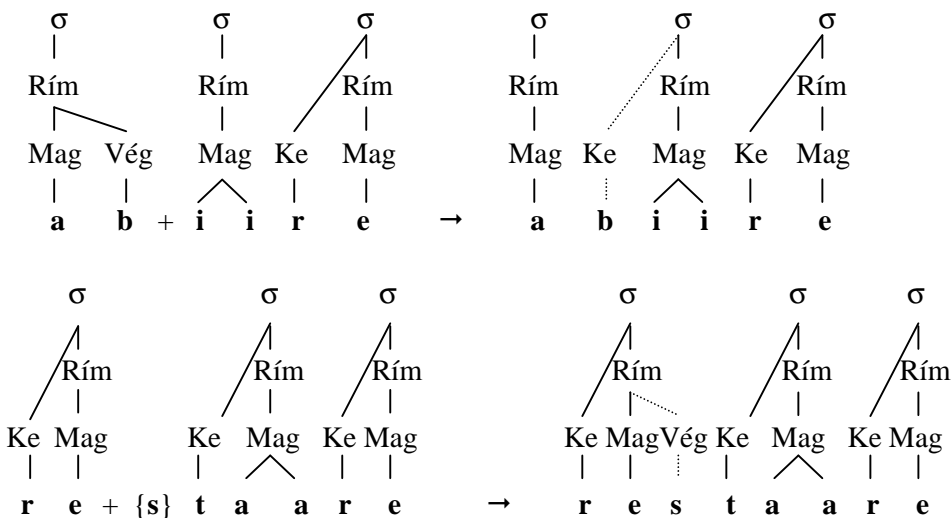
Az adatok tehát azt mutatják, hogy a latinban van összetett szótagkezdet is, és van átszótagolás is, átszótagolás útján mégsem jöhet létre összetett szótagkezdet (**o.bru.e.re*).

Az extraszillabikus [s] ilyen esetekben (legalábbis magánhangzóra végződő prefixum után) balra szótagolódik:³

(4) *re+stare* → *res.ta.re* 'marad'

Sematikusan ezek a folyamatok így ábrázolhatók:

(5)

Észrevehetjük, hogy szigorúan véve balra átszótagolás tulajdonképpen nincs, hiszen a *restare*-típusú szavakban balra szótagolódó [s] eredetileg nem volt a szótagszerkezet része, tehát szótagszerkezeti helye nem úgy változott meg, mint az *abire*-típus [b]-jéé, amely szótagvégből szótagkezdet lett, azaz két valóságos szótagszerkezeti pozíció között csatolódott át. Ez tulajdonképpen az ötödik érv a fentebb felsoroltakon túl az ilyen [s] extraszillabikus volta mellett.

³ Ld. Ovidius *Fasti* 5.361: *lumina restabant* hexameter elején.

4. Átszótagolás szóhatáron

A szóhatáron történő átszótagolás nagyon hasonlóan történik: egy szóvégi mássalhangzó átszótagolódhat jobbra, de csak akkor, ha a következő szó magánhangzóval kezdődik:⁴

(6) *videt # ille* → *vi.de.til.le* 'ő lát'

de *videt # rem* → *vi.det.rem* 'látja a dolgot'

vö. *pa.trem* 'atyát'

Az egyetlen különbség a morfémahatáron és a szóhatáron fellépő átszótagolás között éppen az extraszillabikus [s] kezelésében látható. Ez érdemben elsősorban a költői gyakorlatból mérhető fel, hiszen a szótagoláshoz a metrikus verselés nyújtja a legfontosabb bizonyítékokat. A korpusz, amelyen saját felmérésünket elvégeztük, az alábbi költők: Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Propertius, Tibullus, Ovidius, Silius Italicus, Persius, Lucanus, Martialis, Statius, Valerius Flaccus és Juvenalis összes verse. Ezzel gyakorlatilag teljesen lefedjük a Kr. e. 1. sz. elejétől a Kr. u. 2. sz. elejéig tartó időszak költészetét. Az adatokat a Brepols-korpuszból nyertük (CLCLT-5, 2002).

Ezen a szöveganyagon belül azokat a szókezdő [s]+zárhang szekvenciákat vizsgáltuk, amelyek azonos verssoron belül rövid magánhangzóra végződő szó után állnak. A többi környezetben ugyanis (sor elején, hosszú magánhangzó után vagy mássalhangzó után – ezeket itt semleges környezeteknek fogjuk nevezni) az [s] szótagszerkezeti hovatartozását nincs mód kideríteni, hiszen metrikai következménye nincs.

5. Az adatok

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy az ilyen (nem semleges) környezetben található [s]-eket a költők kétféleképpen kezelték, ezt itt két hexameter-sorral illusztráljuk:

(7a) *nulla fugae ratio nulla spes omnia muta* (Catullus *Carm.* 64.186)
'semmi mód a menekvésre, semmi remény, minden néma'

(7b) *unde sciat quid sit scire et nescire vicissim* (Lucretius *De rerum nat.* 4.475)
'honnan tudja, hogy mit jelent tudni, illetve nem tudni'

⁴ A *tr* kétféle szótagolására ld. Ovidius *Metam.* 11.466: *prima videt reddítque notas* hexameter elején, szemben ezzel: *Ars Am.* 1.285 *Myrrha patrem, sed non qua filia debet, amavit* (teljes hexametorsor).

A (7a)-ban az aláhúzott szakasz három nehéz szótag, tehát *nul.las.pes*, az {s} átszótagolódott balra (klasszikus terminológiával élve „pozíciót alkot”). A (7b)-ben ezzel szemben nehéz–könnyű–könnyű szótag az aláhúzott szakasz első három szótagja, tehát *un.de.{s}.ci.at*, az {s} nem szótagolódott át balra („nem alkot pozíciót”).

A valóságban azonban valamivel bonyolultabb a kép. Az alábbi táblázatban részletesen, számszerűen, egyes költőkre lebontva mutatjuk be az adatokat.⁵

(8)

	[s]+zárhang kezdetű szavak összesen	[s]+zárhang kezdetű szavak nem semleges helyzetben	[s]+zárhang kezdetű szavak nem semleges helyzetben %-ban	balra át- szótagolva	át nem szótagolva
Lucretius	445	10	2.25%		10
Catullus	101	6	6%	5	1
Vergilius	1112	3	0.27%	1	2
Horatius	620	9	1.45%		9
Propertius	255	7	2.75%		7
Tibullus	86	2	2.3%	2	
Ovidius	2587	4	0.15%		4
Silius Italicus	1301	2	0.15%	2	
Persius	59	0	0%		
Lucanus	815	1	0.14%	1	
Martialis	701	1	0.16%	1	
Statius	1308	3	0.16%	2	1
Valerius Flaccus	530	0	0%		
Juvenalis	297	1	0.33%	1	
	10217	49			

Ezek az adatok jól mutatják, hogy a szókezdő *s impurum* tipikus környezete – legalábbis a költői szövegekben – a semleges pozíció; nem semleges helyzetben kevesebb, mint fél ezreléke található a szókezdő [s]+zárhang szekvenciáknak.⁶ Az egyes költők között ugyanakkor érdekes különbségek figyelhetők meg. Az ilyen [s]-ek viszonylag nagy arányban fordulnak elő

⁵ Az adatok jelentős részét Hoenigswald (1949) bemutatja, de alaposabban nem kvantifikálja és természetesen fonológiailag sem úgy elemzi, ahogyan mi tesszük.

⁶ Összehasonlításképpen: az egyetlen fennmaradó szókezdő [s]+C csoport, a [sw] előfordulási aránya semleges, illetve nem semleges helyzetben kb. 3:1.

Catullusnál, valamivel alacsonyabb, de nem nagyon alacsony arányban Lucretiusnál és az aranykori költők közül Horatiusnál, Propertiusnál és Tibullusnál. Vergilius nagyon határozottan kerüli ezt a konfigurációt, ahogyan az őt időben követő többi arany- és ezüstkori költő is Ovidiusszal kezdődően.

Catullus a hatból ötször alkalmaz balra átszótagolást;⁷ kortársa, Lucretius, soha. Horatius, Propertius és Ovidius soha nem szótagol át, Vergilius ingadozik. A Kr. u. 1. sz. költői közül Silius Italicus, Martialis és Lucanus átszótagolnak, kortársuk, Stadius ismét ingadozik. Persiusnál és Valerius Flaccusnál a kérdéses konfiguráció (extraszillabikus [s] nem semleges helyzetben) egyszer sem fordul elő.

Mindez azt mutatja, hogy a szókezdő extraszillabikus [s] átszótagolása nem volt fonológiaiilag determinált törvényszerűség. A korai költők, Catullus és Lucretius ellentétesen jártak el. A későbbi költők többnyire egyszerűen kerültek ezt a konfigurációt (Vergilius, Ovidius, Silius Italicus, Lucanus, Stadius, Martialis, Persius, Valerius Flaccus, Juvenalis); azok, akik nem, vagy nem annyira markánsan tartózkodtak tőle, Lucretiushoz hasonlóan nem szótagolják át (Horatius, Propertius). Catullus gyakorlatát, hogy ti. nem kerüli ezt a konfigurációt, és átszótagolja az [s]-et, senki nem követte (kivéve talán Tibullust, de az ő korpusza annyira kicsi, hogy érdemi általánosításokat nem enged meg).

6. A görög hatás kérdése

Klasszikus magyarázat erre a jelenségre – ti. a szókezdő extraszillabikus [s] kerülésére nem semleges helyzetben – a görög nyelvnek egyfajta negatív kontaktushatása a latinra. Ennek értelmében az averzió oka lényegében az, hogy a görög metrikai konvenciók (viszonylag következetes balra szótagolás) konfliktusba kerültek a latin nyelv természetes (esetleg konvencionális) prozódijával.⁸

Ezzel a magyarázattal az a probléma, hogy úgy tünteti fel, mintha az *s impurum* esete eredendően különbözne az emelkedő hangzóságú csoportokétól („muta cum liquida”). Amint az közismert, a görög költői hagyomány nagy részében ez utóbbiak is többnyire szétszótagolódtak, ld. az Íliász I.49. sorában hexameter elején a *deiné de klangé* ’szörnyű pendülés’ kifejezést, amely csak 5 nehéz szótagként skandalizálható, így jól mutatja a *klangé* szó elején álló [kl] csoport heteroszillabikus mivoltát (tehát *dei.né.dek.lan.gé*). Fölmerül tehát a kérdés, hogy az ilyen csoportok kezelése miért nem okozott az *s impurum*-hoz hasonló problémát a római költők számára.

⁷ A hatodik adat nála az (*unda*) *Scamandri* ’a Scamandros vize’ (*Carmina* 64.357), már Homérosz óta ismert kivétel. Ha átszótagolódná az [s] (ami a homéroszi metrikával kezdődően az általános gyakorlat volt), nehéz–könnyű–nehéz szótagszekvencia jönne létre (hiszen a *Scamandros* könnyű–nehéz szótagszekvenciával kezdődik), ami a hexameterbe nem illeszthető bele.

⁸ Ld. például Hoenigswald (1949: 276): „To keep the scansion short was to be barbarous by the standards introduced with the new meters; to use long scansion was to violate Roman tradition and, probably, a Latin pronunciation in which word boundary was somehow marked.”

Hoenigswald (1949) szerint ez három okkal magyarázható: (i) a korai latinságban a muta cum liquidák szétszótagolódtak; (ii) a kései latinban szintén szétszótagolódtak; (iii) a görög metrikában az emelkedő hangzósságú csoportok szétszótagolása fakultatív volt, szemben a [s]+zárhang csoportok kötelező szétszótagolásával. Ezek közül az érvek közül az elsőt már cáfolta a kutatás (ld. Juret 1938, Sen 2006) – egyáltalán nem mutatnak meggyőző bizonyítékok a muta cum liquidák heteroszillabikus mivoltára a korai latinságban. A második érv valószínűleg helytálló tényt állapít meg (bár ingadozásra utalnak a leánynyelvek adatai), de egyszerűen érdektelen, hiszen a kései latin már más hangrendszerrel bírt, mint a klasszikus latin, egy más korszakban: az már egyszerűen egy másik fonológia. A harmadik érvben pedig erős túlzás van: az emelkedő hangzósságú csoportok tautoszillabikus (összetett szótagkezdetként való) szótagolása igen következetes volt, jöllehet műfaji hovatarozástól függően, sőt, esetenként még szerzőnként is mutatható némi ingadozást (részletesen ld. Devine–Stephens 1994).

7. Belső magyarázat

Érdemes tehát megfontolni azt, hogy vajon van-e mód az itt vizsgált jelenséget a latin nyelv saját fonológiai rendszeréből magyarázni. Úgy gondoljuk, hogy a válasz erre a kérdésre igen. A kérdéses szerkezet (szókezdő extraszillabikus [s] kerülése nem semleges helyzetben) a latin fonológiából is magyarázható, két fonológiai elv konfliktusából:

- (a) átszótagolni csak jobbra lehet;
- (b) extraszillabikus elem nem fordulhat elő szótagmag szomszédságában.

Szó belsejében a (b) elv felülírja (a)-t, tehát magánhangzóra végződő prefixum után kötelező balra szótagolni a szókezdő *s impurum*-ot; szóhatáron azonban ez csak Catullusra igaz, Lucretius, Horatius és Propertius számára éppen fordítva, tehát ez utóbbiaknál a magánhangzóra végződő szó után is kezdődhet *s impurum*-mal a következő szó, mert a szóhatár jobbról balra nem léphető át. A többiek esetében pedig a tartózkodó stratégia arra utal, hogy nem tudták a két elv konfliktusát valamilyen egyértelmű hierarchikus rendezéssel feloldani. Mindenesetre úgy látjuk, hogy a görög nyelv hatására hivatkozni és a két nyelv fonotaktikai rendszere közötti különbségre visszavezetni a latin költészetben kimutatható gyakorlatot nem visz közelebb a probléma megoldásához.

Hivatkozások

- CLCLT-5 – *Library of Latin Texts* by Brepols Publishers, Release 2002.
 Cser András 1999. Diphthongs in the Syllable Structure of Latin. *Glotta* 75: 172–193.
 Devine, Andrew M.–Laurence D. Stephens 1994. *The Prosody of Greek Speech*. Oxford University Press. Oxford.

- Hoenigswald, Henry M. 1949. A Note on Latin Prosody: Initial *s* Impure After Short Vowel. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 80: 271–280.
- Juret, Etienne A. 1938. *La phonétique latine*. Les Belles Lettres. Paris.
- Lehmann, Christian 2005. La structure de la syllabe latine. In: Touratier, Christian (szerk.): *Essais de phonologie latine*. Université de Provence. Aix-en-Provence. 157–206.
- Sen, Ranjan 2006. Vowel Weakening Before *Muta cum Liquidā* Sequences in Latin: A Problem of Syllabification? *Oxford University Working Papers in Linguistics, Philology and Phonetics* 11: 143–161.

Cser András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Angol Intézet

cser.andras@btk.ppke.hu

A germán és újlatin nyelvek laringális kölcsönhatása

Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel

1. Bevezetés

A tanulmány célja megvizsgálni, hogy a germán és a szomszédos, leginkább újlatin, nyelvek között az akadályhangokon belül milyen kapcsolat áll fenn a laringális (fonációs) oppozíciót illetően. A témát az utóbbi bő egy évtizedben ismét több szakcikk tárgyalta (Iverson–Salmons 1995, 2003a, 2003b, 2008, Helgason–Ringen 2008, Honeybone 2001/2002, 2005), tanulmányunk is e kibontakozó vitához kíván hozzászólni. A laringális kölcsönhatás témájának felvetése azért indokolt, mert a germán nyelvek története azt támasztja alá, hogy, az Iverson és Salmons véleménye szerint belső fejlődés eredményeként¹ aspirálóvá vált (proto-)germán későbbi dialektusai zöngéssé válhattak (pl. a holland, a skót angol bizonyos dialektusai és a jiddis) – akár későbbi, szintén belső fejlődés révén, akár nyelvkontaktus hatására –, míg a velük érintkező zöngé alapú nem-germán nyelvek egyike sem lett aspiráló germán hatásra. Tehát a kölcsönhatás csak az egyik, mégpedig az aspiráló > zöngés irányban hatott. Ám ennek oka inkább a résztvevő nyelvek kölcsönhatásában keresendő és nem annyira az egyik vagy másik laringális rendszer viszonylagos jelöltségében–jelölletlenségében. Hozzá kell tenni, hogy a germán nyelvekben a belső fejlődés eredményeként zöngéssé válás lehetősége némileg árnyalja a képet. A tanulmány tehát elsősorban azt tárgyalja, mióta létezhetnek zöngé alapú germán nyelvek, és a zöngé egyértelműen kontaktushatás eredménye-e ezekben az esetekben. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy milyen mértékben segítenek a korai nem germán írott források a germán nyelvek laringális specifikációjának megértésében.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 57–70.

¹ Meg kell jegyezni, hogy a hehezet belső fejleményként való feltételezése vitatott téma mind a mai napig: elképzelhető, hogy szubsztrátum-hatással van dolgunk, mint számos esetben a germán szókincs területén. Iverson–Salmons (2008: 257) elvetik az ilyen elképzeléseket mint „inherensen vitatottak”.

A germán nyelvek ezen aspektusának vizsgálata mind az általános fonológiaelmélet, mind a nyelvtörténet számára hordoz üzenetet. Egyrészt kitűnik, hogy a generatív fonológiában hagyományosan elterjedt, absztrakt zöngés–zöngétlen oppozíciót fel kell hogy váltsa egy, a fonetikai realitást jobban tükröző, cizelláltabb nyelvtipológiai modell, mivel (többek között) a nyelvtörténet során végbemenő, leggyakrabban kontaktus-indukált típusváltások csak így értelmezhetőek. Másrészt a diakrón tudomány módszertana szempontjából merül fel az az érdekes kérdés, hogy általában véve mennyire messzemenő következtetések vonhatók le közvetett írásos nyelvelvékek alapján.

2. Elméleti háttér

2.1 A „laringális realizmus”

Honeybone (2001/2002, 2005) álláspontja szerint a két akadályhangsort szembeállító nyelveknél alapvető a fonológiai viselkedésbeli eltérés az aspiráció alapú és a zöngé alapú nyelvek között. Mint az az (1)-es pontban látható, minden rendszerben megtalálható a fonetikailag zöngétlen-aspirátlan (tenuis) hangsor (szürke mintázattal kiemelve), tehát ez tekinthető fonológiai értelemben a jelöletlen esetnek², amelyet egyes nyelvek zöngés, azaz nem spontán hangszalag-tevékenységet mutató zörejhangsorral (1a), mások zöngétlen aspirált (hehezett), azaz pozitív VOT-t produkáló obstruensekkel (1b) egészítenek ki. (Részletesebben ld. a 2.2-es szakaszt.) A harmadik lehetőség, amikor a másik hangsort ejektívák alkotják (1c), a jelen tanulmányban vizsgált nyelvek szempontjából érdektelen.

(1) Két akadályhangsort szembeállító nyelvek³

Példák	p ~ b	b	p ^h	p'
a. francia, spanyol, oros, magyar	[]	[zöngé]		
b. angol, német, velszi, mandarin kínai	[]		[sg]	
c. k'ekchi (q'eqchi), mam	[]			[cst gl]

A „laringális realizmus” szerint először is el kell vonatkoztatni a helyesírástól: a latin, vagyis egy zöngé alapú nyelv írásrendszerét alkalmazzák különböző

² Ezt az is alátámasztja, hogy az egyetlen akadályhangsorral bíró nyelvekben is ez a típus jelenik meg (pl. finn).

³ A táblázat Iverson–Salmons (1995: 383) és (2003: 45) hasonló táblázatai nyomán készült. Rövidítések: [sg] = *spread glottis* 'tág hangrés', [cst gl] = *constricted glottis* 'szoros hangszalag-állás'. A zárójelekben az adott oppozíciót modellező privatív (egyértékű) fonológiai jegyek láthatók. Ennek megfelelően a jelöletlen szegmetumot üres zárójel ábrázolja.

nyelvek, teljesen függetlenül attól, hogy egy ilyen kettős szembenállást alkalmazó nyelv alkalmas-e másfajta kettős szembenállást (pl. angol vagy német), illetve többes szembenállást (pl. vietnámi) alkalmazó nyelv írásbeli rögzítésére.⁴ Ennek ellenére érdemes megfigyelni, hogy mutatkozik egy jól kivehető tendencia az olyan latin betűs írást használó, de aspiráció alapú nyelvek írásában, mint a germán nyelvek és a kínai pinyin átírás: a zöngétlen hehezetlen explozívát betű, míg a hehezett zárhangot <p> betű jelöli, és nem fordítva. Ennek oka egyfelől gazdaságossági megfontolásokra vezethető vissza: egyszerűbb két már meglévő betűt használni, mint diakritikus jellel ellátni az egyiket, itt a <p>-t, és teljesen mellőzni a másikat, a -t. Másrészt szerepe lehetett annak a fonetikailag nagyon is pontos, mondhatnánk zseniális észrevételnek, hogy bizonyos helyzetben van [b] „hangérték”, amit célszerűnek látszott -vel jelölni (pl. angol *num[b]er* ’szám’) és van [p] „értéke” a <p>-nek (pl. angol *chea[p]* ’olcsó’). (A kínai pinyin kidolgozói elsősorban a gazdaságossági szempontot vették figyelembe, másrészt konkrétan az angol gyakorlatát.) Míg ezek az adaptációs problémák fonológiai szempontból nem lényegesek, nagyon jól megvilágítják, hogy sajnálatos módon még mindig mekkora befolyása van az írásképek a nyelvészeti elemzésre. A laringális realizmus ezzel a gyakorlattal szemben foglal állást.

A laringális realizmus szerint, mint azt a következő részben bemutatjuk, lényegi *fonológiai* különbségek társulnak a látszólag felszíni fonetikai különbség mellé a két nyelvtípusban. Éppen ezért a modern fonológiában elterjedt és univerzálisnak tekintett zöngés–zöngétlen oppozíció helyett az aspiráció alapú nyelvek esetében vissza kell térni a fonetikai tényeket jobban tükröző, a klasszikus „fortis–lenis”-típusú megkülönböztetésre inkább hasonlító leíráshoz. Innen a név: „laringális *realizmus*”. E rövid leírásból is kitűnik azonban, hogy a laringális realizmus továbbmegy, mint a fortis–lenis felosztás: míg ez utóbbi csak a kettős oppozíció másságának tényét emeli ki, addig a laringális realizmus megadja, hogy konkrétan mi a szembenállás alapja, azaz melyik a jelölt eset a két különböző nyelvtípusban (zöngé vagy aspiráció) és, legalábbis a szigorú értelmezésében, kizárja ezek kombinációját egyazon bináris rendszerben. Ennél fogva éppen a laringális realizmus teszi lehetővé, hogy objektíven lehessen tárgyalni a különböző kettős szembenállást mutató laringális rendszerek egymásra gyakorolt hatását kontaktushelyzetben.

2.2 Az aspiráció alapú és zöngé alapú nyelvek fonetikai és fonológiai különbségei

A két nyelvtípus fonetikai összehasonlításából az állapítható meg, hogy a zöngétlen aspirálatlan és a zöngétlen(edett) „lenis” akadályhang fonetikai szimbólumai egyenértékűek: [p ~ b], pl. spanyol /p t k/ = angol /b d g/, mivel mindkét esetben a VOT azonos határokon belül mozog (0–30 msec), míg a

⁴ Meg kell jegyezni, hogy ez nem csak a latin írás átvételénél jelent(ett) gondot – hasonló mondható el például a pali írásnak a thai nyelvre való alkalmazásáról vagy a görög írás gótra való alkalmazásáról.

spanyol /b d g/ zárhangokat -40–0 msec közötti, az angol /p t k/ hangokat pedig legalább +50 msec VOT jellemzi (LaCharité–Paradis 2005).

Ezen felül alapvető fonológiai viselkedésbeli eltérés is mutatkozik: csak a zöngé alapú nyelvekben van valódi hátraható (regresszív) zöngésségi hasonulás (azaz fonológiai értelemben véve valós laringális aktivitás), az aspiráló nyelvekben nincs. Vessük össze ehhez a magyar hátraható zöngésségi hasonulást, (2), és az angol nyelv hagyományosan kétirányúnak nevezett hasonulását, (3).

(2) Magyar hátraható zöngésségi hasonulás

Zöngétlenedés	Zöngésedés
<i>road</i> <u>show</u> ['ro:tʃo:]	<i>base</i> <u>ball</u> ['be:zbo:l]
<i>rab</i> – <i>rab</i> <u>tól</u> ['rɒpto:l]	<i>match</i> <u>box</u> ['mædʒbɒks]
<i>réz</i> – <i>réz</i> <u>karc</u> ['re:skɔrts]	<i>tök</i> – <i>tök</i> <u>ből</u> ['tɔgbø:l]
<i>hang</i> – <i>hang</i> <u>fal</u> ['hɔŋkfɒl]	<i>kert</i> – <i>kert</i> <u>ben</u> ['kerdben]
<i>ég</i> – <i>ég</i> <u>hez</u> ['e:khez]	<i>boksz</i> – <i>boksz</i> <u>bajnok</u> ['bɒgzɔbjnok]

Az akadályhangok ilyen típusú zöngésségi hasonulása az összes általunk vizsgált zöngé alapú nyelvben megtalálható, automatikus posztlexikális folyamat, sőt némelyikben (pl. szlovák, katalán, egyes lengyel nyelvjárások) szóhatáron keresztül még szonoráns mássalhangzók és/vagy magánhangzók is részt vesznek benne.⁵ Mindez azonban teljesen ismeretlen az aspiráló nyelvekben, amelyekben a hagyományos elemzés szerint csak a zöngétlen (azaz: aspirált) obstruensek képesek hasonítani, ami „kétirányú zöngétlenségi hasonuláshoz” vezet⁶.

⁵ Vessük össze például a következő szlovák adatokat: *vojak* [k] 'katona NOM.SG.', *vojaka* [k] 'katona GEN.SG.', de *vojak ide* [g] 'a katona megy'; *leš* [s] 'erdő NOM.SG.', *leše* [s] 'erdő LOC.SG.', de *leš je* [z] 'az erdő (van)' (Blaho 2004: 46).

⁶ Bár ezt részletesen kifejteni nincs lehetőségünk itt, az aspirált–aspirálatlan különbség módosítás nélkül érvényes a réshangokra is: *baseball* és *lifeguard* réshangja aspirált, *cheesecake*-é nem (Honeybone 2005: 16).

(3) Angol „kétirányú zöngétlenségi hasonulás”

„Hátraható”	„Előreható”
<i>cheesecake</i> [ˈtʃiːzəkʰeɪk] ’sajttorta’	<i>baseball</i> [ˈbeɪsbɔːl] ’baseball’
<i>bigfoot</i> [ˈbɪɡfʊt] ’nagy láb’	<i>matchbox</i> [ˈmætʃbɒks] ’gyufásdoboz’
<i>egghead</i> [ˈeghed] ’tojásfejű’	<i>lifeguard</i> [ˈlaɪfgɑː(r)d] ’strandőr’
<i>roadster</i> [ˈrəʊdstə(r)] ’nyitott sportautó’	<i>Shoot back!</i> [ˈʃuːt ˈbæk] ’Lőj vissza!’

Emellett az aspiráció alapú nyelvekben a „lenis” akadályhangok tipikusan többé-kevésbé zöngétlenednek a megnyilatkozás elején (pl. *dear* ’drága’) és végén (pl. *read* ’olvas’), így jelentősebb zöngé, tehát hangszalagrezgés, csupán szonorús környezetben (pl. *reading* ’olvasás’) társulhat hozzájuk. Ez utóbbi zöngésedést „passzív zöngéesség” néven idézi az irodalom, mert egy egyszerű, passzív fonetikai terjedésről van szó a környezet inherens zöngéjének hatására. Ebből az következik, hogy ha a laringális realizmus alapján a „lenis” sor esetében a zöngétlen(edett) alakot mint leggyakoribb előfordulást tekintjük mögöttesnek, akkor a (3)-as pont példáit újravizsgálva megállapítható, hogy semmiféle hasonulás nem történik, az interszonoráns zöngésedés pedig természetes fonetikai folyamatként leírható.

Fontos leszögezni, hogy a laringális realizmus értelmében nincs keveredés a nyelvtípusok között. Tehát nincs olyan bináris rendszer, ahol tiszta zöngés és aspirált sor állna szemben egymással egy harmadik, semleges sor nélkül: *[p^h] – [b]. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben egy rendszerben van tiszta zöngés és tiszta aspirált akadályhangsor, akkor az hármas szembenállást mutató rendszer, egy semleges sorral (pl. ógörög, ahol <β δ γ> /b d g/ – <π τ κ> /p t k/ – <φ θ χ> /p^h t^h k^h/).

Azt is ki szeretnénk hangsúlyozni, hogy az egy adott nyelvtípushoz tartozás a *fonológiai* rendszert határozza meg, melynek *fonetikai* megvalósulása nem feltétlenül esik egybe minden esetben. Egyazon típuson belül különbség lehet a zöngé, ill. az aspiráció fokában, a szegmentumok fonetikai realizációjában; az aspiráció alapú svédben például a szóeleji aspirálatlan („lenis”) zárhangok fonetikailag zöngések (Helgason–Ringén 2008), míg a zöngé alapú holland szóeleji zöngés zárhangoknak csupán 75%-a mutat előzöngét (van Alphen–Smits 2004).

3. A germán és a latin közti laringális kapcsolat

3.1 Nyelvek közötti fonációs kölcsönhatás

Nyelvek között létezik laringális kölcsönhatás, mint ahogy arról a szakirodalom is beszámol. A beszélők képesek például megváltoztatni *anyanyelvük* laringális specifikációját, ha más laringális nyelvi környezetben élnek. Helgason–Ringén (2008: 620) idézi a következőket, minden esetben a domináns nyelv hatását bizonyítva: Caramazza–Yeni-Komshian (1974) javaslata szerint a kanadai

francia zöngésség-vesztése az angol hatására következhetett be; Sancier–Fowler (1997) arról számol be, hogy az USA-ban sokáig tartózkodó brazil portugál anyanyelvűeknél megnyúlt a VOT (azaz aspiráció jelent meg); Heselwood–McChrystal (1999) panjabi anyanyelvű beszélők második generációját tanulmányozták Bradfordban, és megállapították, hogy a fiatalabb nemzedék az angol kettős szembenállásra tért át szüleik hármasszembenállásáról: a zöngé nagyon lecsökkent és eltűnt a különbség az aspirálatlan és zöngés obstruensek között.

Arra is van példa, hogy kétnyelvűségben, majd nyelvváltásban a célnyelv új dialektusa a szubsztrátum-nyelv laringális tulajdonságait örökli meg, amit szubsztrátumhatásként értelmezhetünk. A fennsvédben például a svédre jellemző előzöngé a finn hatására jelentősen csökken (Ringen–Suomi 2009, Gósy–Ringen 2009). És ide tartozik véleményünk szerint a germán és a latin, illetve újlatin nyelvek kölcsönhatása is.

3.2 Zöngé alapú germán nyelvek

A legtöbb germán nyelvben aspiráció alapú szembenállás van: [p t k] – [p^h t^h k^h].⁷ Széleskörű az egyetértés azonban abban, hogy a holland (az afrikánsszal együtt), a jiddis, valamint a skót angol bizonyos változatai egyértelműen zöngé alapú, és nem aspiráló nyelvek. A holland és a jiddis kialakulását Iverson–Salmons (2008) kontaktushatásra vezeti vissza. A magyarázat a következőképpen fest. A germánsággal szomszédos nyelvekben, azaz a szláv és újlatin nyelvekben zöngésségi oppozíció van ([p t k] – [b d g]). A szerzők szerint, amikor az ezeket a zöngé alapú nyelveket beszélők átvették a germán valamely nyelvjárását, annak laringális fonológiáját a saját eredeti anyanyelvükéhez igazították. Ily módon tehát *szubsztrátum-hatás* érvényesül: a szubsztrátum-nyelv laringális beállításai tevődnek át és rögzülnek a célnyelvben. Ez az álláspont azonban a jiddis esetében egyáltalán nem igaz, és a holland esetében is kérdéses. A jiddist nem vették át szláv nyelveket beszélők, és a hollandot sem sajátították el jelentős francia anyanyelvű tömegek a történelmi Flandriában. Mindezek ellenére megállja a helyét az állítás, hogy amikor a germán nyelvjárások némelyike zöngé alapú nyelvekkel került kapcsolatba, átvette annak laringális fonológiáját.

Vizsgáljuk meg elsőként a holland nyelvet. Iverson–Salmons (2003b: 10) a (4)-es pontban megadott hátraható zöngésségi adatokkal ábrázolja, hogy a hollandban aktív a zöngésség (illetve van mind hátraható zöngésedés, mind zöngétlenedés).

⁷ A fonetikai tények ennél nagyobb változatosságról árulkodnak. Például az allemann dialektusokban (elzászi, svájci stb.) az eredeti kettős oppozíció nem laringális, hanem hosszúsági különbségként él tovább, és az obstruensek minden megjelenése zöngétlen (Kraehenmann 2001, Kraehenmann–Lahiri 2008). A svédet az utóbbi években több cikk is elemzi a zöngésség–aspiráció szempontjából, pl. Helgason (2002), Helgason–Ringen (2004, 2008), amelyek a svéd nem mindenben tipikus aspirációs viselkedését hangsúlyozzák.

(4) Holland hátraható zöngésségi hasonulás

dwar/s+d/raad [zd] 'keresztuzal'
ka/s+b/boek [zb] 'pénztárkönyv'
mee/t+b/and [db] 'mérőszalag'
slui/t+b/alk [db] 'rekesztőkapu'
smel/t+b/eker [db] 'olvasztótégely'
ee/t+b/aar [db] 'ehető'
kaa/z+p/ers [sp] 'sajtprés'

Az ő elemzésükben (Iverson–Salmons 2003b, 2008) ez az újlatin szubsztrátum hatása, amelyre egyéb kiejtési jegyek is utalnak. Kloeke (1954) és Weijnen (1958) alapján ide sorolják a holland *û* > [y:] változást, az /l/-vokalizációt, a veláris/uvuláris /r/ ejtést, az egyes déli holland-flamand dialektusokban előforduló *h*-törlést és magánhangzó-nazalizációt (a holland nyelvtörténetírás ezt „*Fransse expansie*”-nak, azaz 'francia kiterjeszkedés'-nek nevezi). Iverson–Salmons (2008) kifejezetten arról beszél, hogy érvek vannak amellett, hogy a holland „hibrid” nyelv: míg a zárhangok rendszere újlatin tulajdonságokat vett fel, a frikatívák megőrizték a germánra jellemző viselkedést.

A hollandhoz hasonlóan magyarázható a jiddis mai rendszerének kialakulása is. A hagyományos elképzelés szerint a nyugati jiddis eredetileg aspiráló nyelv (volt), és ahogy Kelet-Európába terjedt, ott szláv nyelvekkel került kapcsolatba és egyes kiejtési jegyeit (pl. laringális beállítások) átvette. Mivel a szláv nyelvek zöngé alapú nyelvek, adódik, hogy a szláv nyelvi környezetben a jiddist beszélők zöngé alapú nyelvvé alakították a rajnai területeken még aspiráló nyelvüket. Iverson–Salmons több közelmúltban megjelent cikkben (1995, 2003a–b, 2008) úgy érvelnek tehát, hogy a zöngéssé lett germán nyelvek (aránylag késői) kontaktushatásról tanúskodnak. Érdekes viszont, hogy a germánsággal szoros nyelvtani kapcsolatba is került újlatin dialektusok egyike sem vált aspiráló nyelvvé (pl. a francia). Vagyis csak az egyik irányba, az aspiráció elvesztése irányába hatnak a folyamatok nyelvi kölcsönhatások esetén: zöngés nyelv nem lett aspirált germán hatásra.

A kontaktushatás mellett viszont reálisan számolhatunk azzal az eshetőséggel, hogy a zöngé megjelenése ezekben a germán nyelvekben belső fejlődés eredménye is lehet. Egyrészt semmilyen elméleti megfontolás ezt nem zárja ki, ráadásul Wells (1982: 409–412), valamint Iverson–Salmons (1999: 22–23) megemlítik, hogy a skót angol egyes változataiban az aspiráció gyenge vagy teljesen hiányzik, és van hátraható zöngésségi hasonulás, pl. *blackboard* [gb] 'iskolai tábla'. A skót angol ezen változatai tehát zöngé alapú rendszerek, szemben a többi, stabilan aspiráló nyelvjárással. Ezt viszont nehezen lehetne szubsztrátumhatásként vagy más kontaktushatásként értelmezni, mivel az egyetlen igazán szóba jöhető nyelv, a skót gael aspiráció alapú nyelv, és éppen ezért a gael által befolyásolt területeken az angol is erősen aspirál (Wells 1982: 409). (A norvég-skandináv hatás sem zárható ki a skót esetében, de azok

is aspiráció alapú nyelvek.) Felmerül tehát, hogy a skót angol zöngé alapú változata nem külső hatásra, hanem belső fejlődés eredményeképp vált azzá.

A belső fejlődés lehetőségét másrésről az is alátámasztja, hogy a legkorábbi germán–nem germán érintkezések szórványos írásos nyoma arra enged következtetni, hogy már a latin is érintkezett olyan germán dialektusokkal, amelyek nem aspirált–aspirálatlan, hanem zöngés–zöngétlen akadályhangokat különböztettek meg. Ezekre a forrásokra és elemzésükre térünk most át.

3.3 Bizonyítékok a germán zöngesség meglétére *római kori latin* adatokban

3.3.1 A latin és a germán nyelvek laringális rendszere kölcsönhatásukat megelőzően

Általános felfogás szerint a latin zöngé alapú nyelv volt legkorábbi adatolt felirataitól kezdve (i.e. 7. század, Adamik 2009), amelyben hatott a regresszív zöngességi hasonulás, mint (5) mutatja.

(5) Latin hátraható zöngességi hasonulás

- a. Latin tő: *reg-*
reg-em (regem) 'király; ACC' *reg-s > re[ks] (rex)* 'király; NOM'
 tő-ACC tő-NOM
- b. *scrib-o* 'írok' *scrib-s-i > scri[ps]i* 'írtam'
- c. Latin tő: *nig^w-*
ni-n-gu-it (ninguit) 'havazik; IMPF' *nig^w-s > ni[ks] (nix)* 'hó; NOM'

El kell ismerni ugyanakkor, hogy a latin zöngességére a mai újlatin nyelvek tanúságán kívül *belső* bizonyíték tulajdonképpen nem áll rendelkezésünkre, és a latin morfofonológia furcsa fintoraként egyáltalán nem adatható hátraható zöngésedés (ellentétben a magyarral). Ez kétségtelenül érdekes minta a laringálisok szempontjából. Külső bizonyítékként azonban számbavehető, hogy a latin hogyan vette át például a görög aspirált hangokat tartalmazó szavakat: ezek nem igényeltek volna <ph th ch> betűzést, ha a latinban megfeleltek volna aspirált hangoknak.

Ami a germánságot illeti, Warmington (1970: 145, n7) megjegyzi: „nincs egyértelmű bizonyíték, hogy a germánság írni tudott volna Tacitus korában”. Arra tehát nincsenek közvetlen írásos emlékek, milyen is volt pontosan az a germán nyelv (nyelvcsoport), amely a latinnal találkozott.

3.3.2 A legkorábbi germán adatok latin szövegekben

A latinba jóval bármifajta germán írásbeliséget megelőzően átkerült jövevényszavak zöngés–zöngétlen oppozíció meglétét látszanak alátámasztani. Tekintsük a példákat előfordulásuk időrendjében:

(6) Germán szavak latin forrásokban

a. J. Caesar (i.e. 100–44):

De Bello Gallico ('A gall háború'): *alcēs* ['alke:s] 'jávorszarvas; NOM. PL.'

6.27: *Sunt item, quae appellantur alces.* 'Vannak azok is, amiket *alces*-nek neveznek.'

b. Idősebb Plinius (23–79): *ganta* ['ganta] 'liba'

c. Tacitus (56–117): *Germania* (íródott 98-ban):

Alcis ['alki:s] 'istenek DAT. PL'; vö. gót *alhs* és óang. *ealh* 'templom, szentély' (Warmington 1970: 203, n3)

43.4: *Ea vis numini nomen alcis.* 'Ez az istenségek ereje, akiknek neve *alcis*.'

glesum ['gle:zum] 'borostyán' (vö. ang. *glass* 'üveg')

45.4: *...sucinum quod ipsi glesum vocant* '...a gyantát, amit őmaguk *glesum*-nak hívnak'⁸

(A borostyán *ηλεκτρον* (*electron*) néven volt ismert a görögöknél az i.e. 4. sz. óta.)

-burgium ['-burgi(j)um] 'város, -vár' (3.3)

framea ['framea] 'rövid lándzsa, dárda' (esetleg kapcsolatba hozható az óang. *fram*, *freom*, *from* 'merész, férfias, aktív' és *fremman* 'csinálni, elérni, támogatni', német *fromm* 'jámbor, istenfélő' szavakkal; Lehnert 1969: 84)

6.1 *hastas vel ipsorum vocabulo frameas gerunt...* 'lándzsákat, vagyis saját nyelvükön *frameas*-okat hordanak.'

más munkákban: *medus* ['medus] 'mézsör'

(7) Zöngés akadályhangok Tacitus *Germániájában*

bard ['bard] 'szakáll' (*Langobardi*)

burgus ['burgus] 'város' (*Asciburgium*)

glesum ['gle:sum] 'borostyán' (vö. angol *glass* 'üveg')

gothones [go'to:ne:s] 'gótok'

egyéb törzsnevek, pl.

b-: *Bastarnae*, *Batauii*, *Bructeri* és *Buri*

d-: csak *Dulgubini*

⁸ E szóval kapcsolatban felvetődött, hogy esetleg nem átvétel, hanem a latin *glar-* tőhöz van köze (vö. *glarea* 'kavics').

Ezen írásos adatok kétféle akadályhangot különböztetnek meg, zöngést és zöngétlent, nem pedig aspirálatlant és aspiráltat, mint azt a germán nyelvből származó adatoktól elvárnánk. Erre két lehetséges magyarázat kínálkozik. Az egyik, hogy a fenti szavakat <b d g> zöngés mássalhangzóval olyan nyelvből vehette át a latin, ahol azok zöngések is voltak. Ebből adódik, hogy amennyiben a germánok voltak az átadók, az ő nyelvük zöngé alapú oppozíciót ismert, és nem aspiráció alapút. Elméletileg azonban nem kizárt, hogy a fenti szavak nem közvetlenül germán dialektusból származnak, de akkor is igaz, hogy az első átvevő nyelv zöngésekkel rögzítette ezeket a szavakat. Az egyetlen szóhajtható nyelv(csoport) egyébként a gallok kelta nyelve lehetne.

A másik lehetséges elképzelés szerint Tacitus vagy forrásai (úgy mint Caesar *Gall háborúja*, Idősebb Plinius és Titus Livius művei) egyszerűen csak kénytelenek voltak írásban megfeleltetni a germánt a latinnak, és mivel nem volt hármassalhangzó oppozíció a germánban, elegendőnek bizonyult erre a latin <p – b, t – d, c – g> betűpárja. Ennek valamennyire ellentmondani látszik az a körülmény, hogy középkori latin forrásokban – amelyek már nem anyanyelvi latin beszélőktől származnak –, megnyilvánul az a törekvés, hogy fonetikailag is megfelelő betűvel írják a német aspiráció alapú akadályhangokat.⁹

A franciába került germán jövevényszavak szintén zöngés–zöngétlen oppozíciót ismerő germán dialektusokból származhatnak (adatok főleg Brunot 1966-ból, aki azonban nem tesz különbséget a vulgáris latinból öröklött germán szavak és a frankból közvetlenül átkerült szavak között).

(8) Germán jövevényszavak a franciában

- **band-* > *bande* 'banda', *bannière* 'zászló'
- **bank-* > *banc* 'pad'
- **blaw-* > *bleu* 'kék'
- **furbjan* > *fourbir* 'kifényesíteni'
- **dulja* > *douille* 'hüvely'
- **urdel* > *ordalie*, *ordel* 'ítélet' (vö. angol *ordeal*, német *Urteil*)
- **giga-* > ófrancia *gigue* 'egy fajta húros hangszer' > *gigot* 'birkacomb'
(vö. német *Geige* 'hegedű')
- **gibb-* > *gibet* 'bitófa'
- **graban* > *graver* 'vésni'
- **gris* > *gris* 'szürke'
- **urgoli* > *orgueil* 'gőg, büszkeség'

⁹ Megjegyzésként ide kívánczik, hogy a latin tudott az aspirációról, hiszen a görögből számos szót <ph th ch> alakban vett át, ami azt mindenképpen bizonyítja, hogy tudtak más laringális rendszerből vett szavakkal bánni (írásban legalábbis). Az is igaz viszont, hogy a görög írás maga is rögzítette az aspirációt (phi, theta, chi), vagyis nem hallás után kellett rögzíteni a szavakat, és ez valószínűleg befolyásolta a görög szavak latin helyesírását.

Ha a frank zöngé alapú nyelv volt, akkor nem meglepő, hogy a mai francia is az. Az is megállapítható, hogy az újlatin nyelvek germán jövevényszavai meglepően következetesen zöngéséget mutatnak, ami mintha arra engedne következtetni, hogy ezek mind zöngés germán nyelvekkel álltak kapcsolatban. Adódik tehát a feltételezés, hogy például a holland maga is egy ilyen dialektusnak a továbbélése: nem a francia hatására lett zöngés, hanem már jóval korábban az volt. (Ez persze nem zárja ki, hogy egy korábbi, mondjuk latin hatásra lett zöngés.)

3.4 Bizonyítékok az aspiráció meglétére középkori latin adatokban

Számos középkori latin forrás van, amely azt bizonyítja, hogy ekkorra már a germán eredetű nyelvek stabilan aspiráció alapú rendszerek voltak. Középeurópai középkori latin nyelvű dokumentumokban találunk példát a <burg> 'város' szóra zöngés mássalhangzóra való utalás nélkül, pl. <Mosapurc> (= Mosaburg 'Zalavár'), vagy a <bach> 'patak' szóra a salzburgi Nonnberg apácakolostorának latin alapítólevelében (1198): <muelpach> (= Mülbach).

Itt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelv germán átvételei is egy aspirációs nyelvi rendszert tükröznek, ezekből a (9)-es pontban adunk ízelítőt.

(9) Magyar átvételek

pacni (1910) < osztrák német <Patzen>, vö. német <batzen> 'ragacsos, puha'

pác (1787, de az ige 1690 óta) < bajor-osztrák <pâz>, <paif>, vö. <Beize> 'pác'

pánt (1470) < bajor-osztrák <pant> 'szalag, kötés, abroncs', vö. <Band>

pék (1519, 1595) vö. német <backen> 'sütni'

péllda (1372 után) < középfelnémet <bilde>, vö. <Bild>

tus (1910) vö. <Dusche> << francia <douche> [duʃ]

A fenti példákban azt látjuk, hogy az aspiráció alapú germán nyelvek szavait mind a latin, mind a magyar az elvárt módon észleli: a zöngé alapú rendszer számára az aspirálatlan „lenis” (pl. [b]) megfeleltethető a saját rendszerében megtalálható zöngétlen hangnak (azaz a [p]-nek). Valamint a zöngétlen aspirált hangsor is a zöngétlen aspirálatlannak felel meg: a germánban/németben aspirált /p t k/-t tartalmazó szavak természetesen aspirálatlanul kerültek át.

4. Összegzés

A tanulmány kísérletet tett arra, hogy bemutassa, miként teszi a „laringális realizmus” lehetővé, hogy összevessük különböző nyelvek fonációs rendszerét, és kimutassuk azok egymásra gyakorolt kölcsönhatását. A bináris oppozíciót mutató nyelvek találkozásakor végbemenő változások, fonológiai rendszer-váltások csak akkor értelmezhetőek, ha különbséget teszünk az aspiráló és a zöngé alapú nyelvek között, máskülönben a fonológiai (pl. hátraható

zöngésségi hasonulás megjelenése) és a fonetikai (pl. előzöngé megjelenése „lenis”, aspiráció elvesztése „fortis” zárhangokban) jellegű nyelvtörténeti változások (mint pl. a jiddis kialakulásakor) egymástól független, véletlenszerűen összekombinálódó jelenségegyüttessé sikkadnak.

Bemutattuk azt is, hogy több zöngé alapú germán nyelv esetében nem egyértelmű, vajon kialakulásuk nyelvi kontaktus vagy belső fejlődés eredménye-e, vagy esetleg egy ősi dialektus zöngé alapú rendszerét őrzik. Írott források és a franciába került germán jövevényszavak utalnak arra, hogy a germán bizonyos dialektusai már Tacitus korában zöngés rendszerek lehettek: ezek vagy belső fejlődéssel, vagy az eddig feltételezettnél korábbi latin hatásra válhattak azzá. Lehetséges tehát, hogy pl. a holland egy ilyen dialektusból alakult ki.¹⁰ Emellett azt is láttuk, hogy stabilan aspiráló germán dialektusokat zöngés rendszerek a várt módon értelmeznek (pl. középkori adatok, jövevényszavak a magyarban), tehát megalapozott lehet egy, a közvetett írásos nyelvemlékeken nyugvó érvelés.

Hivatkozások

- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Blaho Szilvia 2004. *Interactions of Sonorant and Obstruent Voicing*. Szakdolgozat, PPKE, Piliscsaba.
- Brunot, Ferdinand 1966. *Histoire de la langue française des origines à nos jours. Tome 1 De l'époque latine à la Renaissance*. Librairie Armand Colin. Párizs.
- Caramazza, Alfonso–Grace H. Yeni-Komshian 1974. Voice Onset Time in Two French Dialects. *Journal of Phonetics* 2: 239–245.
- Gósy Mária–Catherine O. Ringen 2009. *Everything you Always Wanted to Know about VOT in Hungarian*. Előadás, ICSH9, Debrecen.
- Helgason, Pétur 2002. *Preaspiration in the Nordic Languages. Synchronic and Diachronic Aspects*. Doktori értekezés, Stockholm University.
- Helgason, Pétur–Catherine O. Ringen 2004. Distinctive [voice] does not Imply Regressive Assimilation. Evidence from Swedish. *International Journal of English Studies* 4(2): 53–71.
- Helgason, Pétur–Catherine O. Ringen 2008. Voicing and Aspiration in Swedish Stops. *Journal of Phonetics* 36.4: 607–628.
- Heselwood, Barry–Louise McChrystal 1999. The Effect of Age-group and Place of L1 Acquisition on the Realisation of Panjabi Stop Consonants in Bradford. An Acoustic Sociophonetic Study. *Leeds Working Papers in Linguistics & Phonetics* 7: 49–68.

¹⁰ Mint azt a konferencia hallgatóságának egyik tagja megjegyezte, a földrajzi peremhelyzet általában véve kedvez a nyelvi konzervativizmusnak, azaz ősi tulajdonságok megőrződésének, ami nem csak a holland, de a skót angol esetét is magyarázhatná. Azonban úgy látjuk, hogy a peremhelyzet inkább csupán vélt tendencia, semmint igazolható összefüggés.

- Honeybone, Patrick 2001/2002. *Germanic Obstruent Lenition. Some Mutual Implications of Theoretical and Historical Phonology*. Doktori értekezés, University of Newcastle. Benyújtás éve: 2001, fokozatszerzés: 2002.
- Honeybone, Patrick 2005. Diachronic Evidence in Segmental Phonology. The Case of Obstruent Laryngeal Specifications. In: van Oostendorp, Marc–Jeroen van de Weijer (szerk.): *The Internal Organization of Phonological Segments*. Mouton de Gruyter. Berlin. 319–354.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons 1995. Aspiration and Laryngeal Representation in Germanic. *Phonology* 12: 369–396.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons 1999. Glottal Spreading Bias in Germanic. *Linguistische Berichte* 178: 135–151.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons 2003a. Laryngeal Enhancement in Early Germanic. *Phonology* 20: 43–74.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons 2003b. Legacy Specification in the Laryngeal Phonology of Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 15: 1–26.
- Iverson, Gregory K.–Joseph C. Salmons 2008. Germanic Aspiration. Phonetic Enhancement and Language Contact. *Sprachwissenschaft* 33: 257–278.
- Klooke, Gesinus G. 1954. De overgang van Hollands naar noordoostelijk Nederlands. *De Nieuwe Taalgids* 47: 1–17.
- Kraehenmann, Astrid 2001. Swiss German Stops. Geminate All Over the Word. *Phonology* 18: 109–145.
- Kraehenmann, Astrid–Aditi Lahiri 2008. Duration Differences in the Articulation and Acoustics of Swiss German Word-initial Geminate and Singleton Stops. *The Journal of the Acoustical Society of America* 123: 4446–4455.
- LaCharité, Darlene–Carole Paradis 2005. Category Preservation and Proximity versus Phonetic Approximation in Loanword Adaptation. *Linguistic Inquiry* 36: 223–258.
- Lehnert, Martin 1969. *Poetry and Prose of the Anglo-Saxons. Vol. II.: Glossary*. VEB Max Niemeyer Verlag. Halle (Saale).
- Perret, Jacques 1949 (2003). *Tacite. La Germanie*. A francia Budé kiadás. Les Belles Lettres. Párizs.
- Ringen, Catherine O.–Kari Suomi 2009. Fenno-Swedish VOT. Influence from Finnish? *Proceedings Fonetik 2009*. Dept. of Linguistics, Stockholm University. Stockholm.
- Sancier, Michele L.–Carol A. Fowler 1997. Gestural Drift in a Bilingual Speaker of Brazilian Portuguese and English. *Journal of Phonetics* 25: 421–436.
- Van Alphen, Petra M.–Roel Smits 2004. Acoustical and Perceptual Analysis of the Voicing Distinction in Dutch Initial Plosives. The Role of Prevoicing. *Journal of Phonetics* 32: 455–491.
- Warmington, Eric Herbert (a fordítást átdolgozta) –Maurice Hutton (fordította) 1970. *Tacitus I. Agricola, Germania, Dialogus*. The LOEB Classical Library. Harvard University Press. Cambridge, Mass.–London, Nagy-Britannia.

Weijnen, Antonius Angelus 1958. *Nederlandse Dialektkunde*. Van Gorcum. Assen.

Wells, John C. 1982. *Accents of English*. Cambridge University Press. Cambridge.

Balogné Bérces Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Angol Intézet

bbkati@yahoo.com

Huber Dániel

Université Toulouse 2 Le Mirail

huberd@freemail.hu

A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben

Szentgyörgyi Rudolf

1. Módszertani alapvetés

A Kárpát-medence újabb kori, kiemelten mai kétnyelvűségének változatai, ezek leírása és elemzése – sokrétű megközelítésben – a magyar nyelvészeti kutatások egyik központi kérdésköre. A korábbi nyelvtörténeti korszakok csak részben előzménynek tekinthető kétnyelvűsége (és az ebből fakadó nyelvi-nyelvhasználati jelenségek) azonban kevésbé feltárt területe a kutatásnak. Ennek oka az is, hogy a korábbi korszakok ilyenén vizsgálatának lehetőségei egyfelől – a rendelkezésünkre álló források függvényében – korlátosabbak, másrészt megközelítésük eltérő munkamódszerrel lehetséges, illetve eltérő metodológia kialakítását kívánja meg.

A középmagyar kor egyes írásbeli forrásai (pl. jegyzőkönyvek, vallomások lejegyzése) még lehetővé teszik az élőszóban (is) megnyilvánuló, a kétnyelvűségből fakadó nyelvi kölcsönhatás vizsgálatát, mindez az ómagyar korra (különösen annak korai szakaszára) vonatkozóan azonban – a hagyományos módon vallatható adekvát források hiánya miatt – alig lehetséges.

A kései ómagyar kor kódexemlékeire vonatkozóan Haader Lea kutatásai a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában új lehetőségeket nyitnak. Eredményei azért is jelentősek, mert a kódexek írásbeli megakadás-jelenségeit kutatva a történeti pszicholingvisztika irányából közelítve jut el a nyelvi kapcsolatok feltárásiáig, valamint történeti szociolingvisztikai következtetések megfogalmazásáig (2009: 64, illetve a jelen kötetben olvasható tanulmánya). Haader Lea kutatásai egyben arra is kiválóan rávilágítanak, hogy egy-egy nyelvészeti kérdés többféle metodológiával is megközelíthető, sőt különösen korai emlékeink esetében nélkülözhetetlen is az újabb szempontú megközelítések alkalmazása, a csupán látszólag nem érintkező diszciplínák pedig egymás számára is kínálhatnak kézzelfogható eredményt.

A korai ómagyar korra jellemző kétnyelvűség, valamint az ebből fakadó nyelvi kölcsönhatások és interferencia-jelenségek vizsgálatához – mivel a rendelkezésre álló nyelvi anyag összességében is, de különösen az egyes források terjedelmét tekintve (zömmel szórványemlékek, négy viszonylag rövid szövegemlék) jóval szerényebb – még inkább szükség van a több szempontú megközelítésre. Másfelől – ugyanezen oknál fogva – a későbbi nyelvtörténeti korszakok vizsgálata során alkalmazott eljárások eredményeit és módszertani tanulságait feltétlenül szem előtt kell tartanunk (vö. Zelliger 1999: 505, Szentgyörgyi 2007: 342).

2. Célkitűzések

Dolgozatomban arra kívánok kísérletet tenni, hogy legkorábbi forrásaink (köztük kiemelten a Tihanyi alapítólevél) nyelvi anyagában egyes – különböző nyelvi szinteken megjelenő – jelenségeket nyelvi kölcsönhatással magyarázzak.

Okleveles emlékeink nyelvi hátterének bemutatása után elsőként latin betűs helyesírásunknak a Tihanyi alapítólevélben lecsapódó rendszerét vizsgálom. Köztudomású, hogy korai latin betűs helyesírásunk külső nyelvi hatások nyomán formálódott. Ezúttal arra kívánok rámutatni, hogy a szerényebb elemszámú latin grafémarendszer okozta nehézségekből való kiútkeresésnek az alapítólevélben (is) megfigyelhető első lépéseit mely nyelvek helyesírási gyakorlata indukálta. Úgy vélem, hogy a vizsgálandó ortográfiai jelenségeket a német és újlatin hatás mellett a (gyakran görög előzményekig visszanyúló) biblikus latin helyesírás szempontjából is célszerű megvilágítani.

Az előző kérdés folytatásaként a helyesírás- és a hangtörténet összefüggésében a magyar fonémarendszerben megjelenő [a] indukálta „feljebbjelölés” kérdését vizsgálom. Rá kívánok mutatni, hogy az anyanyelvből levezetett érvek szükségesek, de nem elégségesek annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy helyesírási gyakorlatunk korai szakaszában miért éppen a „feljebbjelölés” irányába mozdult el. A választ a középlatin magánhangzórendszer hatásában vélem meglelni. Az említett két vizsgálati terület az idegen nyelv(ek)nek az anyanyelvre gyakorolt egyoldalú hatását szemlélteti.

Az alaktan köréből – a vizsgálatba további korai forrásokat is bevonva – a magyar nyelvi elemek, kiemelten a nevek szövegbe illesztésével kapcsolatos interferencia-jelenségekre kívánok rámutatni. A beillesztéssel kapcsolatos interferencia-jelenségek a két érintkező nyelv (latin és magyar) kölcsönös egymásra hatásában gyökereznek. Az áttekintést követően meg kívánom vizsgálni a korábban „kettős jelölés”-nek nevezett szerkesztési módot (pl. TA. „*ad holmodi rea*”), a tágabb grammatikai környezetben történő értelmezés nyomán pedig a hagyományos terminológia módosítására teszek javaslatot.

A szintagmák szintjéről választva – visszatérve az alapítólevél szövegéhez – ismét két jelenséget mutatok be. Az első esetben alkalmi helynévi körülírásként születendő anyanyelvi szintagmaláncba „csúszik” latin elem:

„(ad) castelic & feheruaru rea meneh hodu utu”, azaz a megszerkesztendő út két irányát, a tolna megyei Keszölcöt és Fehérvárt latin *et* 'és' köti össze. A másik esetben éppen fordítva, a bonyolult szerkesztésű latin szövegben bukkan fel magyaros szórend („ad kangrez uiam”), ez esetben az anyanyelv hat az idegen nyelvű szerkesztésre. E két utóbbi példa azért is érdemel különös figyelmet, mert megjelenése adalékul szolgálhat a történeti pszicholingvisztika számára, hiszen a láthatóan bonyolult szerkesztés feladata mindkét esetben megosztja, illetve elvonja az oklevél fogalmazójának a figyelmét, és ezáltal nyit teret a nyelvi interferenciának.

Az önmagukban is megálló esettanulmányok sora arra kíván rávilágítani, hogy még a leginkább forráshiányos korszakokban is – bár eltérő megközelítésmóddal és módszerekkel – vizsgálható a nyelv minden korszakára jellemző kétnyelvűség, illetve a vele összefüggésben jelentkező nyelvi interferencia.

3. Okleveleink nyelvi háttere

A korai ómagyar kor okleveles emlékeinek kölcsönhatás-jelenségei mögött bonyolult nyelvi háttér húzódik meg. Előjáróban ennek négy lényeges vetületét kívánom felvillantani.

A közvetlen forrásokat a latin („anyaszöveg”) – ezúttal a kevés számú görög és héber szövegű forrástól eltekintünk – és a magyar nyelvi elemek (szórványok) nem kiegyensúlyozott együttes jelenléte jellemzi. Nem kiegyensúlyozott, hiszen az oklevelek szerzői idegen, jelesül latin nyelvű – s nem keverékn nyelvű – írásművet kívántak szerkeszteni, értelemszerűen az adott nyelv grammatikai-szintaktikai szabályai szerint alakítva, melyben a magyar nyelvi elemek csupán „vendégszók”, esetleg „vendégszószerkezetek”: ez utóbbiak nagyobb arányú előfordulása is kivételes helyzetűvé teszi a Tihanyi alapítólevelet. (E tekintetben idekapcsolhatók a magyar szórványokat tartalmazó latin nyelvű, egyéb műfajú források, pl. geszták is, a továbbiakban azonban az oklevelek alább tárgyalandó eltérő sajátosságai miatt e szövegekre csak kivételes esetben utalunk.) A magyar nyelvi elemek oklevélbe kerülése mögött feltehetően nem nyelvi, az idegen nyelv ismeretének hiányára visszavezethető, hanem minden bizonnyal jogi megfontolások húzódnak (vö. Pais 1955: 6, Hoffmann 2004a: 11, 2004b: 193–194). E nyelvi helyzet mindkét nyelv grammatikai-szintaktikai szabályainak oldaláról produkálhat interferencia-jelenségeket.

A latin nyelvű oklevélszövegeket magyar szóbeliség „fogja közre”. Az oklevelek keletkezésének első fázisában – a határjárás során – anyanyelvű helyi lakosok segítségével minden bizonnyal anyanyelvű hivatalnokok jegyzik fel a birtokok határpontjait (illetve a későbbiekben olykor a szolgáló személyek neveit is). Magukról a feljegyzésekről viszonylag keveset tudunk (nemigen maradtak fenn), s nem elképzelhetetlen, hogy e feljegyzések már latin nyelvi elemeket is tartalmaztak. Másfelől az okleveleket – egy esetleges vita vagy peres jogügylet esetén – előszóban fordították magyarra, azok a mindennapi

nyelvhasználathoz képest emelkedettebb szinten, mégis anyanyelven szólaltak meg („második szóbeliség”). Ez utóbbi élőszóbeli változat kétségtelenül magán viselte az írott idegen nyelvű szöveg hatásának nyomait, közvetlenebbül mégis az „első szóbeliség” idegen nyelvű szövegformálásra tett hatása ragadhat meg.

A határjárás és összeírás fázisa jól mutatja, hogy az oklevelek keletkezése bonyolult folyamat, nem köthető egyetlen „szerző” munkájához. Részt vesznek benne a határjáró hivatalnokok (az egymástól távol eső birtokterületeket nem szükségképpen ugyanaz a „testület” járja végig), az (eltérő területeken élő, esetleg eltérő nyelvjárást beszélő) anyanyelvű helyi lakosok, az oklevél fogalmazója (általában fogalmazvány készül), valamint az oklevél másolója, a hiteles példány elkészítője, aki maga is alakít(hat) a szövegen (vö. az 1211-ből származó Tihanyi összeírás fogalmazványát és hiteles példányát). Természetesen valamennyien saját nyelvi (nyelvjárási) változatukkal, anyanyelvi kompetenciájukkal, idegennyelv-ismeretükkel vannak jelen az oklevél keletkezésének folyamatában, s alakítják azt. (Ehhez hozzávehetjük a megtanult és/vagy írott formában rendelkezésre álló formuláriumokat, illetve az esetlegesen mintául használt korábbi oklevél vagy oklevelek közvetlen nyelvi hatását.) Mindezeket a nyelvi hatásokat egy-egy oklevél esetében elhatárolni (néhány ritka, szerencsés esettől eltekintve) alig-alig lehetséges.

Már az eddigiek alapján is láthatjuk, hogy az oklevelek nyelvi háttere sokkal összetettebb, mint azt első megközelítésben gondolnánk. Vegyük ehhez hozzá az idegen ajkú – közvetlen vagy közvetett módon – közreműködők nyelvi hátterét. Kikről van szó? Akik mestereink voltak latin betűs írásmódunk kialakításában, akikkel az oklevélkiadó helyek („szakmai”) kapcsolatban álltak, illetve akik különösen a korai időkben a király közvetlen (nem feltétlenül magyar anyanyelvű) hivatalnokaiként maguk irányítottak egy-egy oklevélkiadási eljárást. Ők német vagy újlatin nyelvterületről érkezvén a latint szintén nem anyanyelvüként beszélték, így számolhatunk egy számunkra közvetett (ezért nehezebben megragadható) idegen nyelv → latin nyelv interferenciával, illetve (például okleveleink helyesírásában tükröződve) a közvetlen német és újlatin (elsősorban francia, illetve észak-itáliai) nyelvi hatással is.

Az oklevelek keletkezésével, szövegével és nyelvi hátterével kapcsolatba hozható nyelvi érintkezések nyomai – számunkra megragadhatóan – az oklevelek nyelvi anyagában csapódtak le. Vizsgálatom során tehát ezeket a nyelvi „lecsapódásokat” kívánom megragadni. A különböző nyelvi szinteken felbukkanó jelenségek elemzése során megkísérlem láttatni, hogy azok leginkább vagy kizárólag nyelvi interferenciával, illetőleg nyelvi kontaktushatással magyarázhatók.

4. Korai helyesírásunk néhány kérdése a nyelvi érintkezések tükrében

Latin ábécés helyesírásunk kialakulása teljes egészében nyelvi kölcsönhatás eredménye. Első lépésben a latin (a magyar helyesírás-történet szempontjából

fontos megjegyezni: egy *s*-ező változatú középlatin) fonémarendszer ütközése a korabeli magyar fonémarendszerrel, melynek lecsapódása és egyben célja legkorábbi „helyesírási rendszerünk” kialakítása. Ennek jellemzésére a hanghelyettesítés terminus technicus mintájára megalkotott „betűhelyettesítéses írásmód” kifejezés látszik megfelelőnek, amennyiben az *s*-ező változatú középlatinban is meglévő fonémák lejegyzésére kölcsönvesszük az ott használatos grafémát, míg a magyar fonémarendszer „többletét” a képzés szempontjából legközelebbinek érzett középlatin fonéma jelével rögzítjük. (A „betűhelyettesítés” kifejezést már Bárczi is használja – pl. 1951: 128, 130 – a vonatkozó későbbi szakirodalomban mégsem vált általánossá.) Ennek eredményeként a rendszer alapvető sajátossága az „egy jel – több fonéma” (pl. *n*: [n] és [ny]) megfeleltetés lesz, mely – nem a magyar nyelvi rendszer, csupán – a latin helyesírás felől tekintve egyes közelálló fonémákat tulajdonképpen fonémavariánsoknak minősít. (Ezúttal eltekintünk a latin lejegyzés belső kettősségeire visszavezethető, a rendszer lényegét nem érintő – pl. *u ~ v* – allográfoktól.) Alapvetően ez a helyesírási rendszer jellemzi első eredetiben fennmaradt nyelvemlékünk, a Tihanyi alapítólevél ortográfiáját.

A magyar nyelvi tudat azonban nem tudott azonosulni a latin grafémák mögé behúzódó magyar fonémák esetén „lefokozásával”, ezért kezdettől fogva jellemezte helyesírásunkat az a törekvés, hogy a teljes értékű magyar fonémákat ortográfiailag is megkülönböztessük. A Tihanyi alapítólevélben kettős elmozdulásnak lehetünk tanúi a tiszta formában feltehetőleg sohasem létezett betűhelyettesítéses rendszertől. A két lehetőség közös sajátja, hogy más, szintén latin betűs helyesírási rendszerek felé tekint. Okkal teszi ezt, hiszen nem a magyar nyelv küszködik Európában egyedül ezzel a problémával.

Az első megoldás a latinban ritka, a biblikus latin által elterjedt (görög eredetű) betű – nem latin mintát követő – általánosabb alkalmazása. Ilyen például a Tihanyi alapítólevélben [sz] és [z] hangértékben is előforduló *z* graféma, mely bár magyarázható a latinból (igen ritkán, a bibliai nevekben és görög eredetű szavakban a görög ζ nyomán található: *Achaz*, *Zabulon*, *Zachaeus* stb.; illetve *zelo*, *zizania*, *zona* stb.), mindazonáltal a Tihanyi alapítólevélben gyakori [sz] hangérték (TA. *zakadat*, *zilu*, *uueieze*, *ruuoz* stb.) német nyelvi (helyesírási) hatásra utalhat (vö. Bárczi 1951: 128). Hasonlóképpen német hatásra terjedhetett el (vö. i. m. 125) a szintén görög előzményre visszavezethető, a latinban igen ritka *k* általános használata (TA. *fuk*, *aruk*, *kert*, *kuef*, *kereku* stb.), bár ez esetben a *k* graféma alkalmazása – a latin helyesírás belső problematikája miatt, mely bizonyos tekintetben a 20. század elejéig hat helyesírásunkra (vö. pl. a *cz*-s helyesírás melletti érveket) – még sokáig nem aknázza ki a benne rejlő ortográfiai egyértelműsítés lehetőségét, melyre ugyanakkor kezdettől fogva meg lett volna a hajlandóság (vö. [k] pl. TA. *kut* : [c] pl. TA. *kaztelic*).

A másik lehetőség a betűkapcsolatok megjelenése. A Tihanyi alapítólevélben ez az ortográfiai megoldás igen ritka, mindazonáltal igen tanulságos, hiszen azt mutatja, hogy ez a megoldás is a latinban gyökerezik. A latin *ch*-val írja át a görög χ-t, ezzel megteremti a betűkapcsolat lehetőségét

(vö. [χ]: pl. *Christus, Zachaeus* stb. → TA. *tichon, Zache*). Hogy ebben az esetben elégséges-e a (bibliai forrású) latin hatás feltételezése, vagy számolnunk kell német hatással is, az vitatott (vö. i. m. 122). A TA. másik, különböző grafémákból származó, mássalhangzót jelölő betűkapcsolata, a *gn* (TA. *gnir, fuegneſ*; és esetleg betűcserével a *kangrez*, vö. Szentgyörgyi 2008: 34–35) szintén középlatin eredetű, amennyiben a francia és itáliai nyelvek, illetve az itteni latin kiejtés nyomán került helyesírásunkba (vö. lat. *agnus* 'bárány' fr. és it. kiejtése: [annyusz]). Ezúttal áttételes újlatin nyelvi hatással számolhatunk. Az egyetlen nem latin háttérű, német hatásra – a [β] jeleként – megjelenő sajátos *uu* betűkapcsolat (Bárczi 1951: 128) alkalmazását (TA. *uueieze, uuege, uuasara, baluuan* stb.) minden bizonnyal az [u] ~ [ü] és a [β] megkülönböztetésének igénye indokolja. (A kettőshangzók hangtörténeti eredetű betűkapcsolatairól most nem szólunk.) A későbbiek során a betűkapcsolatok alkalmazása teljesen elszakad a latintól, és közvetlenül érkeznek hozzánk más európai nyelvek írásgyakorlatából, avagy belső keletkezésűek is lehetnek (vö. pl. Kniezsa 1952: 72–78).

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy e helyesírási jelenségek (az itt be nem mutatott, jórészt későbbi megoldások jelentős részével együtt) több nyelvet is érintő nyelvi kölcsönhatások indikátorai.

5. A „feljebbjelölés” gyakorlata mint kontaktushatás

Latin betűs helyesírásunk kezdeteinél maradványok egy különleges nyelvi hatásra kívánok rámutatni. Köztudomású, hogy az ómagyar kor eleji hangváltozások – az [ā] > [a] labializáció, illetve az [o] > [a] nyíltabbá válás – nyomán megjelenő [a] fonéma lejegyzése helyesírási bizonytalanságot eredményezett. Jól tükrözi ezt a TA. szórványai közül a szláv *blatънь* 'sáros' szóból származó ómagyar [balatin] kettős írásmódja: TA. *balatin*, illetve *bolatin* (kétszer). Az utóbbi (*o-s*) – az idő előrehaladtával egyre általánosabbá váló – jelölésmód következményeként „feljebb tolódik” a jelölési rendszer, s míg az [a]-t gyakran *o*-val, addig az [o] hangot nem ritkán *u*-val jelölik. Ez utóbbit látványosan szemlélteti a TA.-beli 'mogyoró-' lejegyzésének két változata: *monarau* (kétszer) ~ *munorau*. A két lehetőség közül – azaz a magyar [a] betűhelyettesítéses jelölhetősége a latin [a] (magyar egyezményes jelöléssel: [ā]) fonéma *a* jelével, illetőleg a latin [o] fonéma *o* jelével – az utóbbi válik általánosabbá korai szórvány- és szövegemlékeink helyesírásában: ez Benkő Loránd kifejezésével élve a „felfelé való kiút keresése” (1980: 92).

Az említett hangváltozások, a hozzájuk kapcsolódó ortográfiai változatok, illetve a fent említett tendencia megfigyelhető és leírható (mindez régóta tankönyvi tétel is, vö. pl. Bárczi 1967: 151, Korompay 2003: 287, E. Abaffy 2003: 329–330). A két betűhelyettesítéses lehetőség közti, időben előrehaladva az egyre inkább tendenciaszerű „feljebbjelölés” választásának okára azonban mindezekből nem derül fény.

A „feljebbjelölő” helyesírási gyakorlat magyarázható lenne az ómagyar [u] > [o] és [o] > [a] nyíltabbá válás széles hatókörű tendenciájával (E. Abaffy

2003: 329–330), hozzákapcsolva természetesen a helyesírás konzervatív jellegét, mely a korábbi nyelvállapot emlékeként őrizheti a magasabb nyelvállású magánhangzó grafémáját. Az [u] > [o] nyíltabbá válás azonban a 12–13. században mutatkozik erősen, míg az [o] > [a] nyíltabbá válás a 13–14. századra bontakozott ki (i. m. 329). Hagyományosan persze úgy tartjuk (i. h.), hogy nyomai már a 11. században jelentkezhetnek, és erre a két fenti TA.-beli példát szokás említeni. Csakhogy a *Balaton* névalaknak nem a ténylegesen nyíltabbá vált utolsó, hanem az első szótagja ingadozó helyesírású a TA.-ban, ahol az etimológiát tekintve nem történt (nem történhetett) nyíltabbá válás. A *mogyoró* esetében pedig a TA. utáni legkorábbi (12. század–13. század eleje) adatok egyöntetűen o-s helyesírásúak: 1156: *mogorod*, 1193: *Moinnerov kerek*, 1212/1328: *Monorosheg* stb., majd csak a 13. század második harmadától kezdődően találunk u-s alakokat, melyek ezt követően válnak általánossá (vö. TESz., KMHsz., HA. 2). Ez esetben tehát azt gyaníthatjuk, hogy a hangsúlyos szótagi [u] > [o] nyíltabbá válás (ur. **muna* > óm. *mony*, vö. 1211: *Monios*) jóval korábban végbe mehetett (vö. fgr. *kunta* > TA. *hodu*), a kései u-s helyesírásnak pedig már nincs köze a szó etimológiájához. Másfelől a későbbi, ómagyar kori nyíltabbá válásban részt vevő szavak igen sokáig őrzik következetesen a zártabb magánhangzót, és az ingadozás valójában csak a 13–14. században jelentkezik, vö. pl. *had*, *halom*, *fok* stb.

A hagyományos magyarázattal szemben nem elképzelhetlen, hogy a fenti helyesírási gyakorlat gyökere nem a magyar hang- és helyesírástörténetben rejlik. Szokták emlegetni, hogy a magyarul tanuló idegen ajkú is [o]-nak hallja (gyakori tévesztésként o-val is írja) a magyar [a] hangot (vö. pl. Benkő 1980: 92), e helytálló megfigyelés azonban még mindig nem nyújt elegendő magyarázatot a két fonémát megkülönböztető anyanyelvi lejegyző által alkalmazott választásra. Nem kizárt, hogy a megoldás a középlatin nyelv fonémarendszerében keresendő, mely külső nyelvi hatásként alakította a magyar helyesírás kezdeti szakaszának gyakorlatát.

A klasszikus latin magánhangzórendszer átrendeződése nyomán (1. ábra) Európában három – részben a mai újlatin nyelvek alapjának is tekinthető – vulgáris magánhangzórendszer jött létre: a középső és nyugati változat, a szárd, illetve a keleti vagy balkáni változat (2. ábra). (Forrás: Herman 2003: 33–34, a hangjelölésben ez esetben a vonatkozó tudományterületet gyakorlatát követjük.)

klasszikus:	ă	ā	ě	ē	ī	ī	ō	ō	ŭ	ū
	∨		∨	∨	∨	∨	∨	∨	∨	∨
vulgáris:	a		e	e	i		o	o		u

1. ábra

A latin hangsúlyos magánhangzók átrendeződésének rendszere

Megjegyezzük, hogy a korai magyar helyesírásban palatális oldalon is megfigyelhető a jelölésmód „feljebbtolódása” (Benkő 1980: 91–92, Zelliger 1991: 44, Korompay 2003: 288) – vö. HB. *gimilcictul* [dzsimilcséktül], ÓMS. *eggen ig* [ëddzsen ëdzs], KT. *ýmletí* [ëmleti], valamint számos oklevélbeli szórványadat –, az a kérdés azonban, hogy a palatális „feljebbjelölésben” is számolhatunk-e a vulgáris latinra visszamenő középlatin ejtés hatásával (utal rá Benkő 1980: 92), további vizsgálatokat igényel.

Bár a hozzánk érkező középlatin hangrendszer ezen sajátosságai feltűnnek korábbi nyelvtörténeti szakmunkákban (pl. Fludorovits 1930: 6–16), a magyar helyesírás-történet mindeddig figyelmen kívül hagyta azt a magától értetődő szempontot, hogy a korai magyar helyesírás „a korai ómagyar kor hangrendszerének a rá alkalmazott idegen nyelvi írásrendszerekkel való ütközésére megy vissza” (Benkő 1980: 91). A (veláris) magánhangzók Árpád-kori „feljebb tolódott” jelölésének okát, illetve elsődleges forrását tehát **középlatin nyelvi kölcsönhatásban** kereshetjük, mely a hozzánk eljutó nyelvváltozat aktuális hangrendszerének, és az azt nem tükröző (klasszicizáló, más esetekben bizonytalankodó, „tévesztő”: vö. Herman 2003: 31–37) helyesírásának különbözőségén alapszik.

A „feljebb tolódott” jelölési rendszert majd a latin írástól elváló, nagy terjedelmű magyar szövegek lejegyzése (megelőzően a magyar illabiális rövid [â] eltűnik nyelvjárásaink nagy részének magánhangzó-állományából, ezzel a graféma is „felszabadul”), és a nyomában jelentkező magyar nyelvű íráselsajátítás számolja fel, bár a „feljebbjelölés” archaizmusként még sokáig jelen van, főként latin anyaszövegű okleveleinkben.

6. A nevek szövegbe illesztéséhez kapcsolódó interferencia-jelenségek

A szövegbe (pontosabb megfogalmazással élve a mondat szintagmatikus szerkezetébe) történő beillesztés morfológiai eszközökkel történik. Az oklevelek szerzői latin nyelvű írásműveket, jogi dokumentumokat kívántak létrehozni. A latin nyelvű szöveg természete azt kívánja, hogy a magyar (esetleg részben vagy egészen latinra fordított vagy pl. képzőmorfémával latinná tett) helyneveket, továbbá a személyneveket, illetve az egyéb közszavakat (pl. 15–16. századi kelengyelajstromok ruha- és ruhaanyag-fajtáinak nevét) latin morfológiai eszközökkel illesszék be.

A nevek (tulajdonképpen bármely névszó) latin szövegbe történő beillesztésének természetes módja a latin grammatikai eszközök alkalmazása. Ezek a következők:

1. Valamely függő eset esetragja. Latin név esetén (pl. TA. *duabus ... uiis* [’két úttal’ ti. határos]; *Signum Benedicti archiepiscopi* [’Benedek érsek kézjele’]), képzővel latinositott szó esetén (pl. TAH. *bezprenensis mercati tributum* [’a veszprémi vásárvámot’]), illetve a magyar név latinban tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek (pl. *Tollena* ’Tolna’ → TAH. *in terrytorio tollene* [’Tolna – ti. vármegye – területén’]) eszköze a beillesztésnek.

2. Latin praepositio + függő eset esetragja. Latin név (pl. TA. *ad lacum* [‘a tóig’], *ad sanctum clementem* [‘Szent Kelemen templomáig’]), képzővel latinositott szó (pl. [1264]: *in castro Pestensi* [‘Pest városában’], Györffy 4: 596), valamint tipikus végződés miatt latin szóként ragozott nevek (pl. 1075/1237: *in aquam Sitouam* [‘a Zsitva folyóig’], DHA. 213; 1254: *apud Budam* [‘Budánál’], Györffy 4: 596) esetén.

3. Nominativusrag vagy nominativusi zérómorféma. Latin nevek (pl. TA. *est lacus* [‘van egy tó’], *est uilla* [‘van egy falu’], *locus mortis dictus* ‘a Martosnak nevezett hely’) esetén. (Ugyancsak nominativusi zérómorfémával illeszkednek a nominativusi felsorolás anyanyelvű elemei, pl. „Concluditur his terminis [:] Magna uia ... aruk tue” [‘a következő határok veszik körül: a nagy út ... az árok töve’].)

4. Zérómorféma. Ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt idegen név (nomina indeclinabilia) függő esetű ragja helyett, általában praepositívóval (pl. TA. *super balatin* [‘a Balaton fölött’], *inter putu ueieze & knez* [‘Pot vejsze (= halfogó rekesztéke) és Kenese között’], *ad kaztelic* [‘Kesztölcire’]).

E szabályos beillesztési módokkal szemben magyar nyelvi kölcsönhatásnak kell tekintenünk, amikor a nevet (ez esetben csak magyar névről illetve beilleszteni kívánt szerkezetekről van szó) magyar morfológiai eszközökkel illeszti a szövegbe az oklevél fogalmazója:

1. Magyar viszonyrag. Helynevek esetében ez az eljárás jellemzően a beillesztést megelőző fázist, azaz a szószerkezetek (névszerkezetek) megalkotását jellemzi (lásd alább). Az általam ismert két példa tévesztésként fordul elő, melyek valójában attractiók (azaz a latin függő eset – magyar határozórag formájában, egyébként indokolatlanul – átvonódik a magyar névre, mintha az is az előjárószó vonzata lenne): „in loco, qui dicitur *Wagetuin*” [‘azon a helyen, melyet Vágtövénnek (= Vág tövének, Vágtőnek) mondanak’], illetve „in eodem loco, qui dicitur *Sitouatuin*” [ugyanazon a helyen, melyet Zsitvatövénnek (= Zsitva tövének, Zsitvatőnek) mondanak’], DHA. 215.

Anonymusnál személynevek esetében – jellemzően a „*dedit terras*” (‘földadományt adott’) melletti dativus helyett – igen gyakori a magyar határozórag: *dedit ... terras ... Edunec et Edumer nec* (vagy: *Edumenec*); *dedit Bungere nec*; *dedit Tosunec* stb., illetve *dedit castrum Bezprem Usubunec*. Más forrásokban hasonló szerkesztés igen ritka: 1236: *Zegenozo pertinet Ieneunec* [‘Szegényaszó Jenőhöz tartozik’], OklSz.; VárReg. 1216/1550: *impecierunt (...) Ifeput, Bulfuhut, Chimont, Sashat, Meduet, Ilobarut, hos omnes* [‘megvádolták mindezeket: ...’], ÓmOlv. 84.

2. Névvutó. Csak a TA.-ból ismerek példákat: *monarau bukurea*; *ohut cutarea*; *petre zenaia hel rea* stb. Funkcióját tekintve e névvutós szerkesztés teljesen megfelel a fentebbi viszonyragos szerkesztésmódnak.

3. Latin praepositio + magyar esetrag. A TA. szövegében nincs rá példa. Más oklevelekben, bár ritka eljárás, találunk rá példát: 1075/1237: *In Camaron > Camarun* (...) *In Sitouatuin dedi* [‘Zsitvatövén adtam’] DHA. 215; 1232: *ad Yciafucara*, OklSz.; 1265/1272: *uenit ad Balwankure*, OklSz.; 1273: *ad menytegudurre*, OklSz.; +?1282/1300: „Oldomerus ... contra nos ... venit *in*

Houdon” [’O. felvonult ellenünk Hódon’], Györffy 1: 858, vö. KMHsz.; 1412: *in Alfalurameneben*, OklSz.

4. Latin praepositio + névutó. Csak a TA.-ből ismerek példákat: *ad brokinarea*, *ad holmodirea*, *ad oluphelrea*. Talán ide tartozik leghosszabb és legismertebb szórványunk is, ha a következő tagolást feltételezzük: *ad* ([*castelic & feheruuaru*] *rea meneh hodu utu*) *rea*. Ez esetben az út két irányát az első *rea* névutó fejezi ki, a két településnevet összefogva. A szerkezetnek azonban más tagolása is elképzelhető: (*ad – castelic* / & *feheruuaru – rea*) *meneh hodu utu rea*: ez esetben az *ad* csupán az egyik irányt (Kesztlöc) jelöli – magam ezt a tagolást tartom leginkább valószínűnek –, és esetleg: *ad* (*castelic & feheruuaru*) *rea meneh hodu utu rea*: e tagolást feltételezve az útnévben megadott két irányt közösen jelöli az *ad* és az első *rea* névutó. A két utóbbi tagolás szerint az útnév a fenti 2. csoportba sorolandó.

Korábban a 4. pontban bemutatott szerkesztést kettős vagy kétszeres jelölésnek gondoltuk, mely „latinul is, magyarul is ki van fejezve” (Bárczi 1951: 190). Ha azonban megfontoljuk a fentebbi 1. és 2. pont funkcionális összetartozását, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek a szerkezetek pedig a 3. pontban említettel kapcsolhatók össze, azaz a névutó funkcionálisan a rag megfelelője, mely valójában a latin esetrag helyett áll, így e szerkesztés nem kétszeres, inkább kontaminált jelölésnek tűnik.

A latin szövegalkotás sajátossága, hogy latin grammatikai elemekből építkezik. Így az utóbb felsorolt 1–4. esetek magyar nyelvi kölcsönhatásnak tekinthetők, amennyiben a magyarul megadott név a kívánt latin esetrag (vagy a ragozhatatlan nevek zérómorfémája) helyett magyar viszonyragokat, illetve névutót hívott elő.

7. Latin elem egy magyar szintagmaláncban

Olykor a fogalmazó nem szavakat, hanem (korai okleveleinkben jellemzően helynevekre, később többelemű személynevekre vonatkozóan is) szókapcsolatokat, tulajdonnévi használatú, vagy alkalmi körülírásként alkalmazott szerkezeteket illesztett a szövegbe. Könnyű belátni, hogy például a TA.-ben a koloni birtoktest határpontjait sorra véve a szöveg összeállítója nem az *ugrin* személy- vagy helynevet, hanem egy határpont megnevezését (*ugrin baluana*) kívánta beilleszteni, mellyel funkcionálisan egyenértékű a birtoktest körüljárása után ugyanezen határpont *baluuan* megjelölése. A szöveg megalkotója hasonlóképpen nem a ’róka’ jelentésű *ruuoz* állatnevet, hanem ismét egy határpontot: *ruuoz licu* kívánta megnevezni, illetve szövegébe illeszteni. Ugyanígy középkori okleveleink leghosszabb és legismertebb szórványának tekintetében (amint fentebb is láttuk) a TA. fogalmazója eredendően nem Fehérvár nevét akarta szövegbe foglalni (ezt az évszázadokon átívelő következetes gyakorlatnak megfelelően latinul tette volna), hanem egy utat kívánt határpontként megjelölni, melynek egyértelmű azonosításához felhasználta a város nevét, majd az így megszerkesztett útnevet illesztette a szövegbe. Ezzel szemben pl. egy *inter zilu kut & kues kut* szerkezetben a

(határpontként szereplő) beillesztendő helynevek: külön a *zilu kut* és a *kues kut*, az *inter*-rel összefogott szerkezet pedig már a latin mondat szintagmatikus szerkezetének része.

A határjárást végző vagy akár maga a fogalmazó dönthet úgy, hogy a feljegyzett avagy az általa szerkesztett nevet teljes egészében latinul adja vissza, pl. *Szent Kelemen templomához vivő nagy út → TA. „(altera) magna [sc. via], quę (...) ad sanctum clementem (terminatur)”. Latin névvé alakítják a helynevet az ún. félfordítások is: TA. *ad lacum turcu* [‘Török falu taváig’]; *ad angulum aruk* [‘az árokszögig, az árok szögéig’]. (Ettől eltérő, ezért nem itt tárgyalandó szerkezet az azonosító, ún. appozíciós szerkezet: *lacus bolatin, uilla gamas*, erre lásd: Szentgyörgyi 2009.)

Arra is jócskán akad azonban példa, hogy az ily módon szerkesztett, szövegbe illesztendő nevek (ezek lehetnek már tulajdonnévvé vált nevek, de alkalmi körülírások is) magyar szintagmát vagy szintagmaláncot alkotnak. Ez esetben természetesen magyar morfológiai eszközökkel kapcsolódnak egymáshoz a tagok: viszonyranggal, névutóval, vagy (jelzői kapcsolatban) zérómorfémával, birtokos személyjellel, pl. TA. (...) *feheruuaru rea meneh hodu utu, ohut cuta, ugrin baluana*; 1338: *Zenthivanra menu golug wth*, OklSz.; 1401: *Chabaramenewth, Ywanfelderemenewth*, OklSz.; 1415: *Zykoramenewpathak*, OklSz.; 1421: *Monyorosrayarowfeld*, OklSz.

Mivel azonban latin szöveget alkot az oklevél készítője, és különösen az alkalmi körülírással keletkező nevek gyakran az oklevél fogalmazása közben születnek, előfordul, hogy a teljesen magyar névszerkezetbe latin elem „csúszik”, pl. TA. (*ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea*. S talán az sem véletlen, hogy ez a latin kötőelem éppen akkor „csúszik be” a magyar szövegrészletbe, amikor a szövegalkotó (illetve a szöveget igazító másoló: erre is van példa, vö. a TÖ. fogalmazványát és hiteles példányát) éppen a bonyolult útnév megalkotásával küszködik, ennek maradandó nyomát is adja. A két helynév közé ugyanis két & is került. Később az elsőt kivakarta (a sokszoros digitális nagyításon felsejlik). Az is elképzelhető, hogy az első & volt a szándéka szerinti, utána *ad* praepositíót kívánt volna elhelyezni (**ad castelic & ad feheruuaru*), a gondolatban esetleg már talán kitett *rea* névutó viszont megzavarhatta, ezért kerülhetett a második *ad* helyére ismét &. A szerkezettel való küszködés nyoma mindenesetre nyilvánvaló, így a bemutatott nyelvi hatás egyben történeti pszicholingvisztikai megfontolások felé is kaput tárhat.

Talán hasonlóképpen a két nyelv kölcsönhatására vezethető vissza egyes magyar helynevek és helymeghatározások (nem feltétlenül szándékolt, a latin szöveg hatása alatt bekövetkező) fordítása és különösen félfordítása is.

8. Anyanyelvi szórend egy latin szövegrészletben

A latin szöveg természetszerűleg igazodik a latin szórendhez. Az ettől való eltérés szintén figyelemre méltó lehet a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának szempontjából.

A TA.-ben szereplő útnevek három csoportba sorolhatók: 1. az út jellegére vagy megkülönböztetésére utalva latinul: *ad magnam uiam* [’a nagy útig’], *ad publicam uiam* [’az országútig’], *ad aliam uiam* [’a másik útig’] stb.; 2. az út helyét vagy irányát jelezve, az előzőhöz képest fordított szórenddel: *una [via] uocatur ziget zadu* [’az egyiket – ti. utat – Szigetszádnak hívják’ ti. a sziget bejáratánál elhaladó, esetleg oda vivő út], *ad uiam que ducit ad kaztelic* [’a Kesztölcire vezető útig’] stb., illetve az első két csoport kontaminációjaként: *ad magnam uiam que ducit ad aruk tue* [’a nagy útig, mely az árok tövéhez vezet’] stb.; 3. magyar megnevezéssel: *ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu*, illetve *ohut*. Ez utóbbi magyar csoportban természetesen a magyar szórend érvényesül. Figyelemre méltó, hogy e három csoport egyikébe sem sorolható be a faddi birtok leírásánál említett (*usque ad*) *kangrez uiam* [’egészen a kangrez útig’].

Az említett út neve lehet jellegére utaló útnév (’lejtős csapás’, ’meredek ösvény’; ez esetben appozíciós szerkezetnek tekinthető), vagy esetleg az út irányát jelöli (*ad kangrez*: ’a lejtős domboldalra vivő’ ti. út; ez esetben félfordításnak tekintendő). (A *kangrez* szórványról és jelentéséről lásd: Szentgyörgyi 2008, különösen: 46–48.) Lényeges, hogy az út megnevezése mindkét esetben a második csoportba tartozik. Az ide tartozó útnevek a következőképpen alakíthatók át egyszerű latin szószerkezetekké: *[via] uocatur ziget zadu* → **via ziget zadu*, illetve (*ad*) *uiam que ducit ad kaztelic* → **via ad kaztelic*. Figyelemre méltó, hogy az út megnevezése, illetve iránya követi a földrajzi köznevet. Ezzel szemben az *ad kangrez uiam* útmeghatározás szórendje fordított. Ha a *kangrez* minőséget jelölő útnév: **via kangrez* appozíciós szerkezetben kellene állnia (vö. *lacus bolatin*, *locus mortis* stb.), ha pedig irányt jelöl: **via ad kangrez*, illetve „visszabövítvé”: **via que ducit ad kangrez*. A szövegben szereplő *kangrez via* vagy az első csoport (*magna via* stb.) mintájára, vagy – ami valószínűbbnek látszik – a harmadik csoport mintájára magyaros szórenddel került a szövegbe.

Elgondolkodtató, hogy a feltételezhető nyelvi kölcsönhatás megint ott jelentkezett, ahol a szövegalkotás bonyolult feladatával kellett fogalmazónknak megküzdenie. A szöveg (benne számmal kiemelve a birtok határpontjai, számmal és betűjellel a határpontok egyértelmű azonosítására szolgáló további helyek): „*fotudi* (...) his terminis [1] Magna uia inde [2] *aruk tue* que uallis [2a] *usque ad kangrez uiam* extenditur queque tendit [2b] *usque ad lean syher* [3] (i)ndeque ad *aruk fee* post [4] ad *luazu holma* postea [5] ad *uiam que ducit* [5a] ad *kaztelic*”. Magyar fordításban: „*fotudi* (...) amelyet a következő határok szegélyeznek: a nagy út, ezután az *aruk tue*, amely völgy a **kangrez útig** nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig, tovább a *luazu holma*-ig, azután a *kaztelic*-ba vezető útig” (Szentgyörgyi 2005: 61). A szöveg annyira bonyolult – a határpontok felsorolása nominativusban kezdődik (1–2), majd (2a–2b hatására) attractióval praepositívus formában folytatódik (3–5) – hogy magát Bárczit is megtévesztette, aki birtokhatárnak jelöli mind a *kangrez* mind a *lean syher* szórványt (1951: 42).

S ha most beleélve magunkat az oklevél fogalmazójának helyzetébe eljátszunk azzal a gondolattal, hogy a *kangrez* névvel az út irányát kívánjuk jelölni ('a lejtős domboldalra vivő ti. út'), ezt pedig szabályosan szeretnénk beilleszteni a szövegbe, egy gyakorlatilag értelmezhetetlen szöveg állna előttünk (*„his terminis[:] Magna uia inde aruk tue quę uallis usque *ad viam quę ducit ad kangrez* extenditur quęque tendit usque ad lean syher (i)ndeque ad aruk fee ...”), amelyben olykor már nemigen lehet tudni, mi hova tart, mi meddig terjed: *„... ezután az árok töve, amely völgy addig az útig nyúlik, amely a kangrezre visz, és amely [mi: a völgy, az út vagy a lejtős domb?] tart egészen a lánysírig, innen az árok fejéig...”.

Egy ilyen bonyolult mondatszerkezéssel küszködve nem véletlen, hogy a fogalmazó máshová koncentrálnó figyelme utat nyithatott az anyanyelvi szórendnek.

9. Összefoglalás

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy korai okleveleink nyelvi anyagában minden vizsgálható nyelvi szinten megjelenik a nyelvi kontaktushatás (illetve következményeként a nyelvi interferencia). Példákat láttunk erre a fonémák és helyesírásuk, az alaktan és a szintagmatan köréből. Az egyes jelenségeket vizsgálva láttunk az idegen nyelv (latin, illetve újlatin és német), és láttunk az anyanyelv irányából érkező hatásokat. Volt közöttük rendszerszerű interferenciajelenség, és volt alkalmi nyelvi hatás.

Amiről ezúttal nem ejtettünk szót: a lexémák szintje, amely e hatások lecsapódásának további gazdag tárháza.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet (ómagyar kor). In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 301–351.
- Bárczi Géza 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- DHA. = Györffy György (szerk.) 1992. *Diplomata Hungariae antiquissima I*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fludorovits Jolán 1930. *Latin jövevényszavaink hangtana. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 26. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Györffy = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HA. 2. = Hoffmann István (szerk.) 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.

- Haader Lea 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Hoffmann István 2004a. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: Hoffmann István–Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen. 9–61.
- Hoffmann István 2004b. Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: Farkas Ferenc (szerk.): *Magyar névtani kutatások itthon és határon túl*. Magyar Nyelvtudományi Társaság–SzIE Jászberényi Főiskolai Kar–TIT Jászsági Szervezete–Jászok Egyesülete. Jászberény. 192–198.
- Hoffmann István 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: Galgóczi László–Vass László (szerk.): *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGYF Kiadó. Szeged. 142–147.
- KMHsz. = Hoffmann István (szerk.) 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet (ómagyar kor). In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 281–300.
- OkI Sz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Hornyánszky. Budapest. (Hasonmás kiadás: Állami Könyvterjesztő Vállalat. Budapest, 1984.)
- ÓmOlv. = Jakubovich Emil–Pais Dezső (szerk.) 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia. Pécs. (Hasonmás kiadás: Holnap Kiadó. Budapest, 1995.)
- Pais Dezső 1955. 1055–1955. *Magyar Nyelv* 51: 3–9.
- Szentgyörgyi Rudolf 2005. A tihanyi apátság alapítólevele: magyar fordítás jegyzetekkel. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó. Pannonhalma. 57–65.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére 2*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó. Kolozsvár. 333–343.
- Szentgyörgyi Rudolf 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: Hoffmann István–Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen. 31–55.
- Szentgyörgyi Rudolf 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Mutató 1984.)

Zelliger Erzsébet 1991. Az igetövek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 41–59.

Zelliger Erzsébet 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 37: 505–512.

Szentgyörgyi Rudolf

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

szzrudolf@gmail.com

Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken

Haader Lea

1. Bevezetés

Az alább bemutatandó jelenség státusa – a kontaktus típusának meghatározása és elhelyezése szempontjából – sokáig okozott fejtörést. A nyelvi kontaktusok kérdésének megítélésében eltérő álláspontokkal találkozni a szakirodalomban. Oskar Reichmann a nyelvi kontaktus problémáját úgy látja, mint amelynek okvetlenül bele kell kerülnie a nyelvleírásba. Mivel bármely mai európai nyelv eredetében és fejlődésében érintkezett/érintkezik szomszédos és műveltségi nyelvekkel (pl. a latinnal), e kontaktusok figyelembe vétele nélkül nem lehet adekvát módon leírni. Leírni csak úgy szabad, úgy érdemes mint genetikailag meghatározott saját specifikumú minőségek és különféle eredetű kontaktusjelenségek összességét (Reichmann 2003: XI–XII.).

Az a kontaktusjelenség, amelyet a következőkben elemezni szeretnék, erre nem tarthat igényt.

Más felfogást képvisel a Harris–Campbell-féle nyelvtan, amely különbséget tesz **kontaktus** és **kölcsönzés** között. Kontaktuson azt a helyzetet értik, amikor egy nyelv beszélője valamilyen módon ismerős, kapcsolatban áll egy másikkal. A kontaktus olyan szituáció, amely **vezethet** kölcsönzéshez, de maga a kontaktus még nem változás (Harris–Campbell 1995: 122). Hogy mely tényezők, körülmények vezethetnek el érintkezési helyzetben, illetőleg ilyen helyzet eredményeképpen a különböző rendű és mélységű kölcsönzésekig, fontos kérdés, de jelenlegi témámat nem érinti. Az említendő ómagyar kontaktusjelenség nem is juthatott el a kölcsönzésig (és így bármiféle nyelvleírásba való bekerülésig), mert annál jóval alkalmibb, egyénfüggőbb és – tegyük hozzá – rejtőzködőbb volt.

Magának az észlelésnek a lehetősége egyértelműen az ómagyar korszakhoz való kötöttségéből adódik. Ennek első és döntő tényezője a

szövegprodukciónak korabeli módja, azaz a kéziratos szövegmásolás; második a kódexek korában működő helyesírási rendszerek kuszasága; harmadik pedig a norma hiánya.

A jelenség akkor került a látókörömbé, amikor a Régi Magyar Kódexek-sorozat egyes kötetének filológiai jegyzeteit készítettem, illetve ellenőriztem. A törléseket, betoldásokat, javításokat vizsgálva először csak az vált világossá, hogy hibatipológiával érdemes foglalkozni, mert a hibázások jellemezhetik a szövegalkotót. De ezen túl: olyan mentális folyamatokról is informálnak közvetetten, amelyekről hibátlan működés esetén közvetlen információ nincsen (vö. Gósy 2002: 192) – a valós idejű beszélt nyelvben sem, nemhogy a XVI. századi írottban.

Az **írottból** → **írott** szövegprodukciónak, azaz a szövegmásolásnak két nagyobb mentális fázisa van: (i) egy **olvasási**: benne az optikai ingerből kiinduló graféma–fonéma megfeleltetéssel; (ii) és egy ezzel ellenkező irányú **írás**: fonéma–graféma átváltással – miközben e kettő között a folyamat a beszédpercepció szintre kapcsol át (Gósy 1999: 240).

A különböző fázisokkal jellemzett folyamatok működése közben hibalehetőségek adódnak, amelyek – egyéntől függően – nem is maradnak kiaknázatlanul. A legáltalánosabb, a legtöbb scriptort jellemző tévesztések: kihagyások (betűé, szórészé, szóé vagy ennél nagyobb egységé), hibás választások (betűé, inflexiók toldaléké, szóé, nagyobb egységé), anticipáció (későbbi elem előrehozása), perszeveráció (korábbi elem megtartása).

Az ómagyar kori írott szövegek hibatipológiájának kutatásával kapcsolatban a következő tisztázó megjegyzéseket kell tenni:

(1) Mit nevezünk hibának „pótkompetenciásan”, azaz a scriptor szempontjából? Csak azt-e, ami javítva van, vagy a kétségtelenül hibás javítatlan helyeket is?

E vizsgálatban azt tekintem hibának, amelyet a scriptor is annak tart és meg is jelöl azáltal, hogy saját kezűleg korrigálja. A javítás saját kezűségének az eldöntése egyáltalán nem problémamentes, különösen ha a korrekció más írásrendszerben történik, mint amelyben az alapszöveg írva volt; például a scriptor bastardát kurzívval javít, ami a kódexírók praxisában nem ritka eset. Erre a megszorítóbb felfogásra azért van szükség, mert az ómagyar kori szövegek jórészt többszörös másolatok, s ennek következtében több scriptor keze nyomát – átörökített hibáikkal együtt – magukon visel(het)ik, vizsgálatunk tárgya pedig az adott (utolsó) másoló szövegprodukciónak, mentális folyamatainak megfigyelése és jellemzése. Természetesen az öröklött és saját hibák észlelése és javítási hajlandósága – akárcsak a hibák elkövetése – függ a scriptor adott szellemi–testi állapotától, figyelmességétől.

A tévesztések egy részét a scriptorok az elkövetés után azonnal észlelik és korrigálják; ezek a tipikus megakadásjelenségek: a megkezdett és félbehagyott betűk, a félig leírt és törölt, majd újrakezdett szavak stb. Másik részüket az utólagos átolvasáskor, az emendálásakor veszik észre és javítják: ilyennek látszanak az interlineáris, marginális betoldások, esetleg egyes hosszabb törlések. A rubrummal történő korrekciók általánosságban ehhez a

javítási fázishoz tartoznak, és valószínűleg ez az öröklött hibák javításának a fő ideje is. Nem mindegyik scriptor emendál azonban, és ennek gondossága is igen különböző mértékű.

A kétfajta javítás arra is rávilágít, hogy a szóban forgó szövegprodukciónál kétfajta olvasási móddal kell számolni: az első, a másolással összefüggő a dolog természeténél fogva kisebb egységeket azonosít, míg az utólagos, az ellenőrző jellegű olvasás tartalmilag nagyobb egységeket fog át.

(2) A fogódzó a mondottak alapján tehát a formailag is megragadható korrekció. Ez viszont ebben a korban nem jelent kizárólag hibajavítást, hanem takarhat tudatos, előre mutató nyelvi aktivitást is. Szóba került már, hogy a szövegek többszörös másolatok, a scriptorok nem is ritkán másfél–kétszáz évvel vagy még korábban keletkezett szövegeket másolgatnak tovább, miközben már egy változásokon átment nyelvet használnak. A szövegtisztetéssel szemben a nyelvi változásokhoz való pozitív viszony olyan korrekciókat eredményez, amelyekkel a scriptor a megváltozott nyelvállapotot érzékelteti: hangjelölést, megszorodott névelőhasználatot, igekötő-használatot stb.

(3) A javítások és törlések elsősorban egyénspecifikusak, X. vagy Y. sriptorra jellemzők. A halmozódó azonos típusú korrekciók viszont a korról is vallanak: korspecifikusak. E kettősséget szem előtt tartva következnek az alábbiakban német kontaktushatásra utaló, XVI. századi sriptori megakadások, hibajavítások.

2. A megakadás-jelenségek bemutatása

2.1. Betűcserék a fonéma–graféma megfeleltetések területén (hangjelölés)

♦ LobkK. 3.= DebrK. 2. keze:

– Nehézségek a /gy/ fonéma jelölésével kapcsolatban: hol *d*-nek, hol *k*-nak felelteti meg:

iregly~iredly (DebrK. 234/13; a *d* a *g* fölött interlineáris betoldás, mindkettő meg van tartva);

javítva: *kedíosság→kegíosság* (DebrK. 324/2);¹

Hod→Hog (DebrK. 287/11);

kökeri→gökeri (DebrK. 233/4);

köker→göker (LobkK. 151/6);

vö. még DebrK. 247/14, ahol a *gökerbe* szó *g*-je javított, majd fölötté az egyértelműség kedvéért újra kiírta a *g* betűt.

– Alkalmanként az /ff/-et eredetileg *v*-vel jelöli, majd javítja:

voǵlalia→foǵlalia (LobkK. 94/7–8);

vogadkozás→fogadkozás (LobkK. 79/5).

¹ Az alkalmazott jelek: javítás: →; ha a scriptor nem döntött a változatok között: ~.

– Bizonytalanság a szibilánsok jelölésében (az adatok száma az e scriptor által írt két kódexrészletben közelíti az ötvenet). Saját hajlama szerinti jelölésmódja: /sz/ és /z/ értékben pozíciótól függetlenül *s*; /s/ és /zs/ értékben *z*; azaz éppen fordítva, mint a korabeli általános kódexgyakorlat.

A scriptor ezt a megfeleltetést javítja, vagy még inkább elbizonytalanítja olyan módon, hogy az /sz~/z/ fonémát tartalmazó szóalakokban az *s* betű fölé (a hely adta lehetőségtől függően) kissé elcsúsztatva *z*-t told be, míg az /s/ fonémát tartalmazókhöz a *z* fölé *s*-et:

solgaltatic→*zsolgaltatic* (LobkK. 96/19);

ziralmad→*sziralmad* (DebrK. 246/14);

as→*azs* (DebrK. 305/9);

zídoc→*zszídoc* (DebrK. 308/4) stb.

Ezekkel a javításokkal a scriptor láthatóan a szokásos ómagyar jelölések gyakorlatának szeretne eleget tenni, míg az eredeti, saját jelölések német hatásra utalnak (vö. Kniezsa 1952: 72, 93, 101).

2.2. Zöngés-zöngétlen ingadozások

♦ Ráskay Lea kódexeiben majdnem közönségesnek számítanak:

/t~/d/:

hyrtettety ~ *hyrdettety* (HorvK. 87/10 – mindkét betű áll);

<*hyrtet*> *hyrdettetek* (DomK. 76/5);

dudasara ~ *tudasara* (DomK. 235/9 – mindkét betű áll)

/k~/g/:

gyevhtevketted→*gyevhtevgetted* (HorvK. 291/17);

ekessegerevl→*egessegerevl* (DomK. 169/19 'egészség');

hok→*hog* (DomK. 321/26 – itt a grafémát veszi tekintetbe, mivel a *hogy* szóban a /gy/ fonéma mindig *g*-vel van jelölve);

Ráskay a /k~/g/ ingadozásra, az oppozíció mindkét tagjának együttes láttatására mintegy külön betűformát alkalmaz: lásd például az alábbi szöveghelyeken: *bevlchesseg* (DomK. 230/10–11), *vezteg* (DomK. 181/7), *zaggatyak* (DomK. 255/3 és 174/15) stb.

Nála többnyire a zöngétlen változat látszik elsődlegesnek. Erre utal, ha a *g*-vel kezdődő szóalak előtt törölt *k* szára áll: *geryedetessege* (HorvK. 293/15), továbbá, hogy egész sor szóalak megkezdett *k*-ja van *g*-re javítva. A fenti adatokon kívül még:

napyg (HorvK. 238/22);

paraznasagnak (HorvK. 280/6);

regulaj (DomK. 86/23, továbbá: 10/18, 169/19, 174/15, 255/3 stb.).

Az oppozíció bizonytalanságát a scriptor nyelvében a hiperkorrekció, a „túlzöngésülés” is mutatja:

raganak→*rakanak* (MargL. 4/15–16);

rogonsagj→*rokonsagj* (DomK. 102/7);

vag merev→*vak merev* (HorvK. 271/15);

teuelygeseg→*teuelygeseket* (DomK. 263/25).

Ráskay nagyon gyakran használja a /ty/ helyén a zöngés változatot (pl. *targya* 'tartja', *szent agya* 'atya' stb.), ennek ellenére találni az alábbi javítást: *remenlem hog az vr isten meg <aty> agya az my keuansagonkat* (DomK. 298/15).

(Számos felcserélt zöngés–zöngétlen oppozíció marad természetesen javítatlanul is.)

♦ Velikei Gergely, a KeszthK. scriptora szintén viszonylag gyakran javít ide-oda zöngés~zöngétlen párokat. Az ő gyakorlatának megítéléséhez rendelkezésre áll egy kontrollforrás, a bizonyíthatóan azonos eredetiről készített Kulcsár-kódex, amelyet a ferences Pápai Pál írt. Mindketten a fegyelmezetten hű másolók közé tartoztak.

ýrgalmassagh→*ýrgalmassak* (KeszthK. 45/7), vö. KulcsK.: *ýrgalmassag* (46/19);

<*kerneg*>, a *g*-t *k*-ra próbálta javítani, majd az egészet törölte, és újra leírta: *kernekezje* (KeszthK. 171/21), vö. KulcsK. *kernekezje* (164/21);

bizonytalankodások:

egjedembe (KeszthK. 21/1), ahol a *d* fölé egy *t*-t írt, egyik sincs törölve; vö. KulcsK. *egjedembe* (21/13) – itt tehát „öröklött hibát” bizonytalanított el Velikei Gergely;

djcherlegk (KeszthK. 40/14), itt a sor végére került később egy *k*, anélkül, hogy a *g*-t törölte volna, vö. KulcsK.: *djcherlek* (41/22). Az oppozíció két tagjának ilyen típusú együtt állására a korabeli első magyar térképen, a Lázár-térképen is találhatók adatok: *Krichisch weyszenburgk*, *Marpurgk*. (A kéziratot kiadásra a német Georg Tannstetter készítette elő, a nyomtatást Ingolstadtban Petrus Apianus végezte; vö. Plihál 2009: 366.)

♦ A LobkK. 3.= DebrK. 2. keze is bizonytalankodik: interlineárisan betoldja a kérdéses betű zöngés vagy zöngétlen változatát, a döntést azonban az olvasóra bízza:

gerjed-kerjed (LobkK. 171/6);

eröded~eröted (LobkK.171/20);

a *genke*, *genkeb*, *genke* szóalakokkal egy oldalon fordul elő a *gengeb*, amelyet elbizonytalanít a scriptor *genkeb*-re (LobkK. 162/4).

A DebrK.-ben ugyanezen jelenségek figyelhetők meg, ugyanilyen bizonytalankodással. A tipikus itt is a *g~k* felcserélése: *engemet~enkemet* (DebrK. 322/6, l. még 307/14, 261/1, 272/20, 277/2, 286/6 és *t~d* viszonylatban 100/30 is).

Bár a zöngéesség–zöngétlenség a szövegek tanúsága szerint e korra nézve általánosságban sem tűnik erős oppozíciónak, ez a kéz a javítások irányát (jobbára a „normával” ellenkező irányban javít) és a bizonytalankodások mértékét tekintve meglehetősen támpont nélkülinek látszik. Ezt és a korábban felsorolt egyéb jelenségeket is számba véve talán nem téves az a feltételezés, hogy nem anyanyelvű másoló lehetett.

- ♦ Legéndy Kató (a Gömör-kódex 8. keze):
tanÿ<d>tuanyod (GömK. 101/6–7);
mondÿat→*mondÿad* (GömK. 61/9).

2.3. *a~o, o~a* javítások

- ♦ Ráskay Lea:
bÿzonsagat→*bÿzonsagot* (MargL. 124/19);
meg tÿltattok jgeen erevssen (DomK. 136/15–16 – az *o* fölött *a* áll, de az *o* nincs törölve);
zouokat (DomK. 234/6 – ugyanúgy);
meg jndultatot valo→*vala* (DomK. 150/13 – rubrummal javítva);
egy hazahaz→*egy hazahoz* (DomK. 175/5 – az *o* interlineárisan megismételve);
alamlatasoknak→*alomlatasoknak* (HorvK. 73/1) stb.

- ♦ Velikei Gergely:
Kódexében sok ilyen javítás van mindkét irányban:
zolonak→*zolanak* (KeszthK. 144/13);
alayawal→*olayawal* (KeszthK. 113/15);
haragÿagba→*haragÿogba* (KeszthK. 82/17) stb.

Mivel a KulcsK.-nek a szövegében ezeknek a javítgatásoknak nyoma sincs (vö. KulcsK. 137/11–12, 110/9, 82/6), a közös eredetiből nem származhatnak.

- ♦ Legéndy Kató:
sagasagat→*sogasagat* (GömK. 130/5);
chapasakal→*chapasokal* (GömK. 102/6);
chokalasal→*chokolasal* (GömK. 144/18);
irgalmassagadnak→*irgalmassagodnak* (GömK. 201/6–7).

- ♦ Weszprémi-kódex 1. keze:
vizen twl vala→*valo* (WeszprK. 9/9);
hazhaz→*hazhoz* (WeszprK. 44/7);
tauwal→*tauol* (WeszprK. 71/5);
habarusagban→*haborusagban* (WeszprK. 86/18) stb.

- ♦ Peer-kódex 2. keze:
volthsagonkert→*valthsagonkert* (PeerK. 209/14);
naua'as→*nauo'as* (PeerK. 210/9) stb.

Megemlítendő, hogy az *o~a, a~o* javításokkal kapcsolatban nyelvjárási indítatású ingadozással is lehetne számolni. Annak, hogy ezek az adatok mégis

itt, a kontaktusjelenségek között szerepelnek, az alábbi indokai vannak: (i) a kódexek és sriptorok (legalább részleges) lokalizálhatósága olyan területekre, ahol az *a*-zás nem játszik (jelentős) szerepet; (ii) az egyéb, német kontaktushatásra utaló jelenségekkel való együttes megjelenés.

Az összes kódex részletes áttekintésével természetesen nagy mennyiségű hasonló adatot lehetne még a tárgyalta kategóriákra felhozni, magának a jelenségnek az érzékeltetéséhez azonban ennyi is elégnék látszik.

3. Tanulságok, következtetések

A szövegmásolás két alapvető mentális fázisáról feltettek alapján – graféma→fonéma átváltások (beszédpercepciók szintre való áttéréssel), majd átváltások fonéma→graféma irányban – a megakadások legnagyobb része a második fázisban, a fonéma→graféma átváltáskor keletkezik. Ebben az a konfliktusos helyzet játszik szerepet, amelyet a másolandó szöveg és a sriptor saját nyelvhasználata közti eltérés jelent. A bemutatott adatokból, javításokból látható, hogy a **hangzó** szintből, az akusztikai jelből kiinduló fonéma→graféma átváltás bizonyos sriptoroknál egy német, közelebbről bajor–osztrák fonéma–graféma megfeleltetési kódról is árulkodik:

– az /f/ *v*-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként realizálódik (és fordítva);

– a /gy/-nek megfelelő grafémát keresi a sriptor (gy-vel kapcsolatos hangjelölési próbálkozásokat a Lázár-térkép helynevei között is találni: *Feledhaz* [Félegyház], *Fedpernek* [Fegyvernek], *Kereshek* [Köröshegy]);

– a labiális /a/-nak megfelelő jelet többször és többen az *o*-ban találják meg;

– németes hangjelölés látszik a szibilánsok jelölésében is.

Egy további megjegyzés: a vizsgálatot a javított helyekre szűkítettük, ezért említetlenül maradtak a javítatlan esetek, pedig ezek egyes sriptorok esetében a kontaktushatásnak még erősebb fokára utalhatnak: a sriptor annyira szilárd saját nyelvhasználatában, hogy szükségtelennek tartja a javítást, ha egyáltalán észleli a különbségeket. Álljon itt néhány példa Legédy Kató munkájából, aki mindannak alapján, ami róla filológiai vizsgálat (és kolofonjai) alapján megállapítható, eléggé öntörvényű, magabiztos öreg apáca lehetett (vö. Haader 2009: 68–71). Fonológiai rendszerében a zöngés–zöngétlen oppozíció megkülönböztetési hajlandósága csekély, igen sok a túlzöngésült alak:

lagozjam (GömK. 116/9);

mjegedetjbe (GömK. 116/10);

emlegetetj (GömK. 107/15 és 12);

malasztjad (GömK. 92/11);

enne keservsegeg <be> *geg* *gezet* (GömK. 75/1);

ideyedt (GömK. 92/13);

de: *vegezetj* *klen* (GömK. 116/8) stb.

Intervokális helyzetben tömegesen fordulnak elő megrövidült mássalhangzók:

te meletet valo (GömK. 108/16);
egeseg (GömK. 107/4);
valtotal meg (GömK. 155/16–17) stb.

Az, hogy a scriptori réteg számos tagjánál német interferenciajelenségeket lehet megfigyelni, a XVI. század elején valójában természetesnek tekinthető. A magyar–német kapcsolatok az egész ómagyar kor folyamán virágoztak (részletes elemzésüket l. Mollay 1982: 69–134), és különféle fokozatú kétnyelvűségeket eredményeztek. Hangtani szempontból mind a spontán, mind a kulturális kétnyelvűséggel számolni kell (Mollay 1982: 148), bár a kódexmásoló apácarétegnél feltehetően a spontán kétnyelvűség játszott jelentősebb szerepet. Ugyanakkor a magyar királyi kancelláriában, ahol a német nyelv a XIV. század elején tűnik fel, a kancelláriai íráshagyomány elemei nyelvjárási elemekkel keveredtek. A magyar átvételek szempontjából lényeges volt a (zöngés) kancelláriai hagyomány és a (zöngétlen) élő nyelvjárási közti ingadozás (vö. a *bajor* ~ *pajor* átvételeket). A kfn. *á* allofonjai közül az *á* a kancelláriai, az *o* a bajor nyelvjárásokban realizálódott (pl. *haben* ~ *hot*, *alt* ~ *rot* 'Rat' stb.).

A fent bemutatottakat illusztrálja Melius Juhász Péter 1568-ból származó megfigyelése: „az *d* es *t*, *g* es *k*, *p* es *b*, *a* es *o* ... az nemetek lzaiaaban, es felföldiek es alföldiek lzáiában nem egy arant zengnek” (MNY. 49: 32, idézi Mollay 1982: 135).

Alkalom kínálkozik azonban arra is, hogy a kontaktust a másik oldalról is megvizsgáljuk. Rendelkezésre állnak olyan korabeli nyelvemlékek, amelyekben német anyanyelvű személyek a saját anyanyelvi bázisuk alapján jegyezték le magyar szavakat, szerkezeteket, mondatokat. Ilyen a német Rotenburgi János nyelvemléke is (1418–1422 között), amelynek hangjelölése hasonlónak mutatkozik ahhoz, amit feljebb a magyar szövegeknél bemutatunk: *Thiet he es* 'est hoc tuum', *tal* 'penna', *neket foloc* 'tibi loquor' stb. (Molnár-Simon 1976: 64–65).

Ugyancsak az ismerős jelenségekre bukkanunk a legfrissebben előkerült nyelvemlékben, az úgynevezett Münchener emlékben, amelyet a XVI. század elején jegyzett le egy bajor bencés, Johannes von Grafing. Hangjelölésre nézve: *Güzin*, *gützin*, *giczin* 'kicsiny'; *ginir* 'kenyér'; *Hideck nap*; *mariarúl*, *maiarorsagwo*, *Maïär*, *maïar* 'magyar' stb; hosszú mássalhangzók intervokális környezetben való megrövidülése tekintetében: *halodi*, *halom*, *haläm vel hälötam* (vö. Haader 2005: 173).

Az ómagyar vonatkozásában azonban egy másik kontaktushatás szokott elsősorban szóba kerülni, mégpedig a **latin** nyelv. Jellege több szempontból eltér az eddig vizsgálttól. A latinnal való kapcsolat kulturális érintkezési helyzet volt, amelynek eredménye a történeti nyelvleírásokba is bekerült. A XV–XVI. századi latin hatást jól kiválogatott nagy anyag alapján elfogulatlanul és alaposan legutóbb E. Abaffy Erzsébet vizsgálta – törekedve az objektivitásra, függetlenül egyaránt a mindenben latin hatást kereső, illetőleg az ezt teljesen elutasító nézetektől is (E. Abaffy 1983: 114 és 1992: 168–181). Korpuszában a latinból fordított szövegeken kívül eredeti magyar források,

közöttük a korabeli beszélt nyelvet a leginkább reprezentáló misszilisek is szerepeltek. Vizsgálata kétirányú volt: megnézte mindkét típusú anyagában, hogy egy-egy igeidőnek milyen funkciói vannak, miknek a kifejezésére alkalmas, továbbá megvizsgálta azt is, hogy a fordításirodalomban talált igeidő-funkciókat milyen szerkesztésmódokkal, szinonimákkal fejezik ki a latintól független magyar szövegek. Elemzéseinek summázata, hogy míg a beszélt nyelvben bőségesek a grammatikai szinonimák, addig az írott nyelvi normában a latin mintához ragaszkodva ugyanazt a funkciót következetesen azonos igealakokkal fordítják (praeteritum imperfectum: *0+vala*; praeteritum perfectum: *-t+vala*; és futurum perfectum *-nd* jeles jövő). Maguk az igealakok magyar fejlemények, a latin hatást funkcionális megterheltségük változása jelenti (1983: 178). Hasonló megállapításokat tesz a feltételes és felszólító módú alakok használatával kapcsolatban is (Abaffy 1992: 171–174, 175–177, 180–181). Ez az, amit Robert Peter Ebert a szintaktikai kölcsönzések elemzésekor így jellemez: „Lehnsyntax kann auch quantitativ sein”, azaz egy már meglévő, nem rendszeridegen konstrukció idegen nyelvi befolyás hatására gyakoribbá válik (Ebert 1978: 16–17).

Következetesként levonhatjuk tehát, hogy az ómagyar kontaktushatások vizsgálatakor **két** szállal is számolni kell. Az eddig egyedülként számon tartott latin hatás mellett e korban a kódexmásolók megakadásai, javításai, bizonytalankodásai alapján kimutatható német interferenciát is tekintetbe kell venni. A kettő azonban több jellemzőben különbözik egymástól.

A **német** hatás inkább az élőbeszédbeli kétnyelvűség következményének tekinthető, a beszélt nyelven keresztül hatott, a fonológiai-fonetikait rendszert érintette, a grammatikait nem. (A lexikai hatás vizsgálata a konferencia kírásának megfelelően ezúttal figyelmen kívül maradt.)

A **latin** hatás kulturális csatornákon át érkezett, a latin nyelvű iskoláztatással és a fordításirodalommal jelent meg. A grammatikai rendszert érintette, a fonológiai nem.

Szociolingvisztikai szempontból a kétfajta kontaktushatás két különböző réteghez kötődött.

Az Európában ebben az időben szupercentrális **latin** (vö. De Swaan 2004: 18) a tanult, egyetemjáró, kódex**fordító** rétegre hatott, a kódexmásolókra nem – vagy nem jellemzően, mert a két funkció csak ritkán esett egybe: a scriptorok közül kevesen voltak egyben fordítói is az általuk leírt szövegeknek. (Kivételeknek számítanak: Váci Pál – a Birk-kódex és Nyújtódi András – a Székelyudvarhelyi kódex scriptorai; valamint esetleg a Karthausi Névtelen – az Érdy-kódex fordítója.)

A korabeli Európában centrálisnak tekinthető nyelvnek, a **németnek** a hatása viszont elsősorban a kódex**másoló** rétegnél figyelhető meg, egyénhez kötött, és fokozatokat is mutat. Az egy scriptoriumban másolók közül például Legéndy Katónál a legerősebb, Ráskay Leánál jól látható, Sövényházi Mártánál nem jelentős; az ugyanazon forrást másoló scriptorok közül Velikei Gergelynél kimutatható, Pápai Pálnál ugyanazon szöveghelyeken nem; ugyanannak a

kódexnek több keze közül esetleg csak az egyiknél pregnáns: ilyen a LobkK.–DebrK. közös keze. Valószínűleg ugyanolyan tarkaság uralkodhatott a kolostorokban ebben a tekintetben is, mint a nyelvjárási hovatartozásra nézve.

A latin kontaktushatás ebben a korban a férfiak privilégiuma volt, a német hatás a női scriptorok munkáiból is jól látszik.

Végső summázként: a kódexmásolók hibatipológiájából kiolvasható tények alapján tehát módosítani kell azt a képet, amely az ómagyarban eddig egyedül a latin kontaktushatást vette számba: erre a korra nézve a szövegek keletkezésének és sokszorosításának függvényében két nyelv hatása is kimutatható: a latiné és a németé – igaz, eltérő sajátságokkal.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.) –E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 168–183.
- Ebert, Robert Peter 1978. *Historische Syntax des Deutschen*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Nyr.* 126: 192–203.
- Haader Lea 2005. A Müncheneri emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- Haader Lea 2009. Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról. In: Madas Edit (szerk.): *Látjátok feleim. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 53–74.
- Harris, Alice C.–Lyle Cambell 1995. *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective*. *Cambridge Studies in Linguistics* 74. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Molnár József–Simon Györgyi 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Plihál Katalin 2009. Lázár térképe / Tabula Hungariae. In: Madas Edit (szerk.): *Látjátok feleim. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 366–369.
- Reichmann, Oskar 2003. Zur Schreibung historischer Grammatiken: einführende Bemerkungen. In: Lobenstein-Reichmann, Anja–Oskar Reichmann (szerk.): *Neue historische Grammatiken*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. VII–XVI.

De Swaan, Abram 2004. *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer.*
Typotex Kiadó. Budapest.

Haader Lea
MTA Nyelvtudományi Intézet
haader@nytud.hu

Az olasz személytelen szerkezet születése mint interferenciajelenség

Giampaolo Salvi

Mint általában a többi újlatin nyelvben, az olaszban a pronominális igeragozás (vagyis az a szerkezet, melyben az igét rendszeresen kíséri egy visszaható klitikum) többek között a lexikai alany szintaktikai eltávolítására is szolgálhat, melynek következtében passzív és személytelen típusú szerkezetek jönnek létre. Közelebbről, a modern olasz nyelvben ez a jelenség két, egymástól különböző mondattani szerkezetben valósul meg, melyeket hagyományosan „passzív *si*”-nek, ill. „személytelen *si*”-nek hívnak (1. rész). A régi olasz nyelvben viszont egyetlen ilyen típusú szerkezet létezett, amely, jóllehet különböző eltérésekkel, a modern „passzív *si*”-nek feleltethető meg (2. rész). A személytelen *si*-szerkezet a mai formájában a XVIII. sz. vége és a XIX. sz. első fele között tűnik fel észak-olasz írók műveiben (3. rész). Az a tény, hogy ennek az új szerkezetnek az alkotóelemei kezdetben északi (és nem toszkán) írónál jelentkeznek, vagyis olyan beszélőknél, akiknek az olasz nem az anyanyelvük volt,¹ hanem egy főleg könyvekből elsajátított nyelv, azt a gyanút kelti bennünk, hogy az újítás az ő anyanyelvük és a tanult nyelv közti valamely interferenciának tulajdonítható. Konkrétan igyekszünk rámutatni, hogy jelen esetben az olasz nyelv északi használóinak különböző hiperkorrekt jelenségeivel van dolgunk (4. és 6. rész), melyekhez valószínűleg hozzáadódik még a francia nyelv hatása is, amely, túl azon, hogy a kérdéses időszakban a

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 99–115.

¹ A (toszkán alapú) olasz nyelv a XIX. századig inkább írott nyelvként terjedt el Olaszországban: Toszkánán (és talán a vele közvetlenül szomszédos közép-olasz tartományokon) kívül beszélt nyelvként az olasz csak mint az írott nyelv realizációja létezett: a különböző tartományokban élő olaszok anyanyelve a helyi vagy a regionális dialektus volt. Az Észak-Olaszországban beszélt dialektusok tipológiailag erősen elkülönülnek a Közép- és Dél-Olaszországban használtaktól, és inkább ahhoz a „közép-újlatin” csoporthoz tartoznak, amelyhez a francia, az oksztán és a katalán is tartozik (földrajzilag a fő választóvonalat az Emilia és Toszkána között húzódó Appenninek képezik). Ebben az értelemben az olaszul is beszélő észak-olaszok kétanyelvűek voltak (és részben most is azok).

művelt rétegek általánosan ismert és használt nyelve volt, néhány olyan író esetében, akiknél előfordulnak az itt tárgyalt újítások, időben meg is előzte az olasz nyelv írásos használatát (5. rész).

Ez a tanulmány a Salvi (2008a, b)-ban megjelent elemzésnek a nyelvi kontaktusra vonatkozó részeit fejleszti tovább, némi pontosítással és kiegészítéssel a tényeket illetően.

1. A *si*-szerkezet a modern olasz nyelvben

A modern olasz nyelvben megkülönböztetünk két szerkezetet, melyben a pronominális ragozás a lexikai alany szintaktikai eltávolítására szolgál: a passzív *si*-szerkezetet (1.1) és a személytelen *si*-szerkezetet (1.2). Mivel a használat kissé ingadozó, azért, hogy a tények koherens egészet alkossanak, a következőkben az észak-olaszországi használatot vesszük alapul, amely megfelel a szerző használatának (vö. Salvi–Vanelli 2004: 72–78).

1.1 Passzív *si*

A passzív *si*-szerkezet esetében, amely csak tranzitív igékkel lehetséges, a lexikai alany szintaktikai eltávolítását a tárgynak a szintaktikai alannyá történő előléptetése kíséri, ahogyan ez megfigyelhető az (1a)-ban lévő aktív mondat és az (1b)-ben lévő passzív *si*-t tartalmazó mondat összehasonlításában, valamint az (A)-ban szereplő összefoglalásban. Az (1b)-ben szereplő *i diplomati* alanyi funkcióját az ige többes számú egyeztetése mutatja (*si sono consegnati* = Tsz. 3. sz):²

- (1) a. *Il presidente ha consegnato i diplomati agli studenti*
 az-elnök-AUX-átad(PART)-az-oklevelek-P+a-diákok
 'Az elnök átadta az okleveleket a diákoknak'
- b. *Si sono consegnati i diplomati agli studenti*
 SI-AUX(Tsz.)-átad(PART/Tsz.)-az-oklevelek-P+a-diákok
 'Átadták az okleveleket a diákoknak'

² A szó szerinti glosszákbán a következő rövidítéseket alkalmaztuk: ÁLTAL = a passzív szerkezetbeli eszközhatározót bevezető prepozíció; AUX = a befejezettséget kifejező igei perifrázisok segédigéje; AUXPASS = a passzív perifrázis segédigéje; COP = a névszói állítmányt bevezető létige; INF = főnévi igenév; ON = a francia általános alanyi klitikum; P = prepozíció; PART = melléknévi igenév; POSS = birtokos névmás; REFL = visszaható klitikum; SI = passzív/imperszonális *si*. „+” jellel kötöttük össze azokat a glosszákat, amelyek egyetlen idegen szót értenek.

A tárgyalt pronominális szerkezetek magyar nyelvre való fordításában általában a Tsz. 3. személyt, vagy az *az ember* kifejezést használtuk a kontextustól függően; néha, hogy a fordítást gördülékenyebbé tegyük, más megoldásokhoz is folyamodtunk, amelyek szintén képesek kifejezni a személytelen tartalmat.

Az (1)–(2) példákban előforduló segédigeváltást, amely az összetett igeidőkben megy végbe (aktív: *avere* → pronominális: *essere*), a visszaható klitikum használata okozza, egy (szinkron szinten) eddig még nem megfelelőképpen tisztázott mechanizmus alapján.

- (A) Alany (*il presidente*) → ∅
Tárgy (*i diplomì*) → Alany

Az a két szintaktikai jelenség, amelynek az alapján ez a szerkezet létrejön (az alany eltávolítása és a tárgy előléptetése), jellemzi az *essere/venire* + befejezett melléknévi igenév perifrázisra alapuló passzív szerkezetet is. Ettől az utóbbi szerkezettől eltérően azonban a passzív értelmezésben használt pronominális szerkezetet csak 3. személyben lehet használni, vagyis csak a visszaható *si* névmással (innen a szerkezet hagyományos elnevezése is). A lexikai alany, amely szintaktikailag ugyan rejtve marad, szemantikailag aktív – vagy általános értelemben („az ember”), vagy határozatlan értelemben („valaki”), a mondat szemantikai jellemzőitől függően.

1.2. Személytelen *si*

A személytelen *si*-szerkezetben a lexikai alany eltávolítását nem kíséri egyetlen összetevő szintaktikai alannyá válása sem, mint ahogy ezt láthatjuk a (2a)-ban szereplő aktív mondat és a (2b)-ben szereplő személytelen *si*-t tartalmazó mondat összehasonlításából, valamint a (B) pontban szereplő összefoglalásból. A (2)-ben szereplő *li* tárgyi funkcióját az mutatja, hogy egy accusativusban lévő névmási alakról van szó. Mivel egyetlen összetevő sem lép elő szintaktikai alannyá, személytelen szerkezetet nyerünk – az ige a jelöletlen Esz. 3. személyű alakban áll (*si è consegnati*):

- (2) a. *Il presidente li ha consegnati agli studenti*
az-elnök-öket-AUX-átad(PART/Tsz.)-P+a-diákok
'Az elnök átadta azokat a diákoknak'
b. *Li si è consegnati agli studenti*
öket-SI-AUX-átad(PART/Tsz.)-P+a-diákok
'Átadták azokat a diákoknak'
(B) Alany (*il presidente*) → ∅
Tárgy (*li*) → Tárgy

Mivel a személytelen *si*-szerkezet nem jár együtt a tárgynak szintaktikai alannyá való előléptetésével, minden olyan fajta igével lehet használni, amely rendelkezik egy eltávolítható lexikai alannyal:³ a tranzitív igéken kívül (2)–(3) az inergatív igékkel (4), a nem pronominális inakkuzatív⁴ igékkel (5), a pronominális igékkel (6), a névszói állítmányt kísérő *essere* igével (7) és a perifrasztikus passzívummal (8):^{5,6}

³ Nem lehetséges azonban a lexikailag személytelen igékkel: *piove* 'esik az eső' / **si piove*.

⁴ Károly Sándor terminológiájában az inergatív a *bennhatónak*, az inakkuzatív a *mediálisnak* felel meg (vö. Károly 1967).

⁵ A (6)-ban szereplő *ci* klitikum használatára vonatkozóan vö. alább 3.4; a (7)-ben szereplő névszói állítmány és a (8)-ban szereplő particípium többes számú alakjával kapcsolatban vö. alább 3.1-2 (a (2b)-ben a particípium többes számú egyeztetésének más oka van: ott az egyeztetést a *li* tárgyas klitikum váltja ki). Az egyszerűség kedvéért most eltekintünk bizonyos

- (3) a. *Piero guarda solo te / Piero ti guarda*
 P.-néz-csak-téged / P.-téged-néz
 'P. csak téged néz / P. néz téged'
- b. *Si guarda solo te / Ti si guarda*
 SI-néz-csak-téged / téged-SI-néz
 'Csak téged néznek / Néznek téged'
- (4) a. *Piero dorme*
 'P. alszik'
- b. *Si dorme*
 SI-alszik
 'Az ember alszik'
- (5) a. *Piero va*
 'P. megy'
- b. *Si va*
 SI-megy
 'Az ember megy'
- (6) a. *Piero si addormenta*
 P.-REFL-elalszik
 'P. elalszik'
- b. *Ci si addormenta*
 REFL-SI-elalszik
 'Az ember elalszik'
- (7) a. *Piero è intelligente*
 P.-COP-okos
 'P. okos'
- b. *Si è intelligenti*
 SI-COP-okos(Tsz.)
 'Az ember okos'
- (8) a. *Piero viene invitato spesso*
 P.-AUXPASS-meghív(PART)-gyakran
 'P.-t gyakran meghívják'
- b. *Si viene invitati spesso*
 SI-AUXPASS-meghív(PART/Tsz.)-gyakran
 'Az embert gyakran meghívják'

megszorításoktól, melyek a személytelen szerkezetnek a tranzitív igékkel való használatát korlátozzák, erre nézve vö. Salvi (2008a, b).

⁶ Nem kívánunk itt elméleti elemzést nyújtani a két szerkezeetről. Céljainkhoz elegendő feltételezni, hogy ha felveszünk a numerációba egy nem argumentum-szerepű visszaható klitikumot, ez azzal jár, hogy a legprominensebb tematikai szerepnek az alanyi pozícióra való kiosztása nem történik meg. Ezzel az alanyi pozíció vagy üresen marad (hogy befogadhassa az előléptetett tárgyat), vagy egy expletív alany által töltődik ki.

A szintaktikailag ki nem fejezett lexikai alany itt is aktív marad szemantikailag, általános vagy határozatlan értelemben, a mondat szemantikai jellegzetességeitől függően.

2. A *si*-szerkezet a középkori olasz nyelvben

A régi olasz nyelvben, melyet a XIII–XIV. sz.-ban Firenzében beszélt nyelvvel azonosítunk (vö. Salvi–Renzi 2010), a kombinációk lehetséges száma sokkal kisebb volt: a pronominális ragozás használata a lexikai alany eltávolítása céljából kezdetben csak a tranzitív (9) és inergatív (10) igékkel volt lehetséges. A szerkezet passzív értéke világosan megfigyelhető a (9a)-ban, ahol az eltávolított alanyt egy eszközhatározó fejezi ki (*per alcuno*), ahogy általában történik a passzív szerkezetben (szó szerint: „nem akarjuk, hogy... bárki által éreztessek lelkiismeret-furdalás”), és (9b)-ben, ahol a pronominális ige (*si dovessero vendere*) többes számban van egyeztetve a szintaktikai alannyá előléptetett tárggyal (*cierta quantità di pane e d’altre cose*, amely alakilag ugyan egyes számú, de szemantikailag többes szám), és ahol a pronominális szerkezet mellérendelő viszonyban áll egy hasonló értékű perifrasztikus passzívvummal (*fuorono vendute*):

- (9) a. *non volemo che in dire questi pater nostri per alcuno si faccia consciencia*
 nem-akarunk-hogy-P-elmondani-ezek-miatyánkok-ÁLTAL-valaki-SI-
 tegyen-lelkiismeret-furdalás
 ’nem akarjuk, hogy ezek miatt a miatyánkok miatt bárkinek
 lelkiismeret-furdalása legyen’ (*Capitoli della Compagnia della
 Madonna d’Orsammichele* (1297), 66)
- b. *Furono in questa concordia (...) che cierta quantità di pane e d’altre cose (...) si dovessero vendere, e fuorono vendute a cierte persone*
 lettek-P-ez-megegyezés (...) hogy-bizonyos-mennyiség-P-kenyér-és-P-
 más-dolgok (...) SI-kelljenek-eladni-és-AUXPASS-elad(PART)-P-
 bizonyos-személyek
 ’Abban egyeztek meg (...), hogy kenyérből és más dolgokból bizonyos
 mennyiséget (...) el kell adni, és el is adták bizonyos embereknek’
 (*Ordinamenti della Compagnia di Santa Maria del Carmine*, 62.6
 [XIII. sz.]
- (10) *Leggesi della bontà del re giovane*
 olvas+SI-P+a-kiválóság-P+a-Király-Fiatall
 ’Lehet olvasni a Fiatall Király kiválóságáról’ (*Novellino*, 18.3 [XIII.
 sz.]

A XIII. sz. vége felé a szerkezet használata kiterjed a nem pronominális, inakkuzatív igék részére is, de csak a paradigma nem összetett igeidőiben (11a) (feltételezhetjük, hogy az összetett igeidőkkel való kombináció agrammatikus struktúrákhoz vezetett volna (11b)):

- (11) a. *non vuol che 'n sua città per me si vegna*
 nem-akar-hogy-P-ő(POSS)-város-ÁLTALam-SI-eljusson
 'nem akarja, hogy eljussak az ő városába' (Dante, *Commedia*, 1.1.126
 [XIV. sz.])
 b. **s'è venuto*
 SI-AUX-eljut(PART)

A régi olasz nyelvben nincsenek meg viszont azok a struktúrák, melyeket a modern olasz nyelvre hoztunk fel példának a (2)–(3)-ban és (6)–(8)-ban.

A régi olasz nyelvben tehát olyan struktúrák jelennek meg, melyek a modern olaszban a passzív *si*-szerkezethez tartoznak ((9)-es példák, vö. (1)), és olyan struktúrák, melyek a modern olaszban a személytelen *si*-szerkezethez tartoznak ((10)–(11)-es példák, vö. (4)–(5)), de ez utóbbiakat is elemezhetjük passzív típusú struktúrákként, két oknál fogva:

a) a régi olasz nyelvben, a mai olasztól eltérően, a perifrasztikus passzív szerkezetben használható igék köre magában foglalta az inergatív igéket is, és a XIV. sz.-től kezdve az inakkuzatív igék egy részét is (vö. Salvi 2008a, b) – azok az igék, melyek szerepelhettek a pronominális szerkezetben, azonosak voltak tehát azokkal, amelyek megjelenhettek a perifrasztikus passzív szerkezetben;⁷

b) mint a perifrasztikus passzívumnál, az eltávolított alany kifejezése egy eszközhatározó segítségével az inergatív és az inakkuzatív igék esetében is lehetséges volt, ahogy látjuk ezt a (11)-ben (*per me* – szó szerint „nem akarja, hogy általam el legyen jutva az ő városába”); a modern olasz nyelvben az eszközhatározó korlátozott mértékben megengedett a passzív *si*-szerkezetben (a tranzitív igékkel), de kizárt a személytelen *si*-szerkezetben (pl. az inergatív és az inakkuzatív igékkel) – a régi olasz nyelv tranzitív és intranszitiv igékkel képzett pronominális szerkezetei ellenben nem voltak megkülönböztethetőek ebből a szempontból.

Összegezhetjük tehát, hogy a régi olasz nyelvben dokumentált struktúrák egyetlen szerkezethez tartoztak, amely hasonlított a mai passzív *si*-hez, még ha az alkalmazási köre, az érdekelt igeosztályokat illetően, sokkal szélesebb volt is (nem csak a tranzitív, hanem az inergatív és az inakkuzatív igék egy része is idetartozott).

⁷ Eltekintve néhány, a perifrasztikus passzív szerkezetre vonatkozó megszorítástól, mely a nem Ágens vagy Experiens szerepű lexikai alannal rendelkező igéket érinti: pl. *avere* 'neki van' megengedi a passzívumot *si*-vel, de nem engedi meg a perifrasztikus passzívumot.

2.1. Korai fejlődés

Jelenleg nem rendelkezünk elegendő adattal szerkezetünk XIV. és XVIII. sz. közötti fejlődésének tanulmányozásához. Egynémely apró innovációtól eltekintve, melyekre később visszatérünk, valószínűnek látszik, hogy ebben az időszakban lassanként eltűnik a párhuzam a perifrasztikus passzív szerkezet és a pronominális szerkezet között: a perifrasztikus passzív szerkezet egyre inkább a tranzitív igékre korlátozódik, míg semmi ilyesfajta megszorítás nem figyelhető meg a pronominális szerkezet esetében, amely, épp ellenkezőleg, kissé ki is szélesíti felhasználásának körét. Így lassan megteremtődnek a feltételek a pronominális szerkezet belső hasadásához: egyrészt lesz egy passzív típusú szerkezet a tranzitív igékkal, párhuzamosan a perifrasztikus passzív szerkezettel, másrészt egy személytelen típusú szerkezet, néhány intranszitiv igével, más szerkezettel való párhuzam nélkül.

A (személytelen) pronominális szerkezet kiterjed az *essere* ige néhány használatára is, pl. a lokalizáló használatban (12a), vagy mint a nem pronominális inakkuzatív igék segédigéje (12b), lehetővé téve így ezen igék összetett igeidőinek a személytelen használatát (vö. fent (11b)):

- (12) a. *de' quali si è in controversia*
 P+amelyek-SI-van-P-vita
 'amelyekkel kapcsolatban vitában állnak' (G. Galilei, *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* [XVII. sz.]
- b. *si è poi venuto in certezza*
 SI-AUX-aztán-jön(PART)-P-bizonyosság
 'később megbizonyosodtak [szó szerint: „bizonyosságra jutottak”] róla' (G. Galilei, *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* [XVII. sz.]

Figyeljük meg, hogy (12b)-ben a *venuto* particípium alak nem áll többes számban, ahogy hasonló struktúrákban állna a modern olasz nyelvben (vö. *si è venuti*, és (8b)). Ugyanaz a típusú egyeztetés létezett a névszói állítmányokkal, amelyek, ha nem voltak is még lehetségesek *essere*-vel (l. lent 3.1), lehetségesek voltak más inakkuzatív igékkal, mint az egyes számban egyeztetett (13) (vö. a többesszámban egyeztetett (7b)-vel):

- (13) *non sen vien satollo*
 nem-SI+tőle-lesz-jóllakott
 'az ember nem lakik jól tőle' (Dante, *Commedia*, 1.2.12 [XIV. sz.]

Érdeemes megemlíteni a (14)–(15)-ben szereplő struktúrák létezését is: a pronominális szerkezetben lévő igétől (*si vorrebbe* 'kellene' (14), *si puote* 'lehet' (15)) függ a (14)-ben egy pronominális tárgyat vonzó ige (*préndarlo* 'elfogni őt'), a (15)-ben egy perifrasztikus passzívum (*esser riamato* 'viszontszeretve lenni'), vagyis két olyan struktúra, amely nem volt lehetséges

pronominális szerkezetben (a (2)–(3) és (8) típusokról van szó, melyek hiányoznak a régi olaszban). A példák grammatikusak, mivel a pronominális szerkezet és a „tilos” struktúrák különböző tagmondatokban találhatóak (a főmondatban és egy alárendelt mellékmondatban), tehát nincsenek meg még a modern olasz nyelvben szokásos struktúrák, de az ilyenfajta mondatok készíthették elő az utat a személytelen szerkezet kialakulásához – noha, mint ahogy látni fogjuk, a változás előmozdítója biztosan valami más volt.⁸

(14) *si vorrebbe prendarlo*

SI-akarna-elfogni+öt

'el kellene fogni' (*Tavola ritonda*, cap. 1 [XIV. sz.]

(15) *esser si puote riamato*

AUXPASS(INF)-SI-tud-viszontszeret(PART)

'az embert viszontszerethetik' (T. Tasso, *Gerusalemme liberata*, 16.15.8 [XVI. sz.]

3. Újítások a XVIII. század vége és a XIX. század első fele között

Az 1. részben felsorolt azon struktúrák, melyek nem voltak jelen a régi olasz nyelvben, a XVIII. sz. vége és a XIX. sz. első fele közötti időszakban mind megjelennek észak-olasz szerzőknél.

3.1. *Essere* + névszói állítmány

A legkorábbi példánkban (16a) (de vö. lentebb a 13. lábjegyzetet), mint ahogy a kontextus is mutatja, a pronominális szerkezetnek Tsz. 1. személyű értéke van. Ez a jelentés, ahogy látni fogjuk a 4. részben, általánosan elterjedt volt a firenzei beszélt nyelvben ebben az időszakban, és a pronominális szerkezetnek ez a használata majdnem teljes egészében kiszorította a Tsz. 1. személyű alakot a modern toszkán dialektusok egy részében, ahol ma a (*noi*) *laviamo* '(mi) mosunk' helyett azt mondják, hogy (*noi*) *si lava* (vö. Schlaepfer 1933 X. sz. térképét, és a Wehr 1955 247. oldalán lévő térképét). Ez a példa kb. egy negyedszázaddal előzi meg a (16b)-ben található, ahol a pronominális szerkezetnek általános jelentése van, mint a mai olasz nyelvben. Ha úgy véljük, hogy ezeknek a használatoknak a dokumentációjában megmutatkozó kronológiai különbség nem a véletlen műve, feltételezhetjük, hogy ez a struktúra olyan esetekből keletkezett, amikor a pronominális szerkezetet az ige Tsz. 1. személye helyett használták, a (C)-ben található séma szerint, és csak

⁸ Hogy a (14)-ben alárendelt mellékmondatl van dolgunk, azt az is bizonyítja, hogy a *lo* klitikum a főnévi igenévhez tapad; ha a *vorrebbe* segédige lenne (tehát nem lenne szó alárendelésről), a klitikum a *vorrebbe*-hez tapadna: vö. a modern olasz *lo si vorrebbe prendere* típusal, amely hiányzik a régi olasz nyelvben.

Megjegyzendő a (15)-ben, hogy a participium egyes számban van (*riamato*), mint a (12b)-ben, fentebb.

később terjedt ki azokra az esetekre is, melyekben a szerkezetet általános/határozatlan értékkel használták:

- (16) a. *si era certi* (...*se ci trovavano*...)
 SI-volt-biztos(Tsz.) (ha-minket-megtalálnak)
 'biztosak lehetünk (...ha ott találunk minket...)' (V. Alfieri, *Vita*, c. 22 [1790–1803])
- b. *quando si è persuasi d'una verità*
 amikor-SI-COP-meggyőződött(Tsz.)-P-egy-igazság
 'ha az ember meg van győződve egy igazságról' (A. Manzoni, *Fermo e Lucia*, 1.3 [1821–23])
- (C) *Noi eravamo certi* → *Noi si era certi* 'Mi biztosak voltunk'

Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, automatikusan eljutunk egy magyarázathoz is arról, hogy a névszói állítmánynak miért kell többes számban állnia, eltérően attól, ahogy ez a régi olasz nyelv párhuzamos eseteiben történt (vö. (13), fent), és eltérően attól, ahogyan ez a többi újlatin nyelvben történik, ahol az állítmány mindig egyes számban áll (vö. az 5. részt is): a névszói állítmány azért áll többes számban, mert a szerkezet alanya eredetileg *noi* volt.

3.2. A nem pronominális inakkuzatív igék összetett idői

A struktúra kezdetben Tsz. 1. személyű értékkel jelenik meg (17a), ahogyan a kontextus is mutatja. Az általános értéket csak egy XIX. sz. második feléből való példán (17b) tudjuk illusztrálni, mivel ritka használatról van szó.⁹ Itt is feltételezhetjük, hogy a struktúra azokban az esetekben keletkezett, ahol a pronominális szerkezet az ige Tsz. 1. személyét helyettesítette, a (D)-ben szereplő séma szerint, és csak később terjedt ki azokra az esetekre, melyekben a szerkezetet általános/határozatlan értékkel használták. Elfogadva ezt az érvelést automatikusan eljutunk a particípium többes számú egyeztetésének a magyarázatához is, a korábbi nyelvállapotok egyes számú egyeztetésével szemben (vö. (12b), fent):

- (17) a. *s'è iti* (...*Teresa, suo padre, Odoardo, la piccola Isabellina ed io siamo andati*...)
 SI-AUX-elmegy(PART/Tsz.) (T.-ő(POSS)-apa-O.-a-kicsi-I.-és-én-AUX(Tsz. 1.)-megy(PART/Tsz.))
 'elmentünk (...T., az édesapja, O., a kis I. és én elmentünk...)' (U. Foscolo, *Ultime lettere di Jacopo Ortis*, parte I, lett. 11 [1796–1802])

⁹ A személytelen *si*-vel az inakkuzatív igék nem engedik meg a határozatlan interpretációt, csak az általánosat (Cinque 1988), de az összetett idők általában a határozatlan interpretációnak kedveznek, míg az általános értelmezéshez specifikusabb szövegösszefüggésre van szükségük, tehát statisztikusan ritkábban fordul elő.

- b. *nella quale si sarebbe andati a crepare allegramente di fame!*
 P+amely-SI-AUX-megy(PART/Tsz.)-P-megdöglenni-vígan-P-éhség
 'amelybe azért költöznek majd be, hogy ott aztán vígan éhen
 dögljenek!' (G. Verga, *I Malavoglia*, c. 13 [1881])

(D) *Noi eravamo andati* → *Noi si era andati* 'Mi elmentünk'

3.3. 1. és 2. személyű tárgy

Ugyanabban az időben a pronominális szerkezetben megjelenik az 1. és 2. személyű pronominális tárgy, amely tulajdonképpen kizárt lenne egy passzív értékű szerkezetben (18). Ebben az esetben nem tudunk Tsz. 1. személy értékű példát felmutatni, de maga a tény, hogy egy Tsz. 1. személyben ragozott igénél a tárgyesetű névmások használata nem okozott gondot, valószínűvé teszi, hogy ez a struktúra is a Tsz. 1. személyű használatból jött létre, ahogy az (E)-ben leírt séma mutatja:

- (18) *in che ore mi si potrebbe trovare*
 P-melyik-órák-engem-SI-tudna-megtalálni
 'mely órákban lehetne engem megtalálni' (V. Alfieri, *Vita*, c. 12
 [1790–1803])

(E) *Noi ti/vi vediamo* → *Noi ti/vi si vede* 'Mi látunk téged/titeket'

3.4. Pronominális igék

Egy kicsit később feltűnnek példák a pronominális igékkel (19), amely megint egy olyan jelenség, amelynek nem kellene léteznie, vagy legalábbis nehezen elképzelhető, hogy létezett: mit is jelenthet pronominális alakba tenni egy igét, amely már eleve pronominális? Itt sem tudunk példákat felhozni a Tsz. 1. személyre, de ha ebből a használatból indulunk ki, az (F)-ben leírt séma szerint, megmagyarázhatjuk ennek a struktúrának a legmeglepőbb tulajdonságát: azt a tényt, hogy a visszaható klitikum a Tsz. 1. személyű alakban (*ci*) jelenik meg és nem a 3. személyű *si* alakban:

- (19) *tanto più ci si ostina*
 annál-jobban-REFL-SI-megmakacsol
 'annál jobban megmakacsolja magát az ember' (G. Rovani, *Manfredo
 Pallavicino*, c. 3 [1845–46])

(F) *Noi ci laviamo* → *Noi ci si lava* 'Mi mosakszunk'

3.5. Passzív igék

A passzív igék a pronominális szerkezetben körülbelül egyidejűleg jelennek meg Tsz. 1. személyű értelemben (20a) és általános értékkel (20b). Itt is, ha a Tsz. 1. személyű értékből indulunk ki, a (G)-ben leírt séma szerint, egyszerű magyarázathoz jutunk egy önmagában problematikus elterjedésre (mit is jelenthet passzívba tenni egy már passzív szerkezetet?), és a participium többes számú egyeztetésére nézve:

- (20) a. *si è stati battezzati* (...*ci corrà la morte*...)
 SI-AUX-AUXPASS(PART/Tsz.)-megkeresztel(PART/Tsz.) (minket-
 elér-a-halál)
 'megkereszteltek minket (...elér minket a halál...)' (G. Rovani,
Manfredo Pallavicino, c. 10 [1845–46])
- b. *non si è governati, per viver buoni, per la virtù?*
 nem-SI-AUXPASS-kormányoz(PART/Tsz.)-P-élmi-jók-P-az-erény
 'nem azért irányítják az embert, hogy jóságban, erényben élhessen?'
 (C. Balbo, *Delle speranze d'Italia*, c. 12 [1844])
- (G) *Noi siamo visti* → *Noi si è visti* 'Látnak minket'

3.6. 3. személyű klitikus tárgy

Végül feltűnik a 3. személyű klitikus tárgyat tartalmazó struktúra is: az első példája egy magánlevélből való (21a); irodalmi műben az első példa, melyet találtunk, majd fél évszázaddal későbbi (21b). Ennek a struktúrának az eredetére visszatérünk még a 6. részben:

- (21) a. *oggi lo si predica morto*
 ma-öt-SI-mond-halott
 'ma halottnak mondják' (U. Foscolo, *Lettera del 10 gennaio 1800*)
- b. *lo si udì gridato in via Santa Margherita*
 azt-SI-hallott-kiabálva-P-utca-S.-M.
 'hallották, hogy kiabálják a Santa Margherita utcában' (G. Rovani,
Manfredo Pallavicino, c. 5 [1845–46])

4. A toszkán modell

A 3.1–5 részekben feltételeztük, hogy az újításokat, melyek a pronominális szerkezetbe a XVIII. sz. vége és a XIX. sz. első fele között kerültek be, az tette lehetővé, hogy a pronominális szerkezetet a Tsz. 1. személy helyettesítőjeként lehetett használni: a Tsz. 1. személy kombinációs lehetőségei (valójában ezek egy alcsoportja, mint azt majd látni fogjuk) kiterjedtek a pronominális szerkezetre, mikor ez utóbbit a Tsz. 1. személy funkciójában használták, és innentől kezdve ezeket az új kombinációs lehetőségeket alkalmazták ugyanannak a szerkezetnek más (általános és határozatlan) használataiban is.

A pronominális szerkezet, mint a Tsz. 1. személy helyettesítője, ugyanakkor nem használatos az Észak-Olaszországban beszélt modern olasz nyelvben, ahol, úgy tűnik, a tanulmányozott változások lezajlottak. Mint ahogy utaltunk rá, ez a használat viszont széles körben elterjedt a Toszkánában beszélt tájnyelvekben, és ez már így volt abban a periódusban is, melyet tanulmányozunk (Renzi 2009: 148). Mivel nem áll a rendelkezésünkre részletező tanulmány a XVIII. sz. végi firenzei nyelvről, meg kell elégednünk a modern dialektusból vett példákkal, amelyek valószínűleg nem nagyon különböznek a két évszázaddal ezelőtti adatoktól.¹⁰ Az intranszitiv igékre szorítkozva megállapíthatjuk, hogy a pronominális szerkezetet általános/határozatlan értelemben csak azokban a struktúrákban használják, amelyekben a régi olasz nyelvben is használták, vagyis inergatív igékkel (22a), és a nem pronominális, inakkuzatív igék egy részével, egyszerű igeidőkben (22b) – ezekkel az igékkel lehetséges a Tsz. 1. személyű interpretáció is:

- (22) a. *(Noi) si dorme* 'Alsunk / Az ember alszik'
 b. *(Noi) si va* 'Megyünk / Az ember megy'

Ha a 3.1–5 pontokban tárgyalt struktúrákat vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a firenzei dialektus rendelkezik ugyan a szóban forgó struktúrákkal (23), de ezeknek csak Tsz. 1. személyű értelmezése lehetséges, és nem lehet általános, ill. határozatlan interpretációja:

- (23) a. *(Noi) s'era felici* 'Boldogok voltunk / *Az ember boldog volt'
 b. *(Noi) s'era andati* 'Elmentünk / *Az ember elment'
 c. *(Noi) ti/vi s'accusa* 'Vádolunk téged/titeket / *Az ember vádol téged/titeket'
 d. *(Noi) ci s'accusa* 'Vádoljuk magunkat / *Az ember vádolja saját magát'
 e. *(Noi) si viene invitati* 'Mehívják minket / *Mehívják az embert'

A 3. részben láttuk, hogy az újtás északi íróktól indult ki. Most már azt is tudjuk, hogy ez egy korábbi toszkán innovációra alapul, amely azonban szűkebb körű volt (a Tsz. 1. személyre szorítkozott). Tudjuk ezen kívül még azt is, hogy a toszkán újtás nagyjában és egészében idegen az északi változatoktól (Schlaepfer 1933: 134–140, amelyből kitűnik, hogy csak Toszkánában fordul elő, hogy a pronominális szerkezet grammatikalizálódik, mint a Tsz. 1. személy kifejezése).¹¹ Ezen a ponton levonhatjuk a következtetéseket és

¹⁰ Az adatok összeállításában felhasználtuk Stefanini (1983) leírását. A konkrét példákat Alessandro Parenti (Università di Trento) szolgáltatta, akinek ezen a helyen szívjből köszönetet mondunk.

¹¹ Mivel az általános interpretáció igen sok jelentést ölel fel, nehéz lenne kizárni, hogy egy Tsz. 1. személyű jelentés ne ütötte volna fel a fejét Észak-Olaszországban, többé kevésbé szisztematikus formában. Ugyanakkor tény, hogy Olaszország és Dél-Svájc nyelvi atlaszának (AIS)

megállapíthatjuk, hogy a 3.1–5-ben tárgyalt innovációk nem mások, mint egy nyelvi interferencia gyümölcsei, pontosabban egy hiperkorrekcióé: az egyik oldalon ott vannak az északi írók-beszélők, akik használtak egy bizonyos pronominalis szerkezetet, mely alkalmas volt az általános/határozatlan érték kifejezésére, de nem a Tsz. 1. személyére; a másik oldalon ott van az irodalmi nyelv alapjául szolgáló, nagy presztízsű toszkán változat, melyben a pronominalis szerkezet, általános/határozatlan értékén túlmenően még a Tsz. 1. személy kifejezésére is alkalmas volt – mellesleg az említett kétféle használat szabályai is eltérnek egymástól: az általános/határozatlan használat alkalmazási köre szűkebb volt (ez nagy vonalakban valószínűleg megfelelt az északi változatokban használatos hasonló szerkezet alkalmazásának), míg a Tsz. 1. személy használata szélesebb körre terjedt ki. Az északi írók-beszélők érzékelték, hogy a presztízs-jellegű nyelvi változat sokkal szélesebb kombinációs lehetőséggel bír a saját anyanyelvi változataikhoz képest, viszont nem voltak képesek megragadni a toszkán használat szabályszerűségeit, vagyis az általános/határozatlan, és a Tsz. 1. személy értékével bíró használat megkülönböztetését, annál is inkább, mivel ezen használatok egyike idegen volt a saját nyelvi változatuk számára, ezért hiperkorrekt módon kiterjesztették a szélesebb körű szabályrendszert (amely idegen volt a saját nyelvi szisztémájukban) a szerkezet teljeskörű használatára: így keletkeztek a (16b), (17b), (18), (19) és (20b)-ben példázott struktúrák, melyek az északi írók-beszélők által bevezetett és az olasz nyelvben gyökeret vert újításokat tükrözik.^{12,13}

Ami a 3.6.-ban vizsgált struktúrát illeti, arra nem érvényes ez a magyarázat, mivel ez a struktúra nem létezik a toszkánban semmiféle interpretációval. A firenzei beszélt nyelvben ezt a típust a (24)-ben példázott szegmentált struktúrával adják vissza, melyben egy Tsz. 1. személyű névmásból álló (fakultatív) topicot követ a passzív *si*-szerkezet: a (24)-ben az *e'*, *la* és *le* alanyi klitikumok, ami abból is látszik, hogy ha többes számban vannak, az ige is többes számba kerül (*invitano*) – egy szószerinti fordítás az lehetne, hogy 'Mi (=ami minket illet), az(ok) meghívásra kerül(nek)':

(24) *Noi e'/la si invita / e'/le si invitano* 'Meghívjuk ő(ke)t'

interjúalanyai soha nem használták ezt az alakot válaszul olyan kérdésre, amely Tsz. 1. személyt követelt volna meg, eltérően a toszkán interjúalanyoktól.

¹² A (16a), (17a) és (20a)-ban felsorolt típusok azonban olyan toszkán használatot szemléltetnek, melyek nem vertek gyökeret a köznyelvi használatban és amelyeket az északi beszélők irodalmiasnak, vagy tipikusan toszkánnak érzékelnek.

¹³ Gherardini (1847: 169) XVIII. sz.-i toszkán írók műveiből közöl jónéhány példát a 3.1.-ben vizsgált struktúráról, melyeket azonban nem tudunk összevetni az eredetiekkel. Néhány ezek közül Tsz. 1. személyként értelmezhető, más példák inkább általános interpretációjának tűnnek, amiből sejthető, hogy ennek a struktúrának a kiterjedése az általános használat irányába a toszkán szerzők irodalmi nyelvében is bekövetkezhetett (tehát nem hiperkorrekció révén). 6 ilyen típusú példa közül 4 egy francia mű fordításából származik, ami megerősítené az 5. részben tett megállapításainkat.

Erre a struktúrára visszatérünk még a 6. részben.

5. A francia modell

A franciában az általános/határozatlan alanyt rendszerint a (*l'*)*on* 'az ember/valaki'-vel fejezik ki, amely alanyi klitikum. Az, hogy létezik egy általános/határozatlan értékű alanyi névmás, lehetővé teszi a francia nyelv számára, hogy ezt a jelentést megszorítások nélkül képes legyen kifejezni, és különösen azok nélkül a nehézségek nélkül, melyeket a többi újlatin nyelvnek ki kell kerülnie, amikor erre a jelentésre a kezdetben passzív értékű pronominalis szerkezetet használja. Ezekről a nehézségekről bőven esett szó az eddigiekben. Konkrétan, a franciában lehetségesek mindazok a kombinációk, melyeket a 3. részben tárgyaltunk. A beszélt francia nyelvben ezen kívül, ahogy a toszkánban is, a személytelen szerkezet alkalmas a Tsz. 1. személy helyettesítésére is. Ez a használat egész biztosan stabilan meggyökerezett már a XVIII. századi beszélt nyelvben is, ahogy az írott dokumentumok és a dialektális adatok bizonyítják (Hunnius 1981). Ezeket a használatokat illusztrálják a következő példák:

- (25) a. *Nous on est certains / On est certain*
mi-ON-COP-biztos(Tsz.) / ON-COP-biztos
'Biztosak vagyunk / Az ember biztos'
- b. *Nous on est allés / On est allé*
mi-ON-AUX-elmegy(PART/Tsz.) / ON-AUX-elmegy(PART)
'Elmentünk / Az ember elment'
- c. *Nous on te/vous voit / On me/te/nous/vous voit*
mi-ON-téged/titeket-lát / ON-engem/téged/minket/titeket-lát
'Látunk téged/titeket / Az ember lát engem/téged/minket/titeket'
- d. *(Nous) on se lave*
(mi-)ON-REFL-mosakszik
'Mosakszunk / Az ember mosakszik'
- e. *Nous on est vus / On est vu*
mi-ON-AUXPASS-lát(PART/Tsz.) / ON-AUXPASS-lát(PART)
'Látnak minket / Látják az embert'
- f. *(Nous) on l'invite*
(mi-)ON-őt-meghív
'Meghívjuk őt / Az ember meghívja őt'

Ha tekintetbe vesszük a francia nyelv túláradó jelenlétét a XVIII. és XIX. sz.-i olasz kultúrában, és azt a tényt, hogy néhány író azok közül, akiknél először jelentkeznek az újítások, előbb írt franciául, mint olaszul, nem egészen lehetetlen, hogy az a törekvés, hogy olaszul is kifejezzék azt, ami franciául olyan egyszerűen kifejezhetőnek tűnt, motivációt jelentett arra nézve, hogy újító jellegű megoldásokat keressenek az olasz nyelv számára, melyek segítenek áthágni azokat a megszorításokat, amelyeket a hagyományos

szerkezet tartalmazott. A motivációt erősítette az a tény is, hogy látták a párhuzamot a francia és a toszkán között a személytelen szerkezetnek a Tsz. 1. személyt kifejező használatában. Ha a francia *Nous on te voit* toszkánul úgy hangzott, hogy *Noi ti si vede*, miért ne hangozhatott volna ugyanígy a személytelen *On te voit* toszkánul *Ti si vede* formában, még ha a toszkánban nem is volt ennek előképe?

Szögezzük le azonban, hogy ha a modell francia volt is, a megoldások mindig toszkánok. A francia megkülönbözteti a névszói állítmány és a particípium egyeztetésében az általános/határozatlan interpretációt (egyes számú egyeztetéssel) a Tsz. 1. személyű értelmezéstől (többes számú egyeztetéssel), ahogyan ez a (25a, b, c) példákban látszik (*certain/s*, *allé/s*, *vu/s*), míg olaszul mindig többesszámú az egyeztetés, mint a toszkán eredeti Tsz. 1. személyű szerkezetben. A francia modell kedvezhetett tehát a Tsz. 1. személyben használt szerkezet személytelen értelmű használatának, de anélkül, hogy rákényszerített volna az olasz rendszertől idegen struktúrákat.¹⁴

6. Még egy hiperkorrekció

A 3.6-ban szereplő struktúra is egy, a beszélt toszkán nyelven alapuló hiperkorrekció eredménye, típusa azonban eltér a 4. részben tanulmányozott hiperkorrekció típusától. Ahogyan a (24) mutatja, a passzív *si*-szerkezet alanyát egy klitikum is kifejezhette. A nőnemű, Esz. 3. személy esetében ez a klitikum a *la* volt (amely megfelelt az *ella* szabad alaknak), és megelőzte a visszaható klitikumot (26a). A megfelelő hímnemű alak az *e'* volt (26b). Az *e'*, *le* többes számú alakokkal az ige természetesen többes számban volt egyeztetve (26c):

- (26) a. ***La si invita spesso***
 ő(nn.)-SI-meghív-gyakran
 'Gyakran meghívják őt(nn.)'
 b. ***E' si invita spesso***
 ő(hn.)-SI-meghív-gyakran
 'Gyakran meghívják őt(hn.)'
 c. ***E' / Le si invitano spesso***
 ők(hn./nn.)-SI-meghív(Tsz.)-gyakran
 'Gyakran meghívják őket(hn./nn.)'

A (26a)-ban megjelenő *la* azonban homofón a 3. személyű, nőnemű tárgyi klitikum alakjával, ezért a nem toszkán írók-beszélők, akik valószínűleg már használták az 1. és 2. személyű tárgyi klitikumokat a *si*-szerkezetben, a

¹⁴ Érdekes lehet megjegyezni, hogy a korabeli nyelvtanok (pl. Gherardini 1847: 168–169) a személytelen szerkezet *si*-jét grammatikai funkciójában megfeleltették a francia *on*-nak, tehát alanyi névmásnak tekintették.

nominatívuszi klitikumot (26a) tárgyi klitikumnak értelmezték és használatát kiterjesztették a hímnemre is, megalkotva így a (27a)-t, és a többes számra is, megalkotva a (27b)-t (az igével koherensen egyes számban):

- (27) a. **Lo si invita spesso**
 őt(hn.)-SI-meghív-gyakran
 'Gyakran meghívják őt(hn.)'
 b. **Li / Le si invita spesso**
 őket(hn./nn.)-SI-meghív-gyakran
 'Gyakran meghívják őket(hn./nn.)'

Ennek az új struktúrának a legfeltűnőbb jellegzetessége az, hogy a tárgyi klitikum megelőzi a *si*-t, ahelyett hogy követné, mint a *si*-nek a 3. személyű tárgyi klitikumokkal való hagyományos kombinációiban (pl. *se la manda* 'elküldi (azt) magának'). Ez a tény megerősíti a magyarázat helyességét: a *la si* formában a *la* klitikum azért előzi meg a *si*-t, mert a rosszul értelmezett modellben az alanyi klitikum helyét foglalta el, nem pedig a 3. személyű tárgyi klitikumét.

7. Konklúzió

A modern olaszban meglévő személytelen *si*-szerkezet (1. rész), amely a középkor után kezdett elválni a passzív *si*-szerkezettől (2. rész), a XVIII. sz. vége és a XIX. sz. első fele között állapodik meg mint önálló szerkezet, saját struktúrák kialakítása révén, melyet északi írók-beszélők kezdeményeznek (3. rész), akik talán a francia modellt követve (5. rész) e célból (hiperkorrekt módon) olyan struktúrákat használnak fel, amelyek a toszkánban más használatra voltak hivatottak (4. rész), vagy amelyek más szerkezeti elemzéssel bírtak (6. rész). A személytelen *si*-szerkezetet tehát úgy tekinthetjük, mint egy igen komplex nyelvi interferencia-jelenség eredményét.

Hivatkozások

- Cinque, Guglielmo 1988. *On si* Constructions and the Theory of *Arb*. *Linguistic Inquiry* 19: 521–581.
- Gherardini, Giovanni 1847. *Appendice alle grammatiche italiane*. II. kiadás. Molina. Milano.
- Hunnius, Klaus 1981. Mais des idées, ça, on en a, nous, en France. Bilanz und Perspektiven der Diskussion über das Personalpronomen *on* im gesprochenen Französisch. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 218: 76–89.
- Károly Sándor 1967. A magyar tárgyatlan–tárgyas igeképzők. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok* V. Akadémiai Kiadó. Budapest. 189–218.

- Renzi, Lorenzo 2008. I pronomi soggetto in due varietà substandard: fiorentino e *français avancé*. In: Renzi, Lorenzo. *Le piccole strutture. Linguistica, poetica, letteratura*. Il Mulino. Bologna. 123–154.
- Salvi, Giampaolo 2008a. Imperfect Systems and Diachronic Change. In: Detges, Ulrich–Richard Waltereit (szerk.): *The Paradox of Grammatical Change. Perspectives from Romance*. Benjamins. Amsterdam. 127–145.
- Salvi, Giampaolo 2008b. La formazione della costruzione impersonale in italiano. *Linguística. Revista de estudos linguísticos da Universidade do Porto* 3: 13–37.
- Salvi, Giampaolo–Lorenzo Renzi (szerk.) 2010. *Grammatica dell’italiano antico*. Il Mulino. Bologna.
- Salvi, Giampaolo–Laura Vanelli 2004. *Nuova grammatica italiana*. Il Mulino. Bologna.
- Schlaepfer, Rita 1933. *Die Ausdrucksformen für „man“ im Italienischen*. Leemann. Zürich.
- Stefanini, Ruggero 1983. Riflessivo, impersonale e passivo in italiano e in fiorentino. *Quaderni dell’Atlante Lessicale Toscano* 1: 103–114.
- Wehr, Barbara 1995. *SE-Diathese im Italienischen*. Narr. Tübingen.

Giampaolo Salvi

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Romanisztikai Intézet

Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék

salvi.giampaolo@btk.elte.hu

Az angollal való nyelvi érintkezés hatása a kanadai francia nyelv hangtani szerkezetére

Kassai Ilona

Bevezetés

„A népek érintkezése egyszersmind nyelvek érintkezése” – szögezi le Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajza* című művében (1966: 42). A megállapítást a kanadai francia nyelv példájával igyekszem dokumentálni. Azért ezzel, mert 400 évre terjedő észak-amerikai történetének 150 éves első korszakát kivéve a kanadai francia nyelv két évszázadon keresztül, az 1760-ban kezdődött brit uralom idején, beszélőinek igen jelentős számbeli fölénye (99,7%) ellenére, az angolnak alárendelt nyelvként létezett. És bár kezdettől fogva minden létező módon ellenállt a megszállók által elhatározott asszimilációs törekvéseknek, nyilvánvaló, hogy kirekesztve a fontos állami feladatokból, az oktatásból, az urbanizációból, az iparosításból, nem hivatalos nyelvként, szükségképpen elszenvedte a domináns helyzetben lévő angol nyelv hatását. A leglátványosabb hatás természetesen a szókészletet érte: a fejlődést az angolok diktálták, mindennek angol neve volt. Írásomban arra vállalkozom, hogy bemutassam a kanadai francia nyelv hangtani szerkezetének azokat a jelenségeit, amelyekről felületes rátekintés alapján azt mondhatnánk, hogy az angollal való kényszerű együttélés során keletkezett kontaktusjelenségek. Azonban egyfelől az európai és a kanadai francia nyelvet leíró szakirodalom, másfelől a mindkét nyelvterületen szerzett kutatói és oktatói tapasztalataim alapján azt fogom bizonyítani, hogy a szóban forgó hangtani jelenségek valójában megőrzött nyelvjárási régiségek, melyek megőrződésében az angol nyelv hatása fontos szerepet játszott. Mielőtt e hatás részleteinek a taglalásába belefognék, a szakirodalom (Corbeil 1979, Dulong 1990, Poirier 1994, Hull 1994, Leclerc 2008a) alapján röviden vázolólok, mert a tárgy szempontjából fontos, hogyan is került a francia nyelv Észak-Amerikába, s milyen is volt ez a nyelv a brit uralmat megelőző első korszakban.

A kanadai francia nyelv kialakulása

Az 1608-tól, Québec város megalapításának évétől 1760-ig, a brit uralom kezdetéig eltelt 150 év a franciák által meghódított és Új-Franciaországnak elnevezett kolónia benépesítésének az időszaka volt Franciaországból folyamatosan érkező telepésekkel, akik megalapozták a kanadai francia közösséget, s létrehozták a kanadai francia nyelvet mint önálló entitást. A korszak végéig, 1760-ig, 8527, zömmel fiatal felnőtt telepes érkezik az új kolóniára, elsősorban Franciaország északi, északnyugati és középső részéről. Társadalmi hovatartozásukat tekintve kézművesek és földművesek, a felsőbb osztálybeliek száma elenyésző. Nyelvi hátterüket illetően a nyelvjárási elemekkel tűzdelt regionális francia népnyelvet beszéltek. Többen közülük kettős nyelvűek voltak, mivel a regionális francia népnyelv mellett beszéltek az anyanyelvjárásukat is. A telepeseken kívül a kanadai francia nyelv kialakulásában fontos szerep jutott a „király lányainak” és a király hadseregéből érkezett katonáknak. Előbbiek, a „király lányai” (*les filles du roy*), a XIV. Lajos által 1665-től a kanadai gyarmatokra feleségnek „exportált” árvalányok, akik az ő költségén nevelkedtek Párizsban, ahol a királyi udvar éppen abban az időben központi normává emelt nyelvét, az Ile de France-ban beszélt *francien* nyelvjárást tanulták meg az első szocializáció keretében, s ezt vitték magukkal az Újvilágba. Ott feleségként sok gyereket szültek (átlagban 7,8-et), s gyermekeiknek az általuk beszélt, a férjükénél kidolgozottabb nyelvhasználatot közvetítették. Az 1665-ben érkezett 1200 katona nyelve szintén a normává emelt francia volt. Így magyarázható, hogy a 17. század végére kialakul az új, egységes nyelv, s ez válik a már kint születettek anyanyelvévé, akik magukat nem franciaként, hanem kanadaiként, „Canadien”, azonosították. Arra a kérdésre, hogy milyen ez az új, egységes nyelv, a válasz az, hogy elegy, amelyen erős nyomot hagytak a beszélők eredeti nyelvjárásai, s az innovációkat és a nyelvi kontaktusokkal magyarázható jelenségeket nem számítva máig szinte ez a nyelvallapot őrződött meg, minél távolabb megyünk a nagyvárosoktól. Charles Bruneau franciaországi nyelvész 1938-ban a következőt írja az Ottawában megjelenő *Le Droit* című lapban: „Megesik velem, hogy becsukom a szemem és azt álmodom, hogy Racine-nal és Bossuet-vel van szerencsém beszélgetni” (idézi Daoust 1972: 33). Az új nyelv kialakulására vonatkozó magyarázatokat kritikailag értékelő és összefoglaló Poirier (1994) kimutatja, hogy az egységesülésben a legelsőként érkező telepéseknek volt meghatározó hatásuk, majdnem függetlenül a lélekszámuktól, a később érkezettek az ő nyelvhasználatukat tekintették követendő mintának, akármelyik részéből jöttek is a kivándorlási területnek. Eszerint egyfelől a legkorábban és legnagyobb számban (18,5%) érkező normannoknak, másfelől a velük szomszédos Perche-ből legkorábban érkező, ám mindössze 3,9%-ot képviselő telepéseknek a nyelvhasználatát határozta meg az egységes nyelv arculatát minden szempontból. Kiemelendő, hogy a nyelvi egységesülés folyamata Franciaországot két évszázaddal megelőzve, és állami

beavatkozás – mai szóhasználattal nyelvi tervezés – nélkül, spontán módon zajlott le.

A francia és az angol nyelv együttélése

1760-ban elkezdődött a brit uralom, ami egyjelentésű volt az angol nyelv hivatalossá, s ezzel dominánssá válásával és a francia nyelv kisebbségi nyelvvé válásával. Ez a helyzet pedig – a tapasztalatok alapján – előrevetíti az angol nyelv franciára gyakorolt hatásának az érvényesülését.

A kanadai francia nyelv hangszerkezetéről készült tanulmányokat egybegyűjtő kötet előszavában a szerkesztő Pierre Léon (1968. V–VIII) a következő, fontosnak tartott és az európai standard franciától eltérő jellegzetességeit említi meg a kanadai francia nyelvnek¹:

1. laza izomműködéssel kivitelezett beszéd,
2. a hangsúlyos hosszú magánhangzók diftongusos ejtése,
3. a szó eleji /h/ ejtése,
4. a szó eleji zöngétlen zárhangok hehezetes ejtése,
5. a felső nyelvvállású magánhangzók redukciója,
6. a nazális mássalhangzó előtti magánhangzó nazalizálódása, ami orrhangzós színezetűvé teszi a beszédet,
7. a nazális magánhangzó fonémákat megvalósító magánhangzók nem eléggé nazálisak,
8. a szó végi felpattanó zárhangoknál elmarad vagy nagyon rövid idejű a zárfelpattanás, emiatt a szóvég gyengén hallható,
9. a szó eleji /t/ és /d/ hajlamos az affrikálódásra,
10. a magánhangzók hajlamosak a zöngétlenedésre,
11. a prozódia síkján „vontatott” a beszéd.

A felsorolt jelenségek közül 1–6.-ra azonnal felkínálja magát az angollal való kontaktus mint magyarázat, hiszen az angol nyelv is rendelkezik ezekkel az ejtésbeli sajátosságokkal. A 7–11.-nél pedig nem elképzelhetetlen, hogy az angol adsztrátum hatásával van dolgunk. Ahhoz azonban, hogy ezt tudományosan is bizonyítsuk, a végére kell járni, hogy tényleg kontaktushatással van-e dolgunk vagy valami másról van szó. A tisztázás legbiztosabb módja, ha utánanézőnk, hogy Franciaországban, a kivándorlási területen beszélt nyelvváltozatokban adathozható-e a szóban forgó jelenségek, illetőleg hogy az Új Világban, a brit uralmat megelőző 150 évben vannak-e adatok a felsorolt hangtani jelenségekre.

Tanulmányozva az európai francia nyelv regionális változatainak fonetikai arculatát hanganyaggal együtt közreadó szakkönyvet (Léon 1983) kitűnt számomra, hogy a kivándorlási régiók nyelvjárásaira vonatkozó

¹ A québec-i Laval Egyetem Fonetikai Intézetének a honlapja valamennyi észlelhető jellegzetességét felsorolja a kanadai francia nyelvnek, a fontosságukat is minősítve, mindről részletes leírást is ad nyelvészeti, nyelvföldrajzilag, társadalmilag, stilisztikailag, történetileg, sőt mindegyik jelenséget a megadott példákra kattintva meg is lehet hallgatni a PHONO elnevezésű blokkban, a következő linken: <http://www.ciral.ulaval.ca/phonetique>.

anyagban a 11-ből az első 6 jelenség adatolva van még az 1980-as években is, igaz, idős adatközlők nyelvhasználatában. Az egyes tájegységeket bemutató részekhez beidézett szakirodalom ugyanerről tanúskodik. Sőt, egy, a tours-i egyetemen dolgozó ismert nyelvész-fonetikus saját zsigeri élményei alapján ad kimerítő válaszokat egy író kérdéseire Franciaország északnyugati területének nyelvhasználata és a kanadai francia nyelv közötti szoros kapcsolatáról (Houdebine–Pleyne 1979). Ennek alapján kimondhatjuk, hogy a telepések által magukkal vitt nyelvjárási sajátosságokról van szó. Kijelentésünket megerősíti a kérdéskörben fellelhető kanadai szakirodalom tanulmányozása, melynek során kiderül, hogy a szóban forgó hangtani jelenségek a kivándorlástól kezdve ott is adatolva vannak.

Tekintsük át valamennyit részletesebben!

1. Az artikuláció általános gyengülése

Az amerikai egyetemen működő, a franciát az angollal gyakran összevető Pierre Delattre munkáiból (1966a) tudjuk, hogy az angol és a standard francia nyelv között alapvető különbség az artikuláció módja. Az angolt közismerten laza artikuláció jellemzi, míg a francia a feszes artikulációjáról híres. Ezzel magyarázható, hogy a mai franciában nincsenek diftongusok, a mássalhangzó-rendszerben nincsenek affrikáták, a hangátmenetek gyorsak, a szótagok közel egyforma időtartamúak, a dallam kiegyenlített. Delattre (1966b: 9) szerint mindennek az ellenkezője áll az angol nyelvre, s ez igazolhatná az angol hatást. Csakhogy Léon mustrája ugyanazt a laza artikulációt dokumentálja, mint amely a kanadai franciát jellemzi (1983: 18–41), tehát valójában a telepések által kivitt nyelvjárási sajátosságról van szó.

2. A hangsúlyos hosszú magánhangzók diftongusos ejtése

A diftongusos ejtésről is, mint pl. *père* [pa^ɛʀ], *chose* [ʃo^ʊz], *finance* [fin^õs] az derül ki az európai francia szakirodalomból, hogy valamennyi köznyelvi hosszú magánhangzó záródó diftongusként realizálódik ma is, mint a régiségben, a kivándorlással érintett franciaországi területeken (Léon 1983: 23–41, Juneau 1972: 83, Morin 1994: 209–213). A kanadai vizsgáldások pedig arra jutottak, hogy a diftongizálódás olyan helyeken is él, ahol az angol hatás ki van zárva (Gendron 1966: 61), tehát valóban kivitt sajátosság továbbéléséről van szó. A diftongusos ejtést egyébként a korabeli írás is tükrözi, mint pl. *faier=faire* (1772), *taier=terre* (1781), *faére=fer* (1784) (Juneau 1972: 84). További bizonyíték az angol hatás ellen, hogy egyfelől a kanadai franciában vannak olyan diftongusok, pl. a nazális diftongusok, amilyenek az angolban nincsenek, másfelől az angoltól átvett szavakban a diftongusokat monoftongusra cserélik a kanadai franciák, ha nem felelnek meg a diftongizálódás francia kritériumainak (ti. hangsúlyos, zárt szótagi, hosszú magánhangzó) pl. *back-house* > *bécosse*, *round* > *ronne* (Gendron 1967: 34–39).

3. A szó eleji /h/ ejtése

A frank hódítással a galloromán nyelvbe bekerült germán kölcsönszavak erősen aspirált szó eleji [h] hangjának az írására a galliai latin szövegekben az 5. századtól kezdik a <h> betűt használni. Az aspirált ejtés a központi normává alakulni kezdő *francien* nyelvjárásban legkésőbb a 17. századra elhalkul, de a nyoma kétféleképpen is megmarad: blokkolja egyrészt a hangkivetést (élision), másrészt a hangkötést (*liaison*). Például az elízió átesett *l'homme* formával szemben csak a hiátust tartalmazó *le héros* [ləɛro] lehetséges, a *les hommes* [lezɔm] többes számú, hangkötést tartalmazó alakkal szemben csak *les héros* [leɛro], hangkötést nem tartalmazó többes számú alak mondható (Leclerc 2008b: 2. fejezet, Carton 1974: 153–154). Ezzel szemben az északi nyelvjárásokban, így a Normandiában ma is beszélt regionális nyelvben még mindig hangzik a [h] (vö. Léon 1967, Léon 1983: 28–31).

4. A szó eleji zöngétlen zárhangok hehezetes ejtése

Auditív és a levegőkibocsátást mérő aerométeres vizsgálat állapította meg, hogy a standard franciában nyoma sincs semmi hasonlónak, de a kanadai franciában a szókezdő zöngétlen zárhangok aspirált ejtése teljesen nyilvánvaló. A jól hallható különbség onnan ered, hogy a zárképzés időtartama jóval rövidebb a kanadai franciában, mint a franciaországi franciában, a felpattanás ugyanakkor kétszer annyi ideig tart és a levegőkibocsátás intenzívebb, mint a franciaországi franciában. A vizsgálatot végző Ricciuti úgy gondolja, hogy mindez kapcsolatba hozható a kivándorlási terület lakóinak alapvetően germán eredetével (1968: 129). S valóban, nyomai megmaradtak Lotaringiában, pl. *tapait* [t^haɛp] (Léon 1983: 20).

5. A felső nyelvállású magánhangzók redukálódása, gyengülése

A felső nyelvállású /i y u/ fonémákat megvalósító magánhangzók minden fonetikai helyzetben hajlamosak a redukálódásra. Ugyanezek a magánhangzók tovább gyengülve ki is eshetnek a hangsorból, pl. *unité* [ynte], *participe* [partsip], *des succursales* [deskysal]. A redukált ejtés Franciaország északnyugati partvidékén is nagyon elterjedt (Gendron 1966: 22–25, Léon 1983: 28–31, Debrie-Maury 1968). Kanadában az írás is rögzítette a nyíltabb ejtémódot, pl. *redeau=rideau* (1793) és *fêchux=fichu* (1799) (Juneau 1972: 38).

6. A nazális mássalhangzó előtti magánhangzó nazalizálódása

Jól hallható regresszív hasonulással a nazális mássalhangzók éppúgy nazálissá teszik a megelőző magánhangzót, mint az amerikai angolban (Bream 1968), amelynek közismert az orrhangzós jellege. A hatás mégsem az angol kontaktussal magyarázható, mert jelen van Lotaringiában és a vele szomszédos Észak-Pikardiában (Léon 1983: 20–24).

7. A nazális magánhangzók képzésének meggyengülése

Az ínyvitorla elégtelen és késői leeresztése miatt főleg szó végén következik be a nazális minőség gyengülése, de más fonetikai helyzetben is előfordul a jelenség. Emiatt a nazális magánhangzó tartamának csupán mintegy az utolsó egynegyede nazális, míg az európai franciában a tartam háromnegyede orrhangon szól (Seguinot 1968). Nyomai tetten érhetőek Bretagne franciák lakta vidékén (Léon 1983: 33).

A 8., 9. és 10. pontban említett hangzási jelenségekről kimondható, hogy azok egyenesen következnek az első pontban szereplő laza artikulációból, így ezeket is kivitt régiségeknek kell tekinteni. 8. esetében műszeres vizsgálattal állapították meg a különbséget a kanadai francia és az európai standard francia között (vö. Ginsberg² 1968: 131–143).

A 11. pontban szereplő „vontatott” beszéd háttérében a standard franciától nagyon eltérő, dialektális háttérű hangsúlyozás és hangletjtés fedezhető fel: az egész kivándorlási zónára jellemző a penultima időtartamának jelentős megnyújtása, ezzel együtt dallamának jelentős emelkedése vagy ereszkedése, s ez kelti a hallgatóban a vontatott, nyúlós beszéd érzetét (vö. Léon 1983: 18–41 és Robinson 1968).

Értelmezés

A bemutatott hangtani jelenségek mindegyikéről kiderítettük tehát, hogy a telepések által Franciaországból magukkal vitt nyelvjárási sajátosságok. De akkor hogyan tudjuk ezt a körülményt értelmezni a nyelvek érintkezése szempontjából? Az általános tapasztalatból kiindulva azt várnánk ugyanis, hogy a nyelvi érintkezés hatására az érintkező nyelvek egyikében feltétlenül változás történik, pl. egy korábban hiányzó elem megjelenik, egy meglévő elem valamely vonatkozása mennyiségileg és/vagy minőségileg más lesz, esetleg el is tűnik a szóban forgó nyelvből. Végiggondolva a fenti fejtegetéseket úgy látom azonban, hogy a kanadai francia nyelv esetében a kontaktushatás épp abban ragadható meg, hogy olyan nyelvi tények, amelyek az európai standard francia valamely korábbi állapotában léteztek, de később kivesztek vagy szórványossá váltak, a kanadai franciában épp az angol nyelv hatására őrződtek meg. És ehhez a kijelentéshez nyomatékként hozzá lehet tenni, hogy a tézis a lexémák szintjén is érvényes. Több olyan szó megőrződött ugyanis a kanadai francia nyelvben, amely az európai francia köznyelvből mára kiveszett, de tovább él egy vagy több nyelvjárásban. A megőrződést az tette lehetővé, hogy ugyanezek a szavak azonos vagy igen hasonló hangzással és/vagy jelentéssel az angolban is használatban voltak, pl. a *vaisseau/vessel* ’hajó’, *barbier/barber* ’borbély’, *breuvage/beverage* ’ital’ szópárok. A kérdéskörrel az angol nyelv hatását kritikusan vizsgáló Poirier (1978) tájékoztat tudományos alapossággal.

² *Nomen est omen*, hiszen a szerző keresztneve *Raymon*, amelyből a standard *Raymond*-hoz képest nyilván a gyengén ejtett szóvég miatt az írásból is kikopott az utolsó mássalhangzó.

Arra, hogy mindaz, amiről szóltunk, miért alakult így, két magyarázatot tudok javasolni. A nyelvi magyarázat az lehetne, hogy a kanadai francia és a kanadai angol alapjellegzetességei oly közel álltak egymáshoz, hogy a francia beszélőnek, ha meg akart tanulni angolul, nemigen kellett változtatnia az artikulációs szokásain. Ez a tény pedig nagyban segíthette a magukkal vitt hangzásbeli jelenségek megőrzését. Annál is inkább, mivel köztudomású, hogy pubertáskor után a nyelvnek a kiejtés a legkevésbé permeábilis komponense (vö. Guiora 1996). A másik, társadalmi természetű magyarázat abban volna megadható, hogy a két nép alapértékei (hitélet, nyelv, állampolgári jogok) olyannyira különbözőek voltak, hogy semmiképpen nem tudtak egymáshoz igazodni. Főleg, ha az egyik fél nem is akart. Márpedig a franciákra ez volt jellemző mindvégig. Ez tette lehetővé, hogy mindhárom alapértéküket, különösen pedig identitásuk legfőbb szimbólumát, a francia nyelvet az angol uralom 200 éves fennállása ellenére nagyobb veszteségek nélkül megőrizték, sőt – tudatos státus- és korpusztervezéssel – felvirágoztassák (Cajolet-Laganière–Martel 1995; l. még Kassai 2009). Vagyis az angol nyelvnek a kanadai francia nyelv alakulásában csupán annyi szerepe volt, hogy – ha a szókölcsönzéseket nem tekintjük – felerősítse benne a nyelv szerkezetének belső fejlődési tendenciáit.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat. Budapest.
- Cajolet-Laganière, Hélène–Pierre Martel 1995. *La qualité de la langue au Québec*. Institut québécois de recherche sur la culture. Québec.
- Carton, Fernand 1974. *Introduction à la phonétique du français*. Bordas. Párizs.
- Corbeil, Jean-Claude 1979. Essai sur l'origine historique de la situation linguistique du Québec. In: Valdman, Albert (szerk.): *Le français hors de France*. Champion. Párizs.
- Daoust, Paul 1972. *Vues et aperçus sur le français au Canada*. Département de linguistique et philologie. Université de Montréal.
- Debrie-Maury, Nicole 1968. Les archiphonèmes I Y U dans le français canadien et dans le parler normand. In: Léon, Pierre R. (szerk.): *Recherches sur la structure phonique du français canadien*. Didier. Montréal. 210–232.
- Delattre, Pierre (szerk.) 1966a. *Studies in French and Comparative Phonetics*. Mouton. The Hague.
- Delattre, Pierre 1966b. Sur les origines celtiques de la prononciation française. In: Delattre 1966a: 215–217.
- Dulong, Gaston 1990. Histoire du français en Amérique du nord. In: Corbett, Noël (szerk.): *Langue et identité*. Presses de l'Université Laval. Québec. 201–218.
- Gendron, Jean-Denis 1966. *Tendances phonétiques du français parlé au Canada*. Klincksieck–Les Presses de l'Université Laval. Párizs–Québec.

- Gendron, Jean-Denis 1967. Le phonétisme du français canadien du Québec face à l'adstrat anglo-américain. In: Gendron, Jean-Denis–Georges Straka (szerk.): *Etudes de linguistique franco-canadienne*. Klincksieck. Párizs. 15–67.
- Ginsberg, Raymon 1968. La détente consonantique en français canadien et en français standard. In: Léon, Pierre R. (szerk.): *Recherches sur la structure phonique du français canadien*. Didier. Montréal. 131–143.
- Guiora, Alexander Z. 1996. A kiejtés és nehézségei. *Modern Nyelvoktatás* 2/1–2: 21–29.
- Houdebine, Anne-Marie–Marcelin Pleynet 1979. De l'écrivain au linguiste, sur les langues. In: Glayman, Claude (szerk.): *Dossier–Québec*. Livre-dossier Stock N° 3. Les Éditions Stock. 463–483.
- Hull, Alexander 1994. Des origines du français dans le Nouveau Monde. In: Mougeon, Raymond–Édouard Béniak (szerk.): *Les origines du français québécois*. Les Presses de l'Université Laval. Sainte-Foy. 183–198.
- Juneau, Marcel 1972. *Contribution à l'histoire de la prononciation française au Québec: études des graphies des documents d'archives* (Vol. 8). Presses de l'Université Laval. Québec.
- Kassai Iлона 2009. A kanadai francia nyelv függetlenségi harca. In: Borbély Anna, Vančóné Kremmer Ildikó, Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. MTA Nyelvtudományi Intézet–Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 213–222.
- Leclerc, Jacques 2008a. *Histoire du français au Canada*.
<http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/francophonie/HISTfrQC> (2008. 04. 16).
- Leclerc, Jacques 2008b. *Histoire du français*.
http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/francophonie/HIST_FR_s2_Periodo-romane (2008. 04. 16).
- Léon, Pierre R. 1967. H et R en patois normand et en français canadien. *Etudes de linguistique franco-canadienne*. Klincksieck. Párizs. 125–142.
- Léon, Pierre R. 1983. *Les accents des Français*. Hachette. Párizs.
- Léon, Pierre R. (szerk.) 1968. *Recherches sur la structure phonique du français canadien*. Didier. Montréal.
- Morin, Yves-Charles 1994. Les sources historiques de la prononciation du français du Québec. In: Mougeon, Raymond–Édouard Béniak (szerk.): *Les origines du français québécois*. Les Presses de l'Université Laval. Sainte-Foy. 199–232.
- Poirier, Claude 1978. L'anglicisme au Québec et l'héritage français. In: Boisvert, Lionel–Marcel Juneau–Claude Poirier (szerk.): *Travaux de linguistique québécoise*. Les Presses de l'Université Laval. Québec. 43–106.
- Poirier, Claude 1994. La langue parlée en Nouvelle-France: vers une convergence des explications. In: Mougeon, Raymond–Édouard Béniak (szerk.): *Les origines du français québécois*. Les Presses de l'Université Laval. Sainte-Foy. 237–273.

- Robinson, Lynda 1968. Étude du rythme syllabique en français canadien et en français standard. In: Léon, Pierre R. (szerk.): *Recherches sur la structure phonique du français canadien*. Didier. Montréal. 161–174.
- Seguinot, André 1968. Étude sur le degré de nasalité des voyelles nasales en français canadien et en français standard. In: Léon, Pierre R. (szerk.): *Recherches sur la structure phonique du français canadien*. Didier. Montréal. 88–99.

Kassai Ilona
Pécsi Tudományegyetem BTK
Francia Tanszék
kassai@nytud.hu

Orosz hatások a komi-permjákban

Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza

1. Bevezetés¹

Az uráli nyelvek jelentős részét a mai Oroszország területén beszélik. Közülük nem egyet csak igen kis számú beszélőközösség mondhat anyanyelvének. Ezek majd mindegyikére jellemző, hogy nyelvhasználatukban – a tudatos nyelvpolitikai szándéknak megfelelően vagy csak a mindennapi élet hozta szituációkból következően – a többségi orosz nyelvnek egyre nagyobb hatása figyelhető meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a finnugor nyelveket tanulmányozva egyaránt találkozhatunk a szemünk előtt lejátszódó nyelvhalállal², és a nemrég megindult vagy a különböző mértékben már lezajlott nyelvcsere folyamatával. Dolgozatunkban az orosznak a komi-permjákban megfigyelhető hatásait szeretnénk bemutatni, melyre napjainkban minden nyelvi szinten találunk példát. Köztudott, hogy a változás legkönnyebben a lexikonban megy végbe (Lehmann 1962: 212–213, Trask 2000: 44, Thomason 2001: 69, Cseresnyési 2004: 199), de jelen munka ezeket a változásokat nem tárgyalja, csupán a fonológiai szinten megfigyelhető és a grammatikai változások egy részét. Tekintettel arra, hogy ezek a hatások nincsenek szisztematikusan feltárva, mi sem törekedhetünk teljességre, csupán néhány jelenséget vonultatunk fel. Megfigyeléseink az irodalmi

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 127–147.

¹ Hasznos észrevételeikért itt szeretnénk köszönetet mondani a dolgozat lektorainak.

² 2009. februárjában halt meg a – feltehetően – utolsó beszélő, aki még első nyelvként sajátította el a lívet (<http://www.omniglot.com/language/articles/livonian.php> – 2010. 09. 28.). A lívek lakóterülete az 1991 óta önállóvá vált Lettországból volt, de a nyelv kiveszésében minden bizonnyal jelentős szerepe volt a Szovjetunióban folytatott kisebbségi, ill. nyelvpolitikának. Bereczki András 2001-ben így foglalja össze az okokat: „A II. világháború, a szovjet nemzetiségi politika, a hagyományos életmód felbomlása, a falvak tömeges megszüntetése, az anyanyelvi oktatás és irodalmi nyelv hiánya, az előrehaladott asszimiláció és a gyenge identitástudat erősen megkérdőjelezi az önálló állammal nem rendelkező balti finn népek jövőjét.” (http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2001_01/cikk.php?id=405 – 2010. 09. 29.)

nyelvváltozaton alapulnak, nyelvjárási szövegeket nem vizsgáltunk. Ennek oka egyrészt az, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan nagy mennyiségű és egységes szempont szerint gyűjtött anyag, mely a kutatást lehetővé tette volna; másrészt terjedelmi.

A szerzők egyike a komi-permják anyanyelvi beszélője, így a külön hivatkozást nem tartalmazó megállapítások és példák az ő anyanyelvi kompetenciáján alapulnak. Állításainkat többnyire szépirodalmi szövegekből vett példákkal támasztjuk alá. A példamondatok elsősorban V. Klimov³ műveiből származnak, de a statisztikákhoz V. Batalov⁴ és S. Fedoszejev⁵ műveiből is áttekintettünk 200-200 oldalnyi prózát.

Thomason a nyelvi kontaktusok tipológiai leírásának egy lehetséges szempontrendszerét közli, megjegyezve, hogy konkrét nyelvek esetében ez a lista az adott helyzethez alakítandó (Thomason 2001: 60). Ahhoz, hogy két nyelv egymásra hatását pontosan leírjuk, sok szempontra kiterjedő vizsgálatorozatra lenne szükség. Ugyan némely finnugor nyelv esetében már folynak ilyen irányú munkák (Salánki 2007, Janurik 2009), de ebben a vonatkozásban a felmérés többnyire – így a komi-permják esetében is – még gyerekcipőben jár. Annyi előrebocsátható, hogy az alábbiakban leírandó jelenségek beleillenek a kontaktushatásra bekövetkező nyelvi változásokról meglévő eddigi ismereteink sorába (Thomason 2001, Myers-Scotton 2002). Az olyan nyelvhasználatot befolyásoló (szociolingvisztikai) tényezők mint például az oktatás nyelve és az ehhez szorosan kapcsolódó kétnyelvűség nemcsak a beszélőközösség mindennapjaiban figyelhető meg, hanem már a nyelvi rendszerben, a grammatikában már lezajlott vagy épp a szemünk előtt zajló változások formájában is.

2. A komi-permják nyelv, kapcsolata az oroszsal

2.1. Nyelv, nyelvjárás, státus

A komi-permják az uráli nyelvcsalád permi ágának tagja. A 2002-es oroszországi népszámlálási adatok⁶ szerint 125.235-en vallották magukat komi-permjáknak, 75%-uk (94.328) beszéli a nyelvet. A beszélők többsége Oroszországban, a Permi Területen, a Komi-permják Körzetben (Кomi-Пермяцкий округ Пермского края) él. A terület hivatalos neve Komi-permják Autonóm Körzet volt egészen 2005. november 30-ig, s az oroszországi finnugor (uráli) népek közül ez volt az egyetlen terület, ahol őslakos többség élt. A politikai változások következtében 2005 végén megváltoztatták a határokat, ezzel egyidőben megszűnt a terület autonóm jellege, mely ma már

³ V. V. Klimov (1927–) író, költő, folklorista. Mintegy 29 könyve jelent meg, ezekből 24 komi-permjákul. Nyelvjárása kudimkari-inyvai, ez műveiben a szókészletben nyilvánul meg, akárcsak a másik két szerző esetében.

⁴ V. Ja. Batalov (1926–1998) író, novellista, műveiben jelentős szerepet kap a természet. Nyelvjárása kudimkari-inyvai.

⁵ S. A. Fedoszejev (1936–) prózaíró. Kosza-kámai (északi) nyelvjárásban alkot.

⁶ www.perepis2002.ru

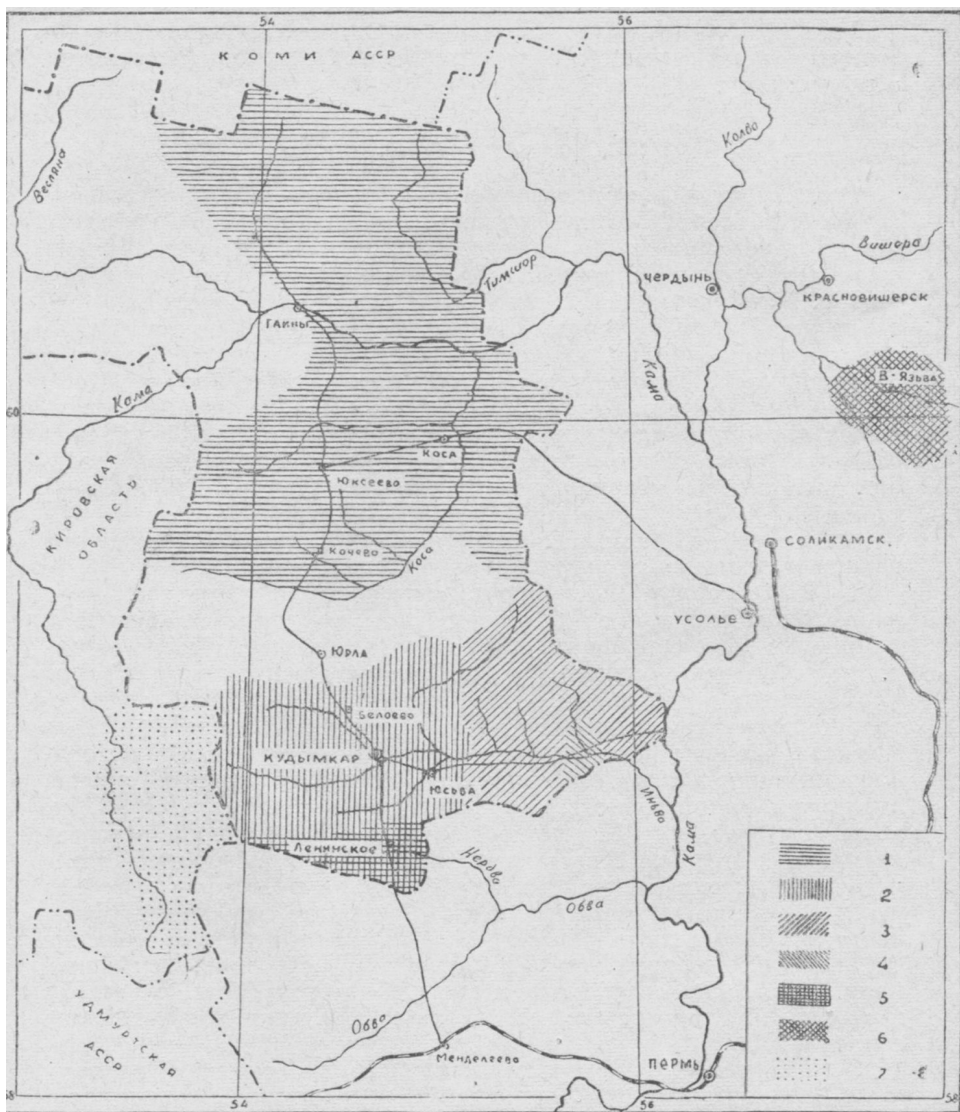
csak a Permi Terület egy részét alkotja, a komi-permjákok pedig a lakosság 4%-át kitevő kisebbség. (A politikai folyamatról részletesebben l. Pusztay 2006: 13, 17–20.) A komi-permják máig nem hivatalos nyelv, irodalmi változatát 1923-tól tartják nyilván.

Az uráli nyelvek közül nem a komi-permják az egyetlen, amellyel kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy önálló nyelv vagy nyelvjárásnak tekintendő-e (pl. Zaicz 1998: 184–185; néhány nem finnugor példát találunk Cseresnyésinél 2004: 126–130). Timothy Riese az 1998-ban megjelent, az uráli nyelveket bemutató kötetben a komi-permják nyelvjárás-státusa mellett foglal állást, részletesen tárgyalva, hogy a politikai szándék hogyan emelte az önálló irodalmi nyelvvel rendelkező nyelvváltozat rangjára (Riese 1998: 250–251).

V. I. Lytkin 1955-ös álláspontja szerint is nyelvjárás, mely a komi-zürjénnel és a jazvai komival alkotja a komi nyelvet⁷ (Lytkin 1955: 10). Ennek a véleményének maga mond ellent, amikor a Szovjetunió nyelveiről írt összefoglaló munkában három permi nyelvet mutat be, az udmurt és a komi-zürjén mellett ismertetve a komi-permjákot (Lytkin 1966a: 255, 300–315).

A nyelv legjelentősebb kutatóinak egyike, a dialektológus R. M. Batalova a komi-permjákot mindig is egy olyan önálló nyelvnek tartotta, amely maga is több nyelvjárásra tagolódik (Batalova 2002: 133). A beszélők jelentős részét magába foglaló, és több alnyelvjárásra tagolódó északi és déli nyelvjárások mellett a kámai és a jazvai dialektussal számol.

⁷ „Кomi-пермяцкую и коми-зырянскую разновидности языка коми некоторые считают двумя самостоятельными языками, оставляя вне поля зрения третью разновидность языка коми - коми-язьвинскую. **Нам кажется, что будет правильным, если мы назовем эти три разновидности коми речевой системы наречиями.**”

1. ábra A komi-permják nyelvjárások (Lytkin 1962 alapján)

1. kosza-kámai (északi)	5. nyerdvai
2. kudimkari-inyvai	6. komi-jazvai
3. alsó-inyvai	7. zjuzgyinszki (felsőkámai) nyj.
4. onyi	

2.2. Komi-permják–orosz kapcsolatok

A komi-permjákok által lakott területen a XI–XIII. században jelennek meg az oroszok (Krivošekova-Gantman 1981: 46; Oborin–Balasenko 1968: 31–32). Ettől az időponttól kezdve folyamatos orosz jelenléttel számolhatunk, amely

intenzitását illetően az idő előrehaladtával egyre erősödött. A kereszténység megjelenése és elterjesztése fokozta az orosz nyelv szerepét. A XVI. században Moszkva közvetlen fennhatósága alá került Perm Velikaja (Hatalmas Perm), ezt követően kezdték az oroszok a területet kolonizálni (Gyerjabin 2009: 36). Az, hogy miképpen alakult az orosz és a komi-permják nyelv viszonya egymáshoz, jól lemérhető azon, hogyan is változott a két nyelv közoktatásban betöltött szerepe. A folyamatra eleinte hullámvás volt jellemző, amikor is az orosz hatás és az erősödő komi-permják törekvések váltogatták egymást az 1930-as évek közepéig, azóta töretlen az orosz egyre inkább előtérbe kerülése.

1799-ben Pozsva faluban alapítják az első orosz iskolát, ezt követően az oktatási intézmények száma lassan nőtt. Az 1890-es évektől fokozatosan jelennek meg északi és déli nyelvjárásban írt ábécés- és olvasókönyvek, és az oktatás is anyanyelven folyik. 1899-től vezetik be az Ilminkij-féle módszert⁸. 1925-ben létrejön a Komi-Permják Nemzetiségi Körzet, a könyvkiadás és az oktatás felvirágzik (Gyerjabin 2009: 9). 1936-tól nagyfokú oroszosítással lehet számolni, ennek egyik jele a nagyszámú orosz ajkú lakosság betelepítése a területre („gulágosítás”)⁹, egy következő, hogy 1938-ban az orosz kötelező tantárgyként jelenik meg az iskolákban. Ekkor még csak harmadik osztálytól tanulják a diákok, de 1951-től már az első osztálytól kezdve tantárgy az orosz (Gyerjabin 2009: 107), mely fokozatosan egyre nagyobb szerepet kap, egyre több tárgyat tanítanak ezen a nyelven. Az orosz térnyerését jelentő „átmeneti” időszakról csak a tanítóktól, tanároktól hallottakból lehet képet alkotni, pontos adatok nem állnak rendelkezésre. A falvakban az orosz tanítási nyelvet előíró utasítások ellenére előfordul(t), hogy a tanár választása – és a rendelkezésre álló komi-permják nyelvű tankönyvek – következtében anyanyelven folytak tovább a szaktárgyi órák is. Ma a komi-permják csak tantárgyként (irodalom és nyelvtan) kap helyet az órarendben, az általános iskolákban évfolyamtól függően heti 3–5 órában¹⁰. Ez a helyzet ma a falvakban jellemző. Kudymkarban csak orosz tanítási nyelvű iskolák vannak, amelyekben tantárgyként sem tanulható a komi-permják. Összegzésként elmondható, hogy a következőkben bemutatandó jelenségek megszületésében az oktatás során szerzett vagy megerősített kétnyelvűségnek jelentős szerepet tulajdoníthatunk (vö. Myers-Scotton 2002: 31–33).

⁸ „Iskolája kétosztályos (2+2 évfolyamos) volt. Az oroszul jól tudó bennszülött nemzetiségi tanító az első két tanévben a gyermekeket kizárólag saját anyanyelvükön oktatta, könnyű, népi beszélt nyelvével, cirill betűkkel nyomtatott könyvek alapján. Egyidejűleg mint tantárgyat tanulják az élő orosz nyelv elemeit is. A harmadik – esetleg a második – évtől az oktatás egyházi szláv, majd orosz nyelven, főleg egyházi szövegek segítségével történt. Az egyházi szláv, melynek fontosságát a misszionáriusképzés igényei indokolták, és az orosz nyelv a második osztályban az órák 44%-át tette ki.” Szabó Miklós: Az orosz nevelés története (1988–1917) <http://mek.niif.hu/03600/03657/html/3.htm#195> (2010. 09. 28.)

⁹ Dobó Attila (<http://mek.niif.hu/02800/02894/02894.htm#13> – 2010. 09. 28.).

¹⁰ A heti óraszámok alakulása évfolyamonként: 1. osztály: olvasás 3, írás 2; 2–4. osztály: nyelv 3, irodalom 2; 5–8. osztály: nyelv 2, irodalom 1; 9. osztály: nyelv 1, irodalom 2.

3. A fonológia szintjén érvényesülő hatások

3.1. Jövevényfonémák?

Nem a komi-permják az egyetlen uráli nyelv, amelyik esetében – mai nyomtatott szövegeket megnézve – felmerül a kérdés, hogy bizonyos grafémák feltűnése jelenti-e egyben azt is, hogy a nyelvben az utolsó leírásokhoz képest újabb fonémák honosodtak meg (Manova 1998: 5, Oszkó–Várnai 2009: 195–196). Ugyanis napjainkban találkozunk olyan betűkkel is, amelyek eredetileg csak orosz szavakban fordultak elő, ezeket sokáig mint jövevényfonémákat tartották nyilván. Ma viszont már a szövegtől és annak témájától valamint a szerző szándékától függően az „új” fonémát tartalmazó szavak is megjelennek és nem tűnnek idegennek a komi-permják nyelvű szövegben. Az itt következő megállapítások elsősorban az iskolásoknak készített ún. „kisszótár” (Kokoleva 1993) elemzése alapján születtek. A szótár anyaga egy közel 5000 lexikai egységet tartalmazó korpuszt¹¹ jelent.

A magánhangzók esetében nem várható, hogy az orosz jelentősebb hatást gyakoroljon a komi-permjákra. Ennek oka, abban keresendő, hogy magánhangzó-rendszer tekintetében a két nyelv nem mutat szignifikáns eltérést. A hat elemet tartalmazó orosz rendszer nem gyakorolhatott különösebb hatást a vele lényegében megegyező, illetve egy további magánhangzót (ø [ø]) tartalmazó rendszerre.

Következő megállapításaink így jellemzően a mássalhangzókra és a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkoznak. A „hagyományos” komi-permják mássalhangzó-rendszert a következő táblázat mutatja be:¹²

<i>p</i>	<i>b</i>				<i>v</i>	<i>m</i>			
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>č</i>	<i>č̣</i>	<i>s</i> <i>š</i>	<i>z</i> <i>ž</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	
<i>t'</i>	<i>d'</i>	<i>č'</i>	<i>č̣'</i>	<i>ś</i>	<i>ź</i>	<i>ń</i>	<i>l'</i>		<i>j</i>
<i>k</i>	<i>g</i>								

A szótárban ezeken felül megtalálhatók a *φ*, *x*, *u*, *u* orosz (eredetű?) elemek is, amelyek minden megjegyzés nélkül szerepelnek a szótár elején található ábécében, azaz a komi-permják mássalhangzó-rendszer teljes értékű tagjaiként (Kokoleva 1993: 8). Lytkin 1966-os leírásában a *φ*, *x*, *u* (és a *p*ь betűkapcsolat) még csak mint az újabb orosz kölcsönzésekben előforduló grafémák szerepelnek¹³ (Lytkin 1966: 300). Az iskolai szótár bevezetőjében már nem

¹¹ A szótár komi-permják–orosz része 4816 címszót tartalmaz.

¹² Lytkin (1966b) alapján.

¹³ „Буквы *φ*, *x*, *u* обозначают звуки, встречающиеся только в словах, заимствованных из русского языка, например: *колхоз*, *фронт*, *цель*. Буква *u* [š], встречающаяся также в заимствованных словах, в коми-пермяцком языке обозначает [šš], например *пицца* [pišša].” (Lytkin 1966: 300) A dolgozat egyik lektora hívta fel a figyelmet arra, hogy a *пицца* szó átírása

esik szó ezeknek (és a *ш*-nak) a többitől bármiben is különböző státusáról, azaz jövevényjellegük fel sem merül (Kokoleva 1993: 5–7).

Az „új” fonémák megterheltsége a címszavak tanúsága szerint csekély: *ф*- 7, *х*- és *ш*- 5–5, *ш*- 6 esetben kezdődnek a szavak ezekkel a betűkkel, és mindegyik szótagi egységről elmondható, hogy a komi-permják és az orosz megfelelő vagy teljesen egyforma (кр. *цель*, or. *цель*; кр. *ферма*, or. *ферма*) vagy pedig minimálisan különbözik (кр. *хищной*, or. *хищный*; кр. *цементируйтны*, or. *цементировать*). Az eltérés legtöbbször annyi, hogy az orosz képzők (pl. *-ый*, *-ий*, *-овать*), ill. végződéses a komi-permjákban annak inkább megfelelő formájukban jelentkeznek (*-ой*, *-йтны*)¹⁴.

Nem az „új fonéma megjelenése” kategóriába tartozik az a fonotaktikai jelenség, ami az *u* [i] és *e* [e] hangot tartalmazó szavak esetében tapasztalható. Ezek előtt a magánhangzók előtt a mássalhangzó ejtése lágyabb. Erről a megfigyelésről eddig még nem született írásos fel/lejegyzés, s mivel a leíráshoz elengedhetetlenek a pontos eszközfonetikai mérések, melyek nem állnak rendelkezésünkre, a részletes bemutatással mi is adósok maradunk.

3.2. A szótagszerkezet változása: a #CC- megjelenése

Az uráli és a finnugor alapnyelv szótagszerkezetéről megállapítható, hogy a szótagkezdet lehetett üres vagy kitöltött. Ha kitöltött volt, csak egyetlen mássalhangzó foglalhatta el ezt a pozíciót (Bakró-Nagy 1999: 26), ugyanez állapítható meg a proto-permiről is (Csúcs 2005: 320–400 alapján), azaz feltehetően a permi nyelvek, így a komi-permják önálló életében is volt olyan időszak, amikor a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok tiltottak voltak. Ezt az ősi sajátást őrzi ma is a finn (Blevins 1995) és a szamojéd nyelvek (Oszkó–Várnai 2009).

Az elemzett korpuszban viszont elég nagy számban fordul elő összetett kezdet, 211 szó kezdődik mássalhangzó-szekvenciával, ez a korpusz 4,38%-a. Ez az érték elég magas ahhoz, hogy kimondhassuk, a komi-permják szótagnak sajátja az összetett kezdet. Az orosz eredetű elemek száma a szó eleji mássalhangzó-szekvenciák esetében 174, azaz 83%. A nem orosz eredetű szavak jelentős része hangutánzó vagy hangulatfestő, nyolc szócikkben pedig a 6 (к-р. *кватъ*) számnév, illetve származékai szerepelnek. Kijelenthető tehát,

ebben a formában helytelen. Idézet a lektori véleményből: „Fonetikailag nem két rövid, hanem egy hosszú hangról van szó, és az átírásban jelölni kellene a palatalizációt. Fonológiailag pedig [...] a hosszúság jelölése is felesleges lenne, minthogy a *ш* (az ingadozó szóvégi helyzettől eltekintve) csak intervokalikus helyzetben hosszú, de akkor mindig, vagyis a hosszú változat pusztán obligatorikus allofón.” Mivel Lytkin 1962-es művében palatalizáltak írja le a fonémát (1962: 74), feltehető, hogy a fenti idézetben a vonatkozó rész csupán nyomdahiba.

¹⁴ A korpusz 4816 eleméből 1260 esetben van az oroszsal a fenti példákhoz hasonló mértékű megegyezés, ez a teljes anyag 26%-a. Annak eldöntése, hogy ezek a lexémák milyen mértékben épültek be a komi-permják szókincsbe, és ott milyen szerepet játszanak, részletesebb vizsgálatot igényel.

hogy a komi-permják szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok kialakulásában és meghonosodásában¹⁵ meghatározó szerepe van az oroszoknak.

4. Grammatikai szinten jelentkező kontaktushatások

4.1. A páros testrészek és ruhadarabok

A finnugor nyelvek tulajdonsága, hogy a páros testrésznevek, és ezek mintájára a páros résszel bíró ruhadarabok egyes számban állnak, vö. (1 a–d) (ОФУЯ 1974: 219, Bereczki 1996: 94).

- (1) a. magyar *cipő-t* *húz-ni*
cipő-ACC húz-INF
- b. mari *кид-ем* *кылым-а*
kéz-PX-1SG fázik-PRES-3SG
'fázik a kezem'
- c. udmurt *ки-д-э* *миськы*
kéz-PX-2SG-ACC mos
'moss kezet!'
- d. komi-zürjén *син-ным* *кыт-і-с* *воцсьы-ны*
szem-PX-1PL kezd-PAST-3SG kinyílik-INF
'elkezdett kinyílni a szemünk'

Ezekben az esetekben – hasonlóan a többi finnugor nyelvhez – régen a komi-permjákban is kötelezően egyes szám állt (2a–d).

- (2) a. *көмкөт* *пөрччав-ны*
cipő-SG-Ø húz-INF
'cipőt húzni'
- b. *ки* *кыным-ө*
kéz fázik-PRES-3SG
'fázik a keze'
- c. *миссьы* *ки!*
mos-IMP2SG kéz-Ø
'moss kezet!'
- d. *син-ным* *понд-і-с* *оссьы-ны*
szem-PX-1PL kezd-PAST-3SG nyitódik-INF
'elkezdett kinyílni a szemünk'

Ezzel hozható kapcsolatba a *nöв* szó használata is azokban az esetekben, amikor egy pár valamelyik darabját vagy valami felét akarják megnevezni (3a–b). A szó megfelelője a másik két permi nyelvben is megtalálható (3c–d).

¹⁵ Hasonló jelenséget dokumentálhatunk a magyar esetében is, ahol ugyancsak idegen hatásra jelennek meg a szóeleji mássalhangzó-kapcsolatok (Oszkó 2009).

- (3) a. kp. *пөв сун-на-с*
fél szem-INSTR-PX3SG
'fél szemével'
- b. kp. *Олявка, дзик том нывка, пөв кок йыл-а-с*
Oljavka-NOM mint-PART fiatal lány-NOM fél láb rajta
(POSTP)-INESS-3SG
бергөтч-и-с баб-ыс одз-ын
megpördül-PAST-3SG nagyanya-PX3SG előtt(POSTP)-INESS
'Oljavka, mint egy fiatal lány, egyik lábán megpördült a nagyanyja előtt...'
- c. udm. *нал пьд-ын*
fél láb-INSTR
'fél lábbal'
- d. kz. *сапөз пөв*
csizma-NOM fél
'egy csizma'

Az oroszban ezek többes számmal járnak, vö. (4a–b):

- (4) a. orosz *рук-и мёрзн-ут*
kéz-PL fázik-PRES-3PL
'fázik a kezem'
- b. orosz *у меня глаз-а не вид-ят*
PREP én-GEN szem-PL nem lát-PRES-3PL
'rossz a szemem'

A komi-permjákban ma ezek a főnevek egyaránt állhatnak egyes és többes számban. Az, hogy a beszélő melyiket preferálja, egyértelműen attól függ, hogy milyen erős orosz nyelvi hatásnak van kitéve, illetve hogy a kétnyelvűség mennyire erősen jellemző rá. Például az (5a–b) mondatpár egyes számban álló, azaz tradicionálisabb, régebbinek mondható változata gyakrabban hallható idősebb beszélőktől, míg a fiatalok inkább a többes számú formát használják.

- (5) a. *Кок увт-ын чорзь-өм*
láb-(SG) alatt(POSTP)-INESS megkeményedik-PARTPERF
лым-ыс шумит-и-с
hó-PX3SG(=DET) zúg-PAST-3SG
- b. *Кокк-ез увт-ын чорзь-өм*
láb-PL alatt(POSTP)-INESS megkeményedik-PARTPERF
лым-ыс шумит-и-с
hó-PX3SG(=DET) zúg-PAST-3SG
'A láb alatt a megkeményedett hó ropog...'

Általánosan elfogadott nézet, hogy az északi nyelvjárások több jelenségben és jobban őrzik a régibb formát. Ez a számhasználat mellett megnyilvánul a déli

nyelvjárásokhoz képest gyakoribb első szótagi hangsúlyban, abban, hogy egyes névutókat a többi nyelvjárásban lerövidülthöz képest tradicionálisabb, hosszabb alakjukban használnak, és természetesen a szókészletben is (Batalova 1975).

A következő statisztika azt mutatja be, hogy milyen gyakorisággal fordul elő a páros testrésznevek és ruhadarabok egyes, ill. többes számú alakja a korábban már említett 3 író egy-egy művében. A fenti kijelentéssel összhangban azt várnánk, hogy az egyes számú alakok gyakrabban fordulnak elő az északi nyelvjárásban íródott művekben (Fedoszejevnél), ezzel szemben az adatok azt bizonyítják, hogy a többes számú alakok nemcsak a déli szövegekben, hanem az egész nyelvterületen erősen terjedőben vannak.

Páros testrészek

	Klimov	Batalov	Fedoszejev
кок 'láb'	71	35	29
коккeз	77	61	131
ки 'kéz'	62	21	33
киeз	72	64	84
син 'szem'	49	19	99
синнeз	124	62	252
пель 'fül'	16	2	24
пеллeз	20	10	24
пельпон 'váll'	1	3	2
пельпоннeз	16	20	22
синкым 'szemöldök'	0	0	0
синкыммeз	3	5	0
нырпыс 'orlyuk'	0	0	0
нырпыссeз	1	1	2
кепись 'egyujjas kesztyű'	3	0	3
кеписсeз	5	0	4

Páros ruhadarabok

	Klimov	Batalov	Fedoszejev
сапог 'csizma'	7	3	1
сапоггeз	11	15	13
тапочка 'papucs'	0	0	0
тапочкаeз	3	0	0
ботинки 'magasszárú cipő'	0	0	0
ботинкиeз	2	0	0
носки 'zokni'	0	0	0
носкиeз	3	0	1

	Klimov	Batalov	Fedoszejev
чулки 'harisnya'	2	0	0
чулкиэз	1	1	0
пими 'nemezcsizma'	2	0	0
пимиэз	3	1	5
сос 'ujj'	0	1	2
соссэз	9	2	4
испотка 'egyujjas kesztyű'	1	0	0
испоткаэз	1	6	0
перчатка 'kesztyű'	0	0	0
перчаткаэз	1	0	0

A ruhadarabok esetében gyakran fordul elő, hogy az egyes számú változatra nincs adat. Ez szoros összefüggésben lehet azzal, hogy a ruhadarabok között mindösszesen három a nem orosz eredetű (vö. Lytkin–Guljaev 1970: 121, 221, 262). Meg kell jegyezni, hogy az átadó nyelvben eleve többes számú alakban álló orosz szavak (pl. *ботинки*, *носки*) komi-permjákként analógiásan felvehetik, s a példák tanúsága szerint az esetek többségében fel is veszik a többes számot jelölő szuffixumot. De ez nem minden, az oroszban pluralia tantum kategóriába tartozó szóval van így. Előfordul, hogy az átvett többes számú alaktól elvonják a többesjelet, s a szó csak akkor kap komi-permják többes szuffixumot, ha valóban több darabról van szó (6a). Találni példát arra is, hogy az orosz szó többes számot jelölő végződését elvonják, és az így kapott tőhöz járul a komi-permják többest jelölő szuffixum (6b).

- (6) a. orosz *ножниц-ы* → komi-permják *ножнич* *ножничч-ез*
 olló-PL olló-Ø olló-PL
 'olló' 'olló' 'ollók'
- b. orosz *каникул-ы* → komi-permják *каникулл-эз*
 szünet-PL szünet-PL
 'szünet' 'szünet'

Ugyan a teljes nyelvterületre jellemző a többes számú alakok egyre nagyobb mértékű terjedése, de bizonyos szabályok megállapíthatóak azokra az esetekre, amikor továbbra is csak egyes számban használhatók e szóosztály tagjai (7–10) (a példák közül csak az első esetében látható a beszélők által „hibás”-nak tartott, azaz a többes számú alak is):

a) jelzői szerepben:

- (7) a. *Сія понд-і-с таль-ны внучатка-ыс-лісь*
 Ő elkezd-PAST-3SG tapos-INF lányunoka-PX3SG-ABL
кок нырр-е-сö
 láb-NOM orr-PL-ACC
 'Elkezdte taposni a(z) (lány)unokájának a lábujjait.'
- b. * *Сія понд-і-с таль-ны внучатка-ыс-лісь*
 Ő elkezd-PAST-3SG tapos-INF lányunoka-PX3SG-ABL
кокк-ез нырр-е-сö
 láb-PL orr-PL-ACC

b) frazémákban:

- (8) *Сідз позорит-і-н – и син öтөр-ө эн мыччы!*
 úgy megszégyenít-PAST-2SG – is szem ki-ILLAT ne mutat-IMP2SG
 'Úgy megszégyenítettél, hogy nem merek a világ szeme elé kerülni.'

c) határozatlan alany esetén:

- (9) *Керр-е-с гольöt-ө-ны – полöm нет-ө*
 léc-PL-PX3SG(=DET) hangot ad-PRES-PL3 félelem kimegy-PRES-3SG
кай-ны – кок чегöt-а-н...
 felmegy-INF – láb tör-PRES-2SG
 'A lécek olyan hangot adnak – félek rálépni – az ember a lábát törheti.'

d) az **оча** 'egymással szemben, egymás mellett' szóval kifejezést alkotva:

- (10) a. *Бригадир дзар кер-и-с ними*
 csoportvezető-NOM pillantás csinál-PAST-3SG nemezcsizma
нырр-ез выл-а-с,
 orr-PL rajta(POSTP)-ILLAT-PX3SG,
ниртышт-і-с оча кок
 összedörzsöl-PAST3SG egymás mellett láb
 'A csoportvezető rápillantott a nemezcsizmája orrára, és egy kicsit összedörzsölte a két lábát.'
- b. *А может, мун-ны сы дын-ө да*
 Pedig lehet, megy-INF ő hozzá(POSTP)-ILLAT és
оча син баит-ны?
 egymással szemben beszél-INF
 'De el lehet menni hozzá, és szemtől szembe beszélni vele?'

4.2. A határozott számneves szerkezetek

Az előző jelenséghez szorosan kapcsolódik a számnevek utáni egyes, ill. többes szám használata. A komi-permjákban – hasonlóan több finnugor nyelvhez – határozott és határozatlan számnevek után is egyes számú főnév áll¹⁶ (a „hivatalos” álláspont szerint).

Amennyiben a finnugor alapnyelvre visszavezethető (egytől hatig terjedő) számneveket tartalmaz egy szerkezet (11a–c), azt mindig a szabálynak megfelelően, azaz egyes számú alaptaggal használják. Előfordulnak orosz számnevek is egytől hatig, de csak olyan szerkezetekben, ahol a jelzett szó is orosz eredetű, azaz tulajdonképpen a teljes szerkezetet veszik át (11d–f).

(11) a) <i>кык зонка</i>
kettő fiú-Ø
'két fiú'	d) <i>два человек-а</i>
kettő ember-SGGEN
'két ember'
b) <i>куим пань</i>
három kanál-Ø
'három kanál'	e) <i>три журнал-а</i>
három újság-SGGEN
'három újság'
c) <i>нэль ошын</i>
négy ablak-Ø
'négy ablak'	f) <i>четыре девочк-и</i>
négy lány-SGGEN
'négy lány'

Mint ahogy az az előző példában is látszik, az orosz a főnéven is jelöli az egytől különböző számnevek használatát, az esetek többségében (például a határozatlan számneveknél és 5–20-ig) többes szám birtokos esetben áll a főnév. Ez a szerkezet az, amellyel ma is gyakran lehet találkozni a komi-permják beszélt nyelvben. Erről tanúskodik Krivošekova-Gantman 1956-os cikke, melyben leírja, hogy a számneves szerkezetekben az egyes szám használata kötelező. Abban a példában, amit a jelenség illusztrációjaként ad, a főnév a számnév után valóban egyes számban áll, de az őt követő ige már többes számú (12).

- (12) *Куим морт мун-і-с-ө* *уджав-ны*
három ember megy-PAST-3PL dolgozik-INF
'Három ember dolgozni ment'

Megemlíti azt is, hogy a beszélt nyelvben előfordulnak *восемь домов*, *двенадцать лошадей*, *двадцать лет*-féle szerkezetek, de azok nem az irodalmi normát¹⁷ képviselik (Krivošekova-Gantman 2006: 30–38).

¹⁶ Числительные сочетаются с существительными, стоящими всегда в форме единственного числа, например: *куим морт* 'три человека', *пятьдесят морт* 'пятьдесят человек', *двадцать пять вёв* 'двадцать пять лошадей' [КПЯ 1962: 227].

¹⁷ „Словосочетания типа *восемь домов*, *двенадцать лошадей*, *двадцать лет*, которые часто встречаются в коми-пермяцком просторечии, нельзя считать литературной нормой.”

R. M. Batalova 1975-ben megjelent nyelvjárási monográfiájában részletesebben foglalkozik az oroszról átvett számneves szerkezetekkel. Munkája alapján a komi-permjákban eredeti szerkezeteken felül még három csoport állítható fel. Az elsőbe a teljes egészében az oroszról átvett szerkezetek tartoznak (l. fent Krivošekova-Gantman példái), a másodikat a (13a–b)-féle konstrukciók alkotják. Ezekben a komi-permják főnéven megjelenik az orosz többes birtokos végződése. Peldái az onyi nyelvjárásból valók, ez *l*-ező nyelvjárási, azaz a szó végén nem állhat *v*, helyette minden esetben *l*-t találunk (Batalova 1975: 175).

- (13) a. *пять öшын-ол*
öt ablak-PLGEN(orsz)
'öt ablak'
- b. *четырнацеть мөс-ол*
tizennégy tehén-PLGEN(orsz)
'tizennégy tehén'

A harmadik csoportba azok az esetek tartoznak, amikor az oroszról átvett szerkezet főnévi tagja megkapja a „megszokott” orosz végződést akkor is, amikor ez nem felel meg az orosz nyelvtani szabályoknak. A (14) példa az északi levicsanszkij nyelvjárásból (Batalova 1975: 173):

- (14) *сто раз-ол*
száz –szor-PLGEN
'százszor'

4.3. Az *yna* 'sok' és *emua* 'kevés' határozatlan számnevet tartalmazó szerkezetek

Már a 19. századból van adat arra, hogy mind egyes, mind pedig a többes számú főnévi alakok előfordulnak az *yna* és *emua* határozatlan számnevek után. Ezek az orosz nyelvű forrást használó bibliafordításokban tűnnek fel (Ljubimov 1823). A szabályos használat – mint ahogy azt fentebb már említettük – az egyes számban álló főnév lenne (15a–b), ezzel szemben a vizsgált szövegekben tömegesen fordulnak elő többes számú alakok is (16a–b).

A jelzői és predikatív szerepben lévő számnevek alakja azonos, ahogy a hozzájuk kapcsolódó főnevek között sincs különbség, de szórendjük jelentésbeli különbséget hordoz. A főnév után álló számnév a mennyiség körülbelüliségét jelzi (17a–b).

- (15) a. ...и не сийö, мый уна год бөрми юөрм-и-с
 is nem az-ACC, ami-ACC sok év után(POSTP) értesít-
 PAST-3SG

мөдiк документ:...
 más okirat:...

'...és nem is azt, amiről sok év múlva értesítette egy másik irat:...'

- b. Висьтал-а веськыта — ёрт-ыс етииа-жык,
 mond-PRES-1SG egyenesen barát-PX3SG(=DET) kevés-KOMPAR,
 а враг-ыс, лёк куль-ыс — о-о-о!
 de ellenség-PX3SG(=DET), mérges ördög-PX3SG(=DET)
 'Megmondom egyenesen – a barát kevesebb, de az ellenség, a mérges
 ördög – óóó!'

- (16) a. Кор-и-с уна гөсс-ез,
 hív-PAST-3SG sok vendég-PL
 холодильник-тыр запт-и-с яй
 hűtőszekrény-tele tartalékol-PAST-3SG hús-Ø
 'Sok vendéget hívott, a hűtőszekrény tele volt hússal.'

- b. Натьтö, етииа чача-э-сö адззывл-и-с.
 talán kevés játék-PL-ACC lát-PAST-3SG
 'Talán kevés játékot látott.'

- (17) a. куим морт
 három ember
 'három ember'
 b. морт куим
 ember három
 'kb. három ember'

A következő táblázat azt mutatja be, hogy 3 határozatlan számnév után hány esetben találtunk egyes, ill. többes számú főnevet. A fent tárgyalt névszók mellett a *кынымкö* 'néhány'-ra vonatkozó adatokat is ebben a táblázatban tüntettük fel. A táblázat adatai azt bizonyítják, hogy ugyan egyes esetekben elég gyakori a többes számú alakok használata, azért még az egyes számú, a hagyományos nyelvtani szabályoknak megfelelő szerkezetek a gyakoribbak.

	уна		етииа		кынымкö	
	Sg	Pl	Sg	Pl	Sg	Pl
Klimov	44	10	16	7	21	2
Fedoszejev	12	4	6	2	15	0

4.4.A кынымкö 'néhány' használata

Itt érdemes megemlíteni a 'néhány' jelentésű határozatlan számnévi névmás használatánál megfigyelhető szabályokat. Ha a névmást közvetlenül követi a névszó, az mindig egyes számban áll (18), de ha a két szó közé egy jelző kerül,

a főnév már egyes és többes számú (19) is lehet. Érdekes a főnévi szerkezethez kapcsolódó ige viselkedése is, mert ha a főnév egyes számú is, az ige egyes, és ahogy azt a (20) példa mutatja, többes számban is kapcsolódhat hozzá.

- (18) *Ня уна ветлөт-и-с-ө город-өт,*
 Ők sokat jár-PAST-PL3 város-PROLAT,
пырал-и-с-ө кынымкө магазин-ө...
 bemegy-PAST-PL3 néhány bolt-ILLAT
 'Sokat jártak a városban, benéztek néhány boltba.'
- (19) *Мийө төд-а-м-ө сідзжө и кынымкө*
 mi tud-PRES-1PL még is néhány
чудскөй окса-эз-өс (окса-өс)...
 csúd fejedelem-PL-ACC (fejedelem-SG-ACC)
 'Mi még ismerünk néhány csúd fejedelmet...'
- (20) *Кин этө? — юал-и-с Андрей, и*
 ki ez megkérdez-PAST-3SG Andrej és
кынымкө морт өтдруз висьтал-и-с-ө:...
 néhány ember egyszerre mond-PAST-3PL
 'Ki ez? – kérdezte Andrej, és néhányan egyszerre válaszoltak:...'

4.5 A vonzatkeret megváltozása

4.5.1. Új vonzat megjelenése

A következő példák azt mutatják be, hogy az eredeti komi-permják igei szerkezetben – az orosz hatására – hogy jelenik meg egy újabb vonzat használatának a lehetősége is. Ezek még az eredeti szerkezetekhez képest ritkábban fordulnak elő a köznyelvben, de a meglétük már adatolható. Ezek a konstrukciók (20a–c) az írott nyelvváltozatban gyakoribbak mint a beszélt vagy mint a nyelvjárási változatokban. A (21b) példában szereplő Ø mindkét esetben az akkuzatívuszt jelöli. A (21a–b) példákban bemutatott jelenség elterjedését segítheti, hogy azokban a szerkezetekben, amelyekben birtokos szuffixum van a főnéven (22), a grammatikai homonímia miatt nem lehet eldönteni, hogy inesszívuszi vagy illatívuszi esetről van-e szó (bár ez a szövegkörnyezetből mindig egyértelműen kiderül).

- (21) a. kр. eredeti *кольчы-ны вөр-ө*
 marad-INF erdő-ILLAT
 or. *остаться в лес-у*
 marad-INF PREP erdő-ELÖLJ
 kр. újabb *кольчы-ны вөр-ын*
 marad-INF erdő-INESS
 'az erdőben maradni'

- b. kp. eredeti *коль-ны сумка керку-ö*
 hagy-INF táska-Ø ház-ILLAT
 or. *оставить сумк-у в дом-е*
 hagy-INF táska-ACC PREP ház-ELÖLJ
 kp. újabb *коль-ны сумка керку-ын*
 hagy-INF táska-Ø ház-INESS
- c. kp. eredeti *ло-ны велöтись*
 lesz-INF tanár-NOM
 or. *стать учител-ем*
 válik-INF tanár-INSTR
 kp. újabb *ло-ны велöтись-өн*
 lesz-INF tanár-INSTR
 'tanár lesz'

- (22) *Сима-лөн кольчч-и-с-ö ки-а-с кум руб...*
 Szima-GEN marad-PAST-3PL kéz-INESS/ILLAT-PX3SG három rubel
 'Szima kezében 3 rubel maradt...'

4.5.2. A komi-permják szuffixumot orosz hatásra névutós szerkezet váltja fel

Az alábbi példák azt mutatják be, hogy egy eredeti komi-permják határozói esetragot tartalmazó szerkezet mellett megjelenik a névutós kifejezés használatának lehetősége is. Ezekben az esetekben (23a–b) feltehető, hogy az orosz előljárós szerkezetet akarják a beszélők egy hasonlóan terjedelmes kifejezéssel visszaadni. A *вылö* névutó eredeti jelentése ugyanis szuperlatívuszi, ami szemantikailag nem illik bele a (23a) szerkezetbe, a (23b) esetében pedig fel sem merül a névutó konkrét jelentésének a használata. Az új struktúra megjelenésében szerepet játszhat az, hogy az orosz *на* előljárószót általában ezzel a névutóval¹⁸ adják vissza (24).

- (23) a. kp. eredeti *мун-ны почта-ö*
 megy-INF posta-ILLAT
 or. *пой-ти на почт-у*
 megy-INF PREP posta-ACC
 kp. újabb *мун-ны почта выл-ö*
 megy-INF posta (POSTP)-ILLAT
 'a postára menni'

¹⁸ Hasonló jelenség található az északi hantiban is, amikor az orosz *за* előljárószót névutóval fordítják (vö. Fejes–Ruttkay–Miklían 2009).

- b.kp. eredeti *вачкись-ны ай-лань*
hasonlít-INF apa-APPROX
- or. *походи-ть на оти-а*
hasonlít-INF PREP apa-ACC
- kp. újabb *вачкись-ны ай был-ö*
hasonlít-INF apa (POSTP)-ILLAT
'az apára hasonlítani'
- (24) or. *пой-ти на экзамен*
megy-INF PREP vizsga-ACC
- kp. *мун-ны экзамен был-ö*
megy-INF vizsga (POSTP)-ILLAT
'elmenni vizsgázni'

5. Összefoglalás

Dolgozatunkban arra hoztunk néhány példát, hogy a mai komi-permják nyelvben milyen, az orosz nyelv hatására létrejött változások figyelhetők meg. A többségi nyelv térnyerése a komi-permják területen nemcsak a mindennapok nyelvválasztásában nyilvánul meg, hanem a kisebbségi finnugor nyelvben megjelenő, orosz hatásra a szemünk előtt zajló változási folyamatokban is. Az orosz befolyás a nyelv minden részét érinti. A napjainkra egyre elfogadottabbá váló új fonémák megjelenése mellett a legjelentősebb a szókészlet általunk most nem tárgyalt átalakulása, de az egyeztetés, az igei vonzatkeretek bővülése révén a grammatika sem marad érintetlen. Egyes jelenségeket – mint például a melléknveken megjelenő képzők, a melléknév fokozására használatos újabb szerkezet vagy az összetett mondatokkal kapcsolatos változások – most nem érintettünk, de mivel nem is állhatnak rendelkezésünkre kellő mennyiségben az adatok, nem lehetett célunk az összes változás bemutatása.

Rövidítések

ACC = tárgyeset

DET = determináló elem

ELÖLJ = elöljárós eset

GEN = genitívusz

ILLAT = illatívusz

IMP = imperatívusz

INESS = inesszívusz

INF = infinitívusz

INSTR = instrumentálisz

PART = partikula

PARTPERF = participium perfectum

PAST = I. múlt

PL = többes szám

POSTP = névutó

PREP = elöljárószó

PRES = jelen

PX = birtokos szuffixum

SG = egyes szám

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel (szerk.) 1998. *The Uralic Languages. Routledge Language Family Descriptions*. Routledge. London–New York.
- Batalova, Raisza Mihajlovna [Баталова Р. М.] 1975. *Коми-пермяцкая диалектология*. Наука. Москва.
- Batalova, Raisza Mihajlovna [Баталова Р. М.] 2002. О месте языка коми-язьвинцев в структуре пермских языков. *Пермистика 9: Вопросы пермской и финно-угорской филологии. Межвузовский сборник научных трудов*. Издательский дом «Удмуртский университет». Ижевск. 131–139.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona (szerk.): *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 11–52.
- Bereczki András 2001. Ütközőzónában. Párhuzamok és különbségek a balti finn népek történelmében. *Kisebbségkutatás* 2001/1: 95–101.
- Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Blevins, Juliette 1995. The Syllable in Phonological Theory. In: Goldsmith, John A. (szerk.): *Handbook of Phonological Theory*. Blackwell. Oxford. 206–244.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Csúcs Sándor 2005. *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dobó Attila. A zürjének (komik) története. In: *A finnugor és szamojéd népek története*. <http://mek.niif.hu/02800/02894/02894.htm#13> (2010. 09. 28.)
- Fejes László–Ruttikay-Miklián Eszter 2009. A szánkózó kisfiú – hanti mese. *NYK* 106: 192–205.
- Gyerjabin, Valerij Szemjonovics [Дерябин В. С.] 2009. *Иньвенские коми-пермяки в XX в.: историко-этнографический очерк*. Пермский научный центр. Уральское отделение РАН. Ижевск.
- Janurik Boglárka 2009. Nyelvtani kódváltástípusok az erza–orosz kétnyelvűek beszédében. In: Borbély Anna–Vančoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 309–318.
- Kokoleva, Valentyina Nyikolaevna (szerk.) [Коколева, В. Н. (ред.)] 1993. *Коми-пермячко–русской, русско–коми-пермячкóй словарь*. Коми-Пермячкóй книжнóй издательство. Кудымкар.
- Krivošekova-Gantman, Antonyina Szemjonovna [Кривошекова-Гантман А. С.] 1981. Коми-пермяцкие заимствования в русских говорах Верхнего Прикамья. *Этимологические исследования*: 46–62.
- Krivošekova-Gantman, Antonyina Szemjonovna [Кривошекова-Гантман А.С.] 2006. К вопросу о категории имён числительных в коми-

- пермяцком языке. *Труды института языка, истории и традиционной культуры коми-пермяцкого народа*: 31–38.
- Lehmann, Winfred P. 1962. *Historical Linguistics. An Introduction*. Holt, Rinehart, and Winston. New York.
- Ljubimov, Feodor [Любимов, Феодор] (ford.) 1823. *Матфейсянь вежа кыв*. Российский Государственный Исторический архив в Санкт-Петербурге.
- Lytkin, Vaszilij Pjics [Лыткин В. И.] 1955. *Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам с обзором диалектов и диалектологическим словарем. Часть 1*. Издательство Академии наук СССР. Москва.
- Lytkin, Vaszilij Pjics [Лыткин, В. И.] (под ред. и при соавт.) 1962. *Коми-пермяцкий язык. Введение, фонетика, лексика и морфология*. Коми-пермяцкое книжное издательство. Кудымкар.
- Lytkin, Vaszilij Pjics [Лыткин, В. И.] 1966a. Пермские языки. In: Виноградов В. В. (гл.ред.): *Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Наука. Москва. 255–315.
- Lytkin, Vaszilij Pjics [Лыткин, В. И.] 1966b. Коми-пермяцкий язык. In: Виноградов В. В. (гл.ред.): *Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Наука. Москва. 300–315.
- Lytkin, Vaszilij Pjics–Jevgenyij Szemjonovics Guljaev [Лыткин В. И.–Е. С. Гуляев] 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка*. Под редакцией В.И. Лыткина. Наука. Москва.
- Manova, Nagyvezsda 1998. *Komi-zürjén nyelvkönyv. Studia uralo-altaica. Supplementum 7*. JATE Finnugor Tanszék. Szeged.
- Myers-Scotton, Carol 2002. *Contact Linguistics. Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford University Press. Oxford.
- Oborin, Vlagyimir Antonovics–L. A. Balasenko 1968. [Оборин В. А.–Л. А. Балашенко] Итоги изучения памятников позднего железного века и русской колонизации Верхнего Прикамья. *Труды Камской археологической экспедиции*: 31–32.
- ОФУЯ 1974 = *Основы финно-угорского языкознания: Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков*. Отв. редакторы: В.И. Лыткин, К.Е. Майтинская, Карой Редей. АН СССР, Институт языкознания. Наука. Москва.
- Oszkó Beatrix 2009. A magyar szótag történetéről. In: Oszkó Beatrix–Sipos Mária (szerk.): *Tanulmányok a finnugrisztika és nyelvtörténet köréből I*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 112–120.
- Oszkó Beatrix–Várnai Zsuzsa 2009. Szótagtípusok a szamojéd nyelvekben. In: Fancsaly Éva (szerk.): *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 195–203.
- Riese, Timothy 1998. Permian. In: Abondolo 1998: 249–275.
- Salánki Zsuzsanna 2007. *Az udmurt nyelv helyzete*. Doktori értekezés. ELTE BTK. Budapest.

Szabó Miklós. *Az orosz nevelés története (988–1917)*

<http://mek.niif.hu/03600/03657/html/3.htm#195> (2010. 09. 28.)

Trask, Robert L. 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh University Press. Edinburgh.

Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact. An Introduction*. Edinburgh University Press. Edinburgh.

Zaicz Gábor 1998. Mordva. In: Abondolo 1998: 184–218.

Oszkó Beatrix

MTA Nyelvtudományi Intézet

oszko@nytud.hu

Ponomareva Larisza

ELTE BTK

Finnugor Nyelvészeti Tanszék

dojegpl@gmail.com

Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre

Csepregi Márta – Gugán Katalin

1. Bevezető¹

A nyelvek érintkezésén alapuló magyarázatok már igen régen megjelentek az aspektus és az akcióminőség kifejeződésének, illetve az ezen belül megfigyelhető közös jegyeknek vizsgálata során a szláv és a finnugor nyelvek viszonylatában. A magyar igekötők létét elsőként egy cseh nyelvész, J. Žahourek magyarázta a szláv nyelvek hatásával, és Budenz József cáfolta állításait 1863-ban (Honti 2001). Ezt a 150 éve újra és újra felmerülő elképzelést vizsgáljuk meg az alábbi írásban, egyetlen osztják nyelvjárás és a vele érintkező orosz kapcsolatra leszűkítve. Abból a célból, hogy vizsgálatunk eredményei összevethetőek legyenek a hasonló témájú kutatások megállapításaival, a részletes elemzés előtt bemutatunk néhány olyan esetet, amelyekben nyelvek közötti érintkezés következtében megváltozott az átvevő nyelvben az aspektus, ill. akcióminőség kifejezése, és kitérünk arra, hogy az eddig megfigyelt jelenségekben milyen közös vonásokat véltek megfigyelni. Ezután ismertetjük saját adatgyűjtésünk eredményeit, és ezeket összevetjük a korábbi megfigyelésekkel. Elsőként azonban ismertetjük a vizsgált dialektust, illetve definiálunk néhány, a dolgozatban sűrűn használt szakkifejezést.

2. A vizsgált dialektus bemutatása

2.1. Osztják, szurguti osztják, tromagáni és jugáni osztják

Közismert, hogy igen nagy az osztják nyelv nyelvjárási tagoltsága. A három nagy nyelvjárás csoport, a déli, az északi és a keleti közül a déli gyakorlatilag kihaltnak tekinthető, az északi és a keleti nyelvjárások beszélői pedig az oroszot használják egymás között közvetítő nyelvként a jelentős nyelvjárási eltérések

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 149–168.

¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani írásunk névtelen lektorának és a szerkesztőnek a kéziratához fűzött megjegyzéseikért. A tanulmány az OTKA K68061 számú kutatásának keretében készült.

miatt. A keleti osztják nyelvjárások közé tartozó szurgutit eredetileg az Ob és az Irtis összefolyásától keletre beszélték, az Ob középső folyása, illetve ennek mellékfolyói mellett, de mára a nyelvterület visszaszorult az Ob mellékfolyói, a Pim, a Tromagán, az Agán és a Jugán mellé, mivel az Ob melletti iparosítás következményeként az itt élő osztjákok asszimilálódtak először (Agrafena Peszikova szóbeli közlése, 1997).

Az egyes folyóvölgyekben beszélt változatok között is vannak kisebb-nagyobb eltérések, s mint majd alább látható lesz, ezek között az eltérő vonások között is vannak olyanok, melyek orosz hatással magyarázhatók. A Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzet lakosságának 66,1%-a orosz, 8,6%-a ukrán, a körzet névadói, a hantik és a manysik a népességnek mindössze 1,2%-át, illetve 0,7%-át teszik ki.² Ami a nyelvhasználatot illeti, a 2002-es népszámláláson 28678 orosz állampolgár vallotta magát osztják nemzetiségűnek, de közülük csak 13568 nyilatkozott úgy, hogy használja is az osztják nyelvet, viszont 27900-an közülük, azaz szinte az összes osztják beszél oroszul.³

Két olyan adatközlővel volt lehetőségünk közösen dolgozni, akik ugyan mindketten orosz–osztják kétnyelvűek, de anyanyelvüként még kizárólag az osztjákot sajátították el, egyikük a szurguti dialektusnak a tromagáni, másikuk a jugáni változatát.⁴ Az alábbiakban röviden áttekintjük azokat a jegyeket, amelyek a lekérdezések során orosz interferencia-jelenségként bukkantak fel elsősorban oly módon, hogy az adatközlők maguk minősítették őket annak. Ebből következőleg hangsúlyozandó, hogy ez a lista nem tekinthető szisztematikus áttekintésnek, azaz az interferencia-jelenségek kimerítő felsorolásának. Mindössze az a célja, hogy ennek alapján megközelítőleg meg lehessen állapítani az orosz nyelv hatásának mértékét és jellegét, és ennek tükrében lehessen értékelni az aspektus és akcióminőség vizsgálata során kapott eredményeket.

2.2. Az orosz nyelv hatása a szurguti osztjákra: vázlatos áttekintés

Az a megfigyelés, hogy két nyelv érintkezése leghamarabb a szókészletben mutatkozik meg, a vizsgált esetben is érvényes. Emellett azonban olyan fonetikai és szintaktikai változások is megfigyelhetők, amelyek az osztjákot hangzásában is, mondatszerkesztésében is közelítik az oroszhoz. Idősebbik, jugáni adatközlőnk többször is kitért arra, hogy a fiatalok már máshogy, azaz oroszosan ejtenek egyes fonémákat (/n/, /č/). Ide sorolható, pontosabban ilyen motivációjú változás következményének tekinthető az a jelenség is, hogy – ismét csak a jugáni adatközlő véleménye szerint – az ő nyelvjárásában gyakrabban használják a tárgyias igeragozást, mint más nyelvjárásokban. Ez ugyanis részben összefügghet azzal az általánosabb jelenséggel, hogy a

² <http://www.admhmao.ru/english/obsvedE/frame1.htm> (2010. 09. 27.)

³ <http://www.perepis2002.ru>; a lekérdezéskor a biztosok csak arra voltak kíváncsiak, hogy a kérdezett beszél-e oroszul, és az oroszon kívül milyen nyelvet beszél még, így arról, hányan vallják az osztjákot anyanyelvüknek, nem áll rendelkezésre adat.

⁴ A tromagáni adatközlő 1988-ban, a jugáni 1966-ban született.

redukált magánhangzók helyett nem redukáltakat használnak (szintén az orosz hangzásához közeledve), és egyes szám első személyben épp a redukált : nem redukált magánhangzók különböztetnék meg egymástól az alanyi : tárgyias paradigma alakjait, pl. *панлэм* 'tesz' E/1 alanyi ragozás, de *панлем* E/1 tárgyias ragozás (egy tárgy esetében).

A hangváltozások között különös figyelmet érdemel az $\lambda > t$ változás, melyet feltehetően szintén az motivál, hogy az osztják nyelv hangzásában ne üssön el annyira az oroszról. Ez a változás nem újkeletű: a 19. század végén indult a déli nyelvjárásokban, majd elkezdett keletre és délre terjedni, s ez a terjedés párhuzamosan zajlik az érintett nyelvjárások eltűnésével. A laterális spiráns is olyan hang, amely nincs meg az oroszban, használata kirívóvá teszi, hogy a beszélő nem oroszul szólal meg. Aikhenvald (2006: 40) említ olyan esetet, amikor egy hasonlóan egzotikus, a többségi nyelvből hiányzó hang kifejezetten identitásjelölővé vált egy csoportban, és hozzájárult annak fennmaradásához. Az osztják esetében azonban a többség nyelvétől eltérő hangzásnak egészen más hatása lett: például az árvaházban nevelt gyerekek úgy próbálták elkerülni az anyanyelvük használatáért járó büntetést, hogy a λ helyett t -t ejtettek, mert így kevésbé volt feltűnő a beszédük (Csepregi 2009).⁵ Jugáni adatközlőnk elmondása szerint a szurguti területen belül is terjed a t -zű változat, s ő maga is t -zű formákat használt (szemben a tromagáni adatközlővel).

Ennek a hangváltozásnak igen jelentős következményei vannak. Mivel a szurgutiban a t és a λ egyaránt nagy funkcionális terheltséggel bíró fonémák, egybeesésük számos homonimát eredményez a fogalomjelölő szavak, a grammatikai segédszók és a toldalékok között egyaránt. Ezen belül a változásnak az aspektus- és akcióminőség-kifejezésre is hatása van, mert egyes képzők (pl. *-əγəλ-* deverbális gyakorító-kicsinyítő képző : *-əγtə-* deverbális mozzanatos képző, l. Ganschow 1956: 25–31, 56, 74) között neutralizálja a különbséget.

A szintaxisban szintén megfigyelhető az orosz nyelv hatása, méghozzá elsősorban a szórendben. Több példa volt arra, hogy fordítási feladatokban az adatközlők követték az orosz SVO szórendet, az esetek egy részében az ilyen mondatokat később SOV szórendűre javították.⁶ Azt is érdekes azonban megemlíteni, hogy az osztják szintaxis egy vonása meglehetősen ellenállónak tűnik, mégpedig a (jobb híján) passzíválásnak nevezett jelenség. Igen jellemző ugyanis, hogy az osztják⁷ azt a mondat szerkesztést preferálja, melyben a mondat alánya egyben a mondat topikja is. Ha az ige ágensi vonzata nem esne

⁵ Itt is beigazolódik tehát az a tétel, hogy elsősorban a szociolingvisztikai (nyelvpolitikai) háttér befolyásolja a beszélők közötti érintkezés nyelvekre gyakorolt hatását, l. még alább is.

⁶ Hasonló jelenséget Csepregi–Sosa (2008) is megfigyelt, akik 2008-ban megkérték a tromagáni adatközlőt, hogy mondja el újra azokat a meséket, amelyeket 1996-ban, oroszul még nem beszélő kisgyermekként Csepregi Mártának előadott: a felnőttként elmondott mesékben gyakoribb volt az SVO szórend használata.

⁷ Pontosabban: az obi-ugor nyelvek; ugyanezt a jelenséget írta le a vogul kapcsán Skribnik (2001) is.

egybe a topikkal, akkor az a mondatban nem alanyként, hanem lokatívuszragot viselő kifejezésként jelenik meg, az ige pedig a passzív paradigma szerint ragozódik (Nikolaeva 1999: 49–50, 58–59). Ezt a jelenséget tükrözi az is, hogy amikor az ágensi vonzatra kérdeznek, akkor a kérdőszó is lokatívuszragos alakban jelenik meg (hiszen új információra kérdez rá, azaz szintén nem lehet topik), mint az alábbi esetben is:

- (1) Ты открывал окно? Да, я открывал.
 'Te nyitottad ki az ablakot? Igen, én nyitottam ki.'
 Nũŋən(nə) ʝtən-wəs iɬə punč-iɬ-ø-i?
 te-LOC ablak el nyit-DX-PST-PASS.SG3
 Man punč-iɬ-ø-i
 én-LOC nyit-DX-PST-PASS.SG3

Az ilyen kérdéseket az adatközlők vagy eleve csak passzív szerkezettel fordították, vagy megadtak hozzá egy, az oroszoknak formailag jobban megfelelő variánsot is (alanyesetű kérdőszó és aktív ige), de azt többször említették, hogy a passzív használata „osztályosabb”.

Thomason és Kaufman (1988) nagy jelentőségű áttekintő művükben rendszerezik, hogy egyfelől a kölcsönzésnek, másfelől a nyelvváltásnak milyen mértékben viselhetik nyomait az interferencia által érintett nyelvek.⁸ A szerzőpáros felállít egy ötfokozatú kölcsönzési skálát, mely az alkalomszerű, csak a szókészlet szintjén megnyilvánuló kölcsönzéstől a nagyon erős kulturális hatás következtében lezajló, komoly szerkezeti átrendeződéssel járó változásokig terjed. A skála rendező elve az, hogy a szerzők feltételezése szerint „ha nincs szoros tipológiai megfelelés az egyes átadó és átvevő nyelvi struktúrák között, akkor azok a jegyek, amelyek hátrébb sorolódnak a skálán, nem kerülnek át az átvevő nyelvbe a skálán korábban előforduló jegyek előtt” (i.m. 74).

Bár, mint azt már korábban is említettük, az itt olvasható áttekintés nem tekinthető kimerítőnek, a legtöbb felsorolt példa, ill. az orosz hatás közismert egyéb esetei⁹ alapján az osztják esete a szerzőpáros által felállított kölcsönzési skála második fokozatának feleltethető meg. Ez az alkalminál kissé gyakoribb érintkezést jelent a két nyelv között, amely már ugyanakkor széles körű kétnyelvűséget előfeltételez az átvevő közösségben, s melynek következményeképpen funkciószavakat is kölcsönöz az átvevő nyelv, de csak kisebb fonológiai, szintaktikai, ill. lexikális-szemantikai módosulásokon megy keresztül. Ugyanakkor azok a hangváltozások, melyeknek következményeként fonémikus oppozíciók tűnnek el, már a kölcsönzési skála negyedik-ötödik

⁸ Azaz első esetben milyen mértékben és módon vesz át elemeket egy másik nyelvből az anyanyelvét ugyanakkor megtartó közösség, a második esetben pedig milyen mértékű és típusú hatást gyakorol egy közösség arra a nyelvre, amelyre a csoport eredeti nyelvét cseréli.

⁹ Például az, hogy egyes orosz jövevényszavak már nem hanghelyettesítéssel kerülnek át az osztjákba, hanem megmarad bennük az osztják fonémakészletből hiányzó fonéma, pl. *burawoj* 'fűrótorony', *ensifaletka* 'kapucnis zubbony'

fokozatára jellemzőek, mely esetben az erős kulturális nyomás komoly szerkezeti változásokat eredményez. S mindezek mellett már csak azért sem lehet optimista következtetésekre jutni az osztják jövőjét illetően, mert a fentieket ki kell azzal egészíteni, hogy a nyelvváltás folyamata az utóbbi időben felgyorsult, a gyerekek sok esetben eleve már az oroszot sajátítják el anyanyelvként, és legfeljebb csak megértik az osztjákat, használni azonban nem használják még a családon belül sem. Mindenesetre úgy tűnik, az osztják fonológiára egyelőre jellemzőbbek az interferencia-jelenségek, mint a morfoszintaxisra, ennek tükrében is érdekes lehet megvizsgálni, hogy az aspektus- és akcióminőség kifejezésére hat-e, s ha igen, milyen módon és mértékben hat az orosz.

2.3. Rövid terminológiai kitérő

Bár helyenként eléggé nehézkesé teszi a fogalmazást, az alábbiakban az aspektus és akcióminőség terminusokat bizonyos esetekben együtt fogjuk használni. Elvileg a két kategória külön kezelendő lenne, az aspektus mint a mondat belső időszerkezete, melynek csak egyik, de nem feltétlenül egyedüli meghatározója az ige, és az akcióminőség mint kifejezetten a „[morfológiailag] komplex ige járulékos tulajdonsága” (Kiefer 2006: 149). Az alábbiakban azonban elsősorban az igehez kapcsolódó akcióminőség-jelölőkről, azaz igeekötőkről és igeeképzőkről esik majd szó, és a rezultatív kategória, az egyetlen akcióminőség, amelyet az osztják igeekötővel fejez ki, nagyon szorosan kapcsolódik a befejezett aspektushoz. Ismét Kiefert idézve: „a rezultatív akcióminőség a cselekvés, a folyamat (az ige jelentésében lexikálisan rögzült és aktuális) végpontjára, a cselekvés, folyamat befejeződésére vagy eredményességére utal [...] A rezultatív akcióminőség mindig állapotváltozást fejez ki [...]” (i.m. 170). Összevetve mindezt a perfektív ige alapvető ismérveivel, erősen érezhető a prototipikus jelentések érintkezése: „Egy perfektív ige tipikusan egy egyszeri eseményt jelöl elemzetlen egészként, jól meghatározható eredménnyel vagy végső állapottal [...] Általában az esemény pontszerű, vagy legalábbis úgy jelenik meg, mint egy egyszeri átváltás egy bizonyos állapotból annak ellenkezőjébe, s ennek az átváltásnak az időtartama figyelmen kívül hagyható” (Dahl 1985: 78). Tekintettel arra, hogy itt nincs lehetőség a kérdéskör további taglalására, de a vizsgált jelenségek tárgyalása szempontjából nincs is ennek mindig jelentősége, a továbbiakban többször is párban használjuk az aspektus/akcióminőség, valamint befejezett/rezultatív fogalmakat, és csak abban az esetben fogjuk a párokat megkülönböztetni, amikor az a téma szempontjából indokolt.

A terminushasználat másik tisztázandó esete kevésbé problematikus: a kölcsönzések esetében megkülönböztetjük az elemátvételt és a mintaátvételt. Elemátvétel (*matter borrowing*) esetében egy morféma hangalakjával együtt kerül az átvevő nyelvbe, míg a mintaátvétel (*pattern borrowing*) az átadó nyelv szerkezeteinek másolását jelenti, mely az átvevő nyelvben megtestesülhet a

szerkezetek felépítésében, gyakoriságában, a szemantikai funkciók szintaktikai leképzésében egyaránt (Sakel 2007: 15).

3. Interferencia-jelenségek az aspektus és akcióminőség kifejezésének területén

3.1. Esettanulmányok

Az egyik klasszikus példája a szláv nyelvi hatás érvényesülésének egy érintkező nyelv akcióminőségére a jiddis. A kevés elérhető ismertetés is ellentmondásos azonban annak tekintetében, hogyan ítélik meg az egyes szerzők a jiddis rendszer grammatikalizálódottsági fokát, és milyen mértékben írják annak tulajdonságait a szláv nyelvek hatásának számlájára. Abban a tekintetben nagyjából összecsengenek a vélemények, hogy a germán nyelvek közé tartozó jiddisben lényegesen több az igekötős ige, mint a többi germán nyelvben, és ez a tulajdonsága szláv hatásnak köszönhető. Kiefer (Schächter 1951 alapján) bemutat jiddis akcióminőség-osztályokat, és ennek alapján a következőket írja: „Példáink azonban egyértelműen bizonyítják az erős areális hatást: a jiddis szláv kontextusban a középfelnémet igekötők felhasználásával egy igen gazdag akcióminőség-rendszert fejlesztett ki” (2006: 199).

Aaronson (1985) ezzel szemben a szláv és a jiddis rendszer eltérő vonásait emeli ki: „A jiddis rendszer fejlődésének irányára minden bizonnyal hatással volt a szláv adsztrátum, amellyel érintkezett, de minőségileg eltér a szláv modelltől. A szlávban alapvető befejezett : folyamatos grammatikai oppozíció teljességgel hiányzik. Az alapvető aspektuális oppozíciók itt [= a jiddisben] az iteratív : nem-iteratív, illetve egyszeri : nem egyszeri szembenállás, amelyek a szlávban marginálisak” (1985: 185, idézi Albert és Meijering 2001: 37).¹⁰ Albert és Meijering (i.m.) pedig úgy vélekednek, hogy a jiddisben egyáltalán nincs grammatikalizálódott aspektus-kifejezési mód, és az akcióminőség-csoportok megléte is kérdéses. Bár valóban több igekötős ige van a jiddisben, mint a közeli rokon németben vagy hollandban, a prefixumoknak messze nem kizárólagos funkciója az akcióminőség-képzés, ugyanazon prefixummal rendelkező igéknek egész más lehet a viszonyuk alapigéjükkel, és a prefixumos, illetve prefixum nélküli párok között nincs is mindig akcióminőségbeli különbség; maguk a prefixumok tehát, bár gyakoribbak, mint az említett germán nyelvekben, grammatikai

¹⁰ Albert–Meijering (2001) azonban jogosan kritizálják Aaronson terminushasználatát, hiszen az iteratív és a szemelfaktív akcióminőség-kategóriák, nem pedig aspektusok. Ugyanezzel a megállapítással egyéb gondok is vannak. Jelen írás lektora arra hívta fel a figyelmet, hogy csak az igekötőket tekintve marginális a szláv nyelvekben az egyszeri : ismétlődő oppozíció, hiszen számos szuffixális képzésű szemelfaktív: multiplikatív igepár van pl. az oroszban (pl. *толкнуть* 'lök' : *толкать* 'lökös'). Ugyanez kiegészíthető azzal, hogy a mozgásige-párok egész csoportjára jellemző az a kontraszt, hogy a pár egyik tagja egyirányú, egyszeri és meghatározott, míg a másik tagja nem egyirányú, ismétlődő vagy szokás szerinti mozgást fejez ki, illetve hogy a másodlagos imperfektívumok egy része is valójában ismétlődést fejez ki (Wacha Balázs szíves szóbeli közlése, l. még Jászay 2008: 198–199).

tulajdonságaikban nem különböznek a német igekötőktől. Vannak emellett olyan akcióminőségek is, amelyeket a jiddis nem igekötőkkel, hanem segédigékkel fejez ki, és a szerzőpár véleménye szerint valójában ezek közül egy az, amely szorosabban érintkezik az aspektuskifejezéssel is: a *ton/tun* segédige és a főnévi igenév kapcsolata, mely szerkezet az esemény tartósságát vagy habituális jellegét jelzi, s így nagyon közel áll a folyamatos aspektushoz.¹¹ Az ellentmondó leírások alapján nehéz tehát megítélni a szláv hatás jellegét, mindenesetre valamiféle mintaátvétellel mindenképpen számolni kell, melynek következtében a prefixumos igék száma megnőtt.

Szemléletes példája az akcióminőségek kifejeződésére gyakorolt hatásnak a lovári, amelynek változatait egyaránt beszélik szlovák és magyar nyelvi környezetben. Ezeket összehasonlítva Kiefer azt állapítja meg, hogy míg a szlovákból a lovári több igekötőt is kölcsönzött, a magyarból csak egyet. Ez nem jelenti azt, hogy ne jelent volna meg az igekötők osztálya a kontaktus hatására a magyarral érintkező lováriban is, viszont ennek elemei (a *mek* kivételével) lovári határozókból alakultak ki. Kiefer ezt a következőkkel magyarázza: „Az egyetlen igekötő, amelyet a lovári a magyarból vett át, a *mek* (< *meg*). Ennek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a magyarban a *meg* az egyetlen olyan igekötő, amelynek eredeti határozói jelentése már teljesen elhomályosult. A példákból az is látszik, hogy míg a *mek* csak perfektívál, a többi lovári igekötő irányjelentést is hordoz.” (2006: 199).

Ehhez részben hasonló a szelőcei romungro esete, amelyben – egyebek mellett – magyar eredetű interferencia-jelenségek is találhatóak. A szelőcei kétnyelvű romungro közösség nyelvét vizsgálva Elšik (2007) megállapította, hogy itt egyaránt történt minta- és elemátvétel a magyarból. A mintaátvétel egyik példája épp az, hogy a szelőcei romungrobban is kialakult a preverbiumok osztálya, az ide tartozó elemek módosíthatják az ige irányjelentését, akcióminőségét vagy szótári jelentését. Ezeknek a preverbium-ige pároknak egy része tükörfordítás a magyarból, de nem mindegyik az (pl. *téle thov*- < *letesz* [pl. vizsgát], de *ánde sov*-, szó szerint *befelé alszik*, 'elalszik'). Ugyanakkor az elemkölcsönzésre is van példa az igekötők területéről, pl. *át*, *sít* 'szét' (i.m. 269–270).

Honti–Kiefer (2003) azt tekintik át, hogy milyen, egymástól esetenként elég lényeges tulajdonságokban eltérő jelenségeket tartanak számon igei prefixumhasználatként az uráli nyelvekben, ezeknek az elemeknek milyen a szintaktikai viselkedése, és hogyan alakult ki az egyes nyelvekben a vizsgált kategória. Kölcsönzéssel az alábbi esetekben számolnak:

- a lív a lettből kölcsönzött igekötőket, és ezeket produktívan használja(-ta) a lív igékkel is, viszont ezek a prefixumok nem feltétlenül perfektíválnak;

¹¹ Azért nem minősítik ennél határozottabban, mert adatok hiányában nem tudták megállapítani, mennyire elterjedt, szisztematikus ez a kifejezőmód, azaz mennyire tekinthető grammatikalizálódottnak.

- a vepsze és a karél az oroszról vett át prefixumokat, ezek közül némelyeket vepsze, ill. karél igékkel együtt is használnak, a kölcsönzött igekötők azonban itt sem mindig perfektíválnak;
- a finn germán mintát követve hozott létre tükörfordításokat.

Megemlíthető végül, hogy Hasselblatt (1990) az észti prefixumos (ill., a szerző terminushasználatát követve: partikulás) igéket vizsgálva azoknak elég jelentős részénél feltételez németen alapuló tükörfordítást, de még a közvetlen német megfelelővel nem rendelkező csoport esetében is felveti a német szintaktikai minta követésének lehetőségét.

3.2. Részösszegzés: a morfológiailag kifejezett aspektus mint areális jelenség

Mint azt már a bevezetésben említettük, az aspektust, ill. akcióminőséget kifejező igekötők jelenlétét az obi-ugor nyelvekben, illetve (elsősorban) a magyarban már többször próbálták a szláv nyelvek közvetlen vagy közvetett hatásával, areális jelenségeként magyarázni. Ugyanezt a kérdéskört tágabb kontextusban legutóbb Kiefer Ferenc vizsgálta, aki a következőket állapította meg:

„A szláv és a velük közvetlenül érintkezésben lévő nyelvek az aspektust morfológiailag fejezik ki.” (Kiefer 1996: 265)

„Ami pedig a tipológiai vonatkozásokat illeti, úgy találtuk, hogy az akcióminőség-képzés areális jelenség, amelynek közép- (vagy kiindulási) pontját a szláv nyelvek képezik.” (Kiefer 2006: 204)

Az esetleges areális hatás megnyilvánulási lehetőségeiről a következő olvasható:¹²

„Erős areális hatás esetében a perfektíváló, illetve akcióminőség-képző igekötőkkel rendelkező L2 nyelv hatására az L1 nyelv ilyen funkcióval rendelkező igekötőket hozhat létre a megszokott forrásokból (adverbiumokból, adpozíciókból). Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a mintául szolgáló L2 nyelv igekötői (legalább bizonyos mértékben) megőrizték eredeti jelentésüket. Amennyiben ez nem áll fenn, L1 az L2-ből veszi át a szükséges igekötőket.” (Kiefer 2006: 200)

Ezen utóbbi állítás azonban részben kiegészíthető azzal, hogy – természetesen – transzparens, azaz eredeti, határozói jelentésüket megtartó igekötők is kölcsönözhetők (l. a szelőcei romungrot), illetve azzal, hogy ha megtörténik is

¹² Ezt a feltételezést több változatban is megírta (Kiefer 1996, 1997, 2006), itt a legújabbat idézem.

a „szükséges” igeekötők kölcsönzése, az átvevő nyelvekben ezek – az erős areális hatás ellenére – sem feltétlenül töltik be ugyanazokat a funkciókat, mint az átadó nyelvben (l. jiddis, lív, vepsze, karél).

Az osztják esetében orosz elemek átvételével nem találoztunk az igeekötők között, és magának az igeekötői kategóriának a kialakulását sem lehet orosz hatással magyarázni kronológiai okokból (Zsirai 1933). Az azonban mindenképpen vizsgálható, hogy az egyre intenzívebb orosz hatás következményeként megfigyelhető-e interferencia-jelenségek az igeekötő-használatban, az alábbiakban erről esik majd szó.

4. Eredmények

4.1. A lekérdezések menete

A tromagáni adatközlővel 2008 májusában, a jugánival 2009 január–februárjában dolgoztunk együtt. Az alábbiakban elsősorban azokra az eredményekre fogunk hivatkozni, amelyeket a következő kérdőívek segítségével kaptunk:

- mindkét adatközlőtől sikerült lekérdezni az Östen Dahl által készített *The Perfect Questionnaire* (Dahl 2000: 800–809) egy némiképpen módosított (azaz rövidített, helyenként kissé átfírt és oroszra fordított) változatát;¹³
- ugyancsak mindkét adatközlővel feldolgoztunk egy (saját készítésű) osztják nyelvű kérdőívet, mely egymástól kissé eltérő példamondatokról kért grammatikalitási ítéleteket (pl. jó-e úgy is a mondat, ha kihagy belőle/beletesz egy bizonyos képzőt vagy igeekötőt);
- sajnos azonban csak a második adatközlővel készült el két olyan kérdőív, mely szintén orosz alapú volt, és kifejezetten az orosz aspektuális oppozíciók iskolapéldáinak¹⁴ osztják nyelvű megfelelőire kérdezett rá; az egyik kérdőívben az orosz igealakok ragozott alakban, a másokban folyamatos főnévi igenévként szerepeltek.

4.2. A befejezett aspektusú orosz mondatok osztják megfelelői

4.2.1. Vannak esetek, amikor – szemben az oroszsal – a befejezettséget, úgy tűnik, egyáltalán nem jelölték az adatközlők. Ezekben az esetekben nyilván a kontextusból derül ki a mondat aspektusa. Erre található példák az alábbi mondatokban:

- (2a) Otthon van még a testvéred?
Nem, már elment.

¹³ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Wacha Balázsnak, aki a fordításban segített. (G.K.)

¹⁴ Ez itt szó szerint értendő, a példák forrása ugyanis egy magyar nyelvtanulóknak szánt orosz nyelvkönyv volt, amely kifejezetten az orosz aspektuális oppozíciókat tanítja: Dr. Szacski–Estók (1989).

- (5) ma jākən wār-ti wār-əm nōḵ / j̄ə / īə wār-λ-əm.
 én otthon csinál-PRSPTCP dolog-PXSG1 fel / ɛ / ɛl csinál-PRS-SG1

4.2.2. Más esetekben az adatközlők az osztják fordításában jelölték a befejezettséget/rezultatívítást, de nem morfológiailag, hanem lexikailag:

- (6a) [Úgy tűnik, a testvéred soha nem fejezi be a könyveket.]
 Ez nem teljesen igaz. Ezt a könyvet elolvasta. (=az egészet)
 (6b) Ты не права. Эту книгу она прочитала. (=целую книгу)
 (6c) Tem kñiga λoŋət-ø-təγ pəta-λ močə.
 ez könyv olvas-PST-SG3.OBJSG vége-PXSG3 -ig
 (6d) Nűŋ panam wōs-ən. Tem kəñika λűwnə əjnam λōŋt-ø-i.
 te rosszul van-SG2. Ez könyv ő-LOC mind olvas-PST-
 PASSSG3

A példamondatsorban a kifejezetten kiemelt rezultatív jelentést az egyik adatközlő a *pətaλ močə* 'végéig' jelentésű névutós szerkezettel adta vissza, a másik pedig az *əjnam* 'mind' jelentésű határozószóval. S ezek a mondatok ismét összevethetők az alábbival, ahol (a (4)-es mondathoz hasonlóan) grammatikalitási ítéletet kértünk:

- (7) Ma tem kəñika īə / j̄ə / nōḵ λōŋt-ø-əm.
 Én ez könyv ɛ / ɛ / fel olvas-PST-SG3

Ezt a mondatot a *nōḵ* 'fel' igekötővel mindkét adatközlő helyesnek ítélte, de eltérő jelentéssel. Egyikük azt mondta, hogy a *nōḵ λōŋt-* azt jelenti, 'elolvas', azaz ez az alapige befejezett/rezultatív párja, másikuk szerint azonban itt az igekötős alak jelentése 'felolvas', azaz hangosan olvas. Ugyanerre a jelentésre viszont az előbbi adatközlő a *sűjnat λōŋt-*, azaz tkp. 'zajjal olvasni' jelentésű szintagmát adta meg.

A befejezettség a különféle határozók mellett kifejezhető még a *təram-* 'véget ér, készen van' jelentésű ige és a főnévi igenév kombinációjával (a (8d) példára a későbbiekben még visszatérünk):

- (8a) Amikor tegnap hazaértem, a testvérem már megírt két levelet.
 (8b) Когда я пришла домой, моя сестра дописывала два письма.
 (8c) ɸuntə ma jakə jōwt-ø-əm,
 amikor én haza jön-PST-SG1,
 ma op-əm kat n̄pək-kən pətə-γəλ-a ɸanč-ø-ø.
 én nővér-PXSG1 két levél-DU vége-PXSG3.DU-LAT ír-ø-SG3
 (8d) ɸuntə ma jākə jōwt-ø-əm,
 amikor én haza jön-PST-SG1,
 op-em kat pišma-γən ɸānčča təram-ø-ø.
 nővér-PXSG1 két levél-DU ír-INF készen.van-ø-SG3

4.2.3. S végül a példák harmadik csoportjában az osztjában is igekötő jelöli a befejezettséget/rezultativitást:

- (9a) [A mérgesen jön ki a konyhából, s meséli B-nek, amit épp most látott:]
A kutya megette a húsunkat!
- (9b) Собака съела наше мясо!
- (9c) Amp-ən ńăwi-w nŏķ λιw-∅-i.
kutya-LOC hús-PXPL1 fel eszik-PST-PASSSG3
- (9d) Amp məŋ ńăwi-w nŏķ λιw-∅-∅.
kutya mi hús-PXPL1 fel eszik-PST-SG3

A példamondatokban tehát a *λι-* 'eszik' ige a 'fel' jelentésű igekötővel szerepel, s az adatközlők szerint ebben a kontextusban az igekötőhasználat nem opcionális.¹⁵ Ugyancsak a *nŏķ* igekötő szerepel két ige mellett is az alábbi mondatokban:

- (10a) A: Ne beszélj olyan hangosan! Felébredted a kisbabát.
B: Már felébredt.
- (10b) A: Не говори так громко! Ты разбудишь малютку.
B: Он уже проснулся.
- (10c) Aj ńewrəm-əli nŏķ rűwət-λ-ən!
kicsi gyermek-DEMIN fel ébredt-PRS-SG2
ľűw nŏķ wărəγλ-∅-əγ. / ľűw wărəγλəγ nŏķ.
ő fel ébred-PST-SG3
- (10d) Nűŋ aj ńewrem nŏķ rűwət-λ-e!
te kicsi gyermek fel ébredt-PRS-SG2.OBJSG
ľűw kəš nŏķ wărəγt-∅-əγ.
ő hát fel ébred-PST-SG3

4.2.4. A fenti három csoport (4.2.1., 4.2.2., 4.2.3.) alapján tehát azt lehet megállapítani, hogy nemigen lehet példát találni sem elemkölcsonzésre, sem szerkezeti másolásra azokban az esetekben, amikor az adatközlők az orosz példamondatok befejezett aspektusát próbálták osztjákul visszaadni. Nemcsak egymásnak rendszeresen megfeleltethető osztják–oroszigekötőpárok nem bukkantak fel,¹⁶ hanem igekötő sincs jelen ezeknek a mondatoknak egy részében – esetenként még akkor sem, ha amúgy az adatközlők igekötővel is helyesnek ítélnék azokat.

¹⁵ Érdekes ezt összevetni a több, mint száz éves Paasonen-szövegekkel, ahol ugyanabban a szövegkörnyezetben igekötővel és igekötő nélkül egyaránt szerepelhetett ez az ige, l. Paasonen-Vértes (2001: 98/3).

¹⁶ A (9)-es és (10)-es példákban, ahol az oroszban is, az osztjában is igekötő fejezi ki a befejezettséget/rezultativitást, a három különböző igekötős orosz ígét egyaránt *nŏķ* 'fel' igekötős igével adták vissza az osztják fordításokban.

4.3. A folyamatos aspektusú orosz mondatok osztják megfelelői

A folyamatos : befejezett szembenállás kifejezésének lehetséges areális sajátságait vizsgálva általában a befejezett alakokra irányult a figyelem. Gyűjtésünkben azonban éppen a folyamatosság kifejezésénél találtunk olyan osztják alakokat, amelyek feltehetőleg a megfelelő orosz szerkezet tükörfordításai. Az oroszban a folyamatos : befejezett szembenállás múlt időben visszaadhatja azt a jelentéskülönbséget, hogy az igével kifejezett esemény következtében létrejött állapot fennáll-e a beszédidőben vagy sem.¹⁷ Azokban az esetekben, amikor a fordítandó orosz példamondatokban ezt jelölte a folyamatos, illetve befejezett múlt idejű alak, a szembenállás folyamatos alakjait az adatközlők következetesen gyakorító képzős osztják igealakokkal fordították, mint például az alábbiakban:

- (11a) Где была твоя книга?
Hol volt a könyved?
Я давал её товарищу.
A barátomnak adtam (foly.).
- (11b) қот нӱӳ кәнікаҕе wӧл?
hol te könyv-PXSG2 volt?
Ма лoвәs қuj-em-a мәj-it-ø-em.
én barát-PXSG1-LAT ad-DX-PST-SG1.OBJSG.
- (12a) Где твоя книга?
Hol van a könyved?
Я дал её товарищу.
A barátomnak adtam (bef.).
- (12b) қот нӱӳ кәнікаҕе?
hol te könyv-PXSG2?
Ма лoвәs қuj-em-a мәj-ø-em.
én barát-PXSG1-LAT ad-PST-SG1OBJSG.

A (11a) második orosz mondatában múlt idejű folyamatos igealak szerepel, azt jelezve, hogy az eredmény már nem áll fenn, azaz a könyv már nincs a barátomnál. Ezzel szemben a (12a) második orosz mondatában a befejezett múlt idejű alak azt jelöli, hogy az eredmény még fennáll, a könyv még a barátomnál van. A (11a) osztják fordításában, azaz a (11b) második mondatában az osztják ige az *-il* (a jugáni adatközlő nyelvjárásában *-it*) produktív gyakorító képző szerepel, ezzel adják vissza a múlt idejű folyamatos orosz igealakot. Ugyanez figyelhető meg az alábbi példamondat-párban, amely abban különbözik az előzőtől, hogy abból a kérdőívből származik, amelyben a

¹⁷ „[Imperfective] verbs express actions which have taken place in the past and which have no connection with the moment of speaking. On the other hand, in past tense P[erfective] verbs in appropriate contexts, a special, so-called perfect meaning, can occur, which indicates that the result of a past action is in force at the moment of speaking.” (Rassudova 1984: 62)

fordítandó orosz példamondatokban – azok jelentésétől függetlenül – folyamatos főnévi igenévi alakban állt az ige:

- (13a) Мой друг живёт в Киеве. Летом он ПРИЕЗЖАТЬ ко мне, но в начале сентября он УЕЗЖАТЬ.
A barátom Kijevben lakik. Nyáron hozzánk ÉRKEZNI (foly.), de szeptember elején ELUTAZNI (foly.).
- (13b) лӧҗин лӱw mantem jӧwt-it-əл-ø,
nyáron ő én-DAT jön-DX-PRS-SG3
тӧррә лӳрәт pittә тӳләс алаһна лӱw мән-л-ø.
de levél.eső.hónap kezdet-LOC ő megy-PRS-SG3
- (14a) Мой друг живёт в Киеве. Он ПРИЕЗЖАТЬ ко мне вчера, и будет у меня в гостях.
A barátom Kijevben lakik. Tegnap ÉRKEZNI (foly.) hozzánk, és nálunk marad vendégségben.
- (14b) лӱw маҗәл қәтәл mantem jӧwət-ø-ø,
ő tegnap én-DAT jön-PST-SG3,
панә ма қутһ-әм-нә wәл-л-ø.
és én mellett-PXSG1-LOC él-PRS-SG3

A (13a) mondatban az orosz ige múlt idejű¹⁸ folyamatos alakban állna, tekintettel arra, hogy az eredmény már nincs meg: a barátom ugyan nálam volt, de már elutazott. Ezzel szemben a (14a)-ban befejezett alak szerepelne, hiszen a szövegkörnyezetben benne van, hogy az eredmény még fennáll, a barátom nálam van. Az adatközlő ennek a példamondatpárnak az esetében menet közben javított: a (14a) orosz példamondatot felolvasva még a folyamatos igealak múlt idejét használta, majd a szövegkörnyezetet mérlegelve már egyből az osztják fordítást helyesbítette, mondván, az első mondatban a *приезжает* 'megjön, -érkezik [foly.]' igének a *jӧwtjtәл*, azaz a gyakorító képzős alak felel meg, szemben a *приехал* 'megjön, -érkezik [bef.]' igével, amelyet a képző nélküli *jӧwət* 'jön' igével fordított. Az igealakok közötti választást itt ugyanannak a jelentéskülönbségnek a visszaadásával magyarázta, amelyet az oroszban a folyamatos : befejezett pár jelöl: a gyakorító képzős ige használata azt fejezi ki, hogy az esemény eredménye már nem áll fenn.

A (11)–(14)-es példák csak a második adatközlőtől vannak meg, azonban ugyanezt a jelenséget a Dahl-féle kérdőív fordítása során az első adatközlőnél is meg lehetett figyelni:

¹⁸ Az adatközlő viszont jelen idejű igealakokkal fordította, ettől függetlenül a vizsgált jelenséget a fordítás tükrözi.

(15a) [Hideg van a szobában. Az ablak zárva van.]
A: Kinyitottad az ablakot? (És aztán csuktad be újra?)

B:

a) Igen, kinyitottam.

b) Nem, nem nyitottam ki.

(15b) A: Ты открывал окно? (А потом закрыл опять.)

B:

a) Да, я открывал.

b) Нет, я не открывал.

(15c) Nűŋən(nə) ɟttən-wəs ilə punč-il-ø-i?
te-LOC ablak el nyit-DX-PST-PASS.SG3

Man punč-il-ø-i.

én-LOC nyit-DX-PST-PASS.SG3

Əntə, ma əntə punč-il-ø-əm.

Nem, én nem nyit-DX-PST-SG1

(16a) [Az ablak nyitva van, de **A** ezt nem veszi észre. **A** kérdezi **B**-t: Miért van ilyen hideg a szobában?]

B: Kinyitottam az ablakot.

(16b) [Окно открыто, но **A** не замечает это. **A** спрашивает **B**: Почему так холодно в комнате?]

B: Я открыл окно.

(16c) Man ilə punč-ø-i ɟttən-wəs.
én-LOC el nyit-PRT-PASSSG3 ablak.

Ezekben a mondatokban az első adatközlő is azzal magyarázta a gyakorító képzős és a képző nélküli osztják igealak közötti különbséget, hogy az előbbi használata azt implikálja, hogy már nincs kinyitva az ablak, azaz a múlt idejű esemény eredménye nem áll fenn.

S ahogy korábban említettük, vissza kell térni a (8)-as példára (újra idézve (17)-es példaként):

(17a) Amikor tegnap hazaértem, a testvérem már megírt két levelet.

(17b) Когда я пришла домой, моя сестра дописывала два письма.

(17c) ɟuntə ma jākə jöwtəm, orem kat pišmaɣən ɟənčča tərəm / tərmiləɣ.

Mint látható, az adatközlő itt két változatot is megadott a *дописывала* 'végig megír, befejezi az írást [foly.]' igére. Ebben az esetben azonban már nem az a jelentéskülönbség a folyamatos és a befejezett alakok között, hogy az eredmény fennáll-e vagy sem, hanem ez egy úgynevezett „valódi” aspektuspár folyamatos tagja. Míg ugyanis az alapige és igekötős párja között akcióminőség-beli különbség is van (+/- rezultativitás, azaz eredmény elérése), a másodlagos imperfektum és a képzés alapjául szolgáló igekötős igealak szótagi jelentése azonos, közöttük csakis aspektusbeli különbség van, az előbbi folyamatában, az utóbbi elemzetlen, egységes egészként mutatja be ugyanazt

az eseményt (Isačenko 1962: 365–366). Ez a példa tehát már egy további funkció átvételének lehetőségét jelezheti.

5. Összegzés: orosz hatás az aspektus kifejezésére az osztjákban

A fentiek alapján az állapítható meg, hogy az igekötővel jelölt befejezettség esetében nincs szembeötlő interferenciahatás az osztjákban sem abban az értelemben, hogy egyes igekötőket átvennének az orszóból, sem abban az értelemben, hogy a morfológiailag, igekötővel kifejezett befejezettséget az osztják rendszeresen hasonlóan, azaz igekötővel adná vissza. Ezzel szemben az orosz folyamatos igealakokat több esetben gyakorító képzős osztják igékkel fordították. Felmerül a kérdés, magyarázható-e valamivel, hogy mely esetben figyelhető meg interferenciahatás, s melyekben nem.

Meglehetősen sok kísérlettel lehet találkozni arra nézve, hogyan lehet általánosítani a nyelvek közötti kölcsönzés jellegzetességeit, milyen szabályszerűségek figyelhetők meg több nyelv összehasonlító vizsgálatakor (l. pl. Harris–Campbell 1995: 121–150). Ugyanakkor aligha akadt olyan megállapítás, amelyre ne akadt volna ellenpélda, vagy az ellenpéldák miatt ne kellett volna annyira általánosan megfogalmazni az állítást, hogy az végül triviálissá ne váljon. Mint azt Thomason és Kaufman írják, „ami a kifejezetten nyelvészeti lehetőségeket illeti, bármely nyelvi jegy átkerülhet bármely másik nyelvbe, és azok az implikációs univerzálék, amelyek kizárólag nyelvi tulajdonságokon alapulnak, érvénytelenek” (i.m.: 14). Ugyanők azonban, bár szigorúan másodlagosként a szociolingvisztikai szempontokhoz képest, megkockáztatnak egy nyelvi tényezőkön alapuló általánosítást is: az átadó és átvevő nyelv közötti tipológiai különbségek szerepet játszhatnak a kölcsönzés során. „[...] A tipológiai távolság, úgy látszik, nem befolyásolja a legintenzívebb kölcsönzési helyzetek eredményét, [...], ezzel szemben, úgy tűnik, [a kölcsönzési skálán] a csekélytől a mérsékelt kölcsönzésig az átadó nyelv azon jegyei kerülnek be elsőként az átvevő nyelvbe, amelyek jól illeszkednek tipológiaiilag a funkciójukban analóg átvevő nyelvi jegyekhez” (i.m.: 73). A tipológiai távolságot pedig a következőképpen definiálják: „a szerkezeti hasonlóság mértéke, mely a nyelvi kategóriákra és azoknak kombinációira vonatkozik, beleértve a sorrendi viszonyokat is. Minél összetettebb szerkezete van egy nyelvtani részrendszernek, annál bonyolultabban kapcsolódnak egymáshoz annak kategóriái [...], következésképpen annál valószínűtlenebb, hogy annak elemei szorosan megfeleltethetőek lennének tipológiaiilag egy másik nyelv funkcionálisan megfelelő részrendszere kategóriáinak és részrendszereinek” (i.h.).

Aikhenvald (2005) készített egy listát azokról a tényezőkről, amelyek ugyan nem determinisztikusak (azaz meglétük nem garantálja, hiányuk nem zárja ki az átvételt), de elősegíthetik egy-egy minta vagy elem kölcsönzését. Jóval meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, hogy ezeket áttekintsük, egyes megállapítások azonban – legalább részben – magyarázatot adhatnak

arra, miért nincs kölcsönzés az igekötők területén, de miért kaphatnak új funkciót produktív gyakorító képzők.¹⁹ A kölcsönzést tehát, egyebek mellett, a következők segíthetik elő, s ezek valamennyien kapcsolódnak a Thomason–Kaufman-féle tipológiai távolság fogalmához:

- Tendencia a szóról-szóra, morfémáról-morfémára való fordítás lehetőségének elérésére
- Tipológiai természetesség
- Előzetesen meglévő strukturális hasonlóság

Az orosz és az osztják igekötőrendszer feltehetőleg több szempontból is nehezen feleltethető meg egymásnak. Morfológiailag máshogy viselkednek (az osztják igekötők nem alkotnak elválaszthatatlan egységet az igékkel, szemben az oroszral); az egyetlen akcióminőségbeli csoport, a rezultatív, amelyet az osztják igekötővel fejez ki, az osztjákban is, az oroszban is többféle igekötővel jelenik meg, s ezeknek eloszlása nem tűnik szabályszerűnek.²⁰ Ezzel szemben az imperfektíválás az oroszban leggyakrabban a következő három képző segítségével történik: *-uba-*, *-va*, *-a* (Jászay 2008: 185).²¹ Ezek a képzők eredetileg iteratív akcióminőséget fejeztek ki, ezt a funkciót azonban már csak egyes múlt idejű alakok őrzik (pl. *нел* 'énekelte' → *невал* 'énekelgetett', Isačenko i.m.: 405–409), ill. iteratív jelentésük a másodlagos imperfektumokban is előtérbe kerülhet (l. 10. lábjegyzet). Hogy az orosz imperfektíváló képzőt az adatközlő valóban összekapcsolta az osztják gyakorító képzővel, azt az is mutatja, hogy amikor gyakorító képzős osztják alakokat fordított, olyan orosz igeformákhoz is kapcsolta az orosz imperfektíváló képzőt, melynek ilyen alakját egyébként nem ismerte. (Például a *pōw-* 'fűj' ige megfelelőjeként az orosz *дуть* ige adta meg, ugyanennek gyakorító képzős *pōwi-* alakjához pedig egy *дыхивать* alakot azzal a megjegyzéssel, hogy ez így lenne oroszul, ha lenne ilyen orosz szó.) A gyakori használat és a részben átfedő jelentés, tehát az előzetesen meglévő strukturális hasonlóság könnyíthette meg ebben az esetben az orosz imperfektív képző egyes funkcióinak átvételét, megkönnyítve ezzel a morfémáról morfémára való megfeleltetést.

A tipológiai természetesség azonban Aikhenvald megfogalmazásában mást jelent, mint a Thomason–Kaufman párosnál a tipológiai távolság: arra

¹⁹ Az idézett példákban csak egy osztják gyakorító képző fordul elő, az *-ia*. Meg kell azonban jegyezni, hogy van egy másik produktív gyakorító képző is, a *-γəλ*. Az eddigi adatok alapján az a megoszlás látszik körvonalazódni a kettő között, hogy az előbbi csak abszolút tövekhez járulhat, az utóbbi viszont relatív tövekhez is, például *wārəγəλ* '(fel)ébred' → *wārəγəλəγəλ* 'uez, gyak.'. Ez a jelenség még igényel némi vizsgálatot, azt azonban érdemes már itt megjegyezni, hogy mindkét gyakorító képzős igealak előfordul a megfigyelt új funkcióban, azaz szerepet játszik a beszédidőbeli relevancia kifejezésében.

²⁰ És szinkrón szempontból talán nem is lehet az, idézve Isačenkot: „az ember ezzel a kérdéssel [prefixumválasztás] valódi logikai megfontolások alapján nem boldogul” („Man sieht also, daß man diesen Fragen mit rein logischen Erwägungen nicht beikommt”, i.m.: 393).

²¹ Isačenko máshogy szegmentálja ezeket az alakokat, s mivel az *a*-t nem tekinti ezen képző elemének, számol képző nélküli imperfektíválással is (Jászay i.m.: 187). Ugyanakkor – ismét Isačenkot idézve – a három képző közül egyedül az *-ue* produktív.

vonatkozik, hogy egy általánosan megfigyelhető grammatikalizációs ösvény mentén történő elmozdulást kiválthat, illetve elősegíthet egy olyan nyelvvel való érintkezés, melyben ugyanaz a változás már lezajlott. A pennsylvaniai németben például megfigyelték, hogy mozgásigéből jövő idejű segédige van kialakulóban, ez a grammatikalizációs változás elég általános, sok nyelvben megfigyelhető jelenség. Ezt a külső hatás nélkül is több nyelvben lezajló folyamatot azonban felgyorsíthatta az angollal való érintkezés, ahol ugyanez a változás már megtörtént. Az osztják gyakorító képzők fent bemutatott funkcióbővülése is tekinthető egy tipikus grammatikalizációs ösvényen való haladásként. Az iterativitás, a habitualitás és az imperfektív aspektus ugyanis történetileg összefüggő jelentéstípusok (Bybee és tsai 1994: 164–175), ezt illusztrálja maga az orosz is, hiszen a *переписывать*-típusú másodlagos imperfektívumok eredetileg iteratív alakok voltak (Isačenko i.m.: 406).

Összességében tehát az állapítható meg az oroszoknak a szurguti osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre gyakorolt hatásról, hogy az viszonylag mérsékelt, és nem az igekötők területén jelentkezik (akár elem-, akár mintaátvételnél), hanem az igeképzők között. Ez egyben azt is mutatja, hogy nem lehet teljes képet kapni az esetleges areális összefüggésekről úgy, hogy a vizsgálat kizárólag a prefixumokra irányul.²² Az osztják igeképző funkcióbővülését feltételezhetően elősegítette, hogy könnyen megfeleltethető volt az orosz mintának.²³

²² Részben hasonló, egy lényeges vonásban azonban eltérő változás zajlott le a szelőcei romungroban, amelyben az eredetileg tranzitív származékokat létrehozó *-ker---ger-* képző vált az igei vonzatteretet nem befolyásoló gyakorító képzővé (pl. *tin-* 'vásárolni' → *tin-ger-* 'gyakran vásárolni'), feltehetően a produktív magyar *-gAt-* gyakorító képző hatására (Elšik i.m.: 269). Abban az értelemben hasonló a változás, hogy interferencia-hatás következtében itt is új funkciót kapott egy képző, abban a tekintetben azonban eltérő, hogy potenciális grammatikalizációs összefüggés a gyakorító és az intranszitiv jelentések között van (Bybee és tsai i.m.: 171). Ezt a feltételezést arra alapozzák, hogy adatbázisukban több olyan nyelv is volt, amelyben ugyanolyan módon (reduplikálással) fejezik ki a gyakorítást, de a reduplikált alakok mellett már a tárgy kitétele is opcionálissá válik. Erre a jelenségre pragmatikai magyarázat adnak.

²³ Jelen írás lektora vetette fel azt a lehetőséget (a 3.1. pontban ismertetett esettanulmányok kapcsán), hogy „az idegen nyelvi hatás könnyebben érvényesül az akcióminőségek, mint az aspektusok területén”. Véleményem szerint (G.K.) ez azonban az akcióminőségnek és aspektusnak az érintett nyelvekben megfigyelhető tulajdonságaiból fakadhat. Az akcióminőségek esetében „a toldalékok jelentése a bázisige jelentésével egyértelműen (kompozicionálisan) meghatározza a komplex ige (akcióminőségbeli) jelentését” (Kiefer 2006: 143), s ez a transzparencia megkönnyítheti a kölcsönző nyelvben a mintaátvételt. Arra azonban, hogy bizonyos feltételek esetén az aspektusok területén is könnyen érvényesül idegen nyelvi hatás, jó példa a befejezett jelen (perfect). Ugyan vitatott, hogy a befejezett jelen egyáltalán aspektus-e vagy idő, mindenesetre maga a kategória, pontosabban azon belül a *habeo*-perfect kifejezetten areális jelenségnek tűnik, melynek Európán kívül alig vannak megfelelői (Dahl 2000: 21).

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2006. Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y.–Robert M. D. Dixon (szerk.): *Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford University Press. Oxford. 1–66.
- Albert, Ruth–Henk D. Meijering 2001. Hat das Jiddische ein Aspektsystem? In: Mauelshagen, Claudia–Jan Seifert (szerk.): *Sprache und Text in Theorie und Empirie*. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 28–40.
- Bybee, Joan L.–Revere Perkins–William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. University of Chicago Press. Chicago.
- Csepregi Márta 2009. The Very Highly Connected Nodes in the Ob-Ugrian Networks. *MSFOu*. 258. SUS. Helsinki. 9–32.
- Dahl, Östen 1985. *Tense and Aspect Systems*. Blackwell. Oxford.
- Dahl, Östen (szerk.) 2000. *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Elšík, Viktor 2007. Grammatical Borrowing in Hungarian Rumungro. In: Matras, Yaron–Jeanette Sakel (szerk.): *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*. Mouton de Gruyter. Berlin. 261–282.
- Ganschow, Gerhard 1965. *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Otto Harrasowitz. Wiesbaden.
- Harris, Alice C.–Lyle Campbell 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Hasselblatt, Cornelius 1990. *Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen*. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica* 31. Otto Harrasowitz. Wiesbaden.
- Honti László 2001. A magyar igeekötő: nyelvünk kései jövevénye? In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris. Budapest. 357–367.
- Isačenko, Alexander V. 1962. *Die Russische Sprache der Gegenwart. Teil 1: Formenlehre*. Veb Max Niemeyer Verlag. Halle.
- Jászay László 2008. Második rész. In: Jászay László–Krékits József: *Szláv igeaspektus, különös tekintettel az orosz nyelvre*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *MNy*. 92: 257–268.
- Kiefer Ferenc 1997. Verbal Prefixation in the Ugric Languages from a Typological-Areal Perspective. In: Eliasson, Stig–Ernst Hakon Jahr (szerk.): *Language and its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 100. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 323–341.
- Kiefer Ferenc–Honti László 2003. Verbal 'Prefixation' in the Uralic languages. *ALH* 50: 137–153.

- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség (különös tekintettel a magyar nyelvre)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. Lincom Europa. München.
- Paasonen, Heikki–Vértes Edith. 2001. H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. *MSFOu*. 240. SUS. Helsinki.
- Rassudova, Ol'ga Petrovna. 1984. *Aspectual Usage in Modern Russian*. Russky Yazyk. Moscow.
- Sakel, Jeanette 2007. Types of Loan: Matter and Pattern. In: Matras, Yaron–Jeanette Sakel (szerk.): *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*. Mouton de Gruyter. Berlin. 15–29.
- Skribnik, Elena 2001. Pragmatic Structuring in Northern Mansi. In: Seilenthal, Tonu (szerk.): *Congressus Nonus Internationalis Fenno-ugristarum*. 2. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III. Tartu. 222–239.
- Dr. Szacski Tamara–Estók Anikó 1989. *Говорить или сказать? Az orosz igeszemlélet használata*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Thomason, Sarah Grey–Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley–Los Angeles–Oxford.
- Zsirai Miklós 1933. Az obi-ugor igeekötők. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből*. MTA. Budapest. 41–82. Újranyomva in: Hajdú Péter (szerk.): *Zsirai Miklós emlékkönyv. Uralisztikai Tanulmányok* 5. ELTE BTK Finnugor Nyelvészet–MTA Kutatóhely. Budapest. 75–116.

Csepregi Márta

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Finnugor Tanszék

csepregi.marta@btk.elte.hu

Gugán Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet

gugan@nytud.hu

Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten

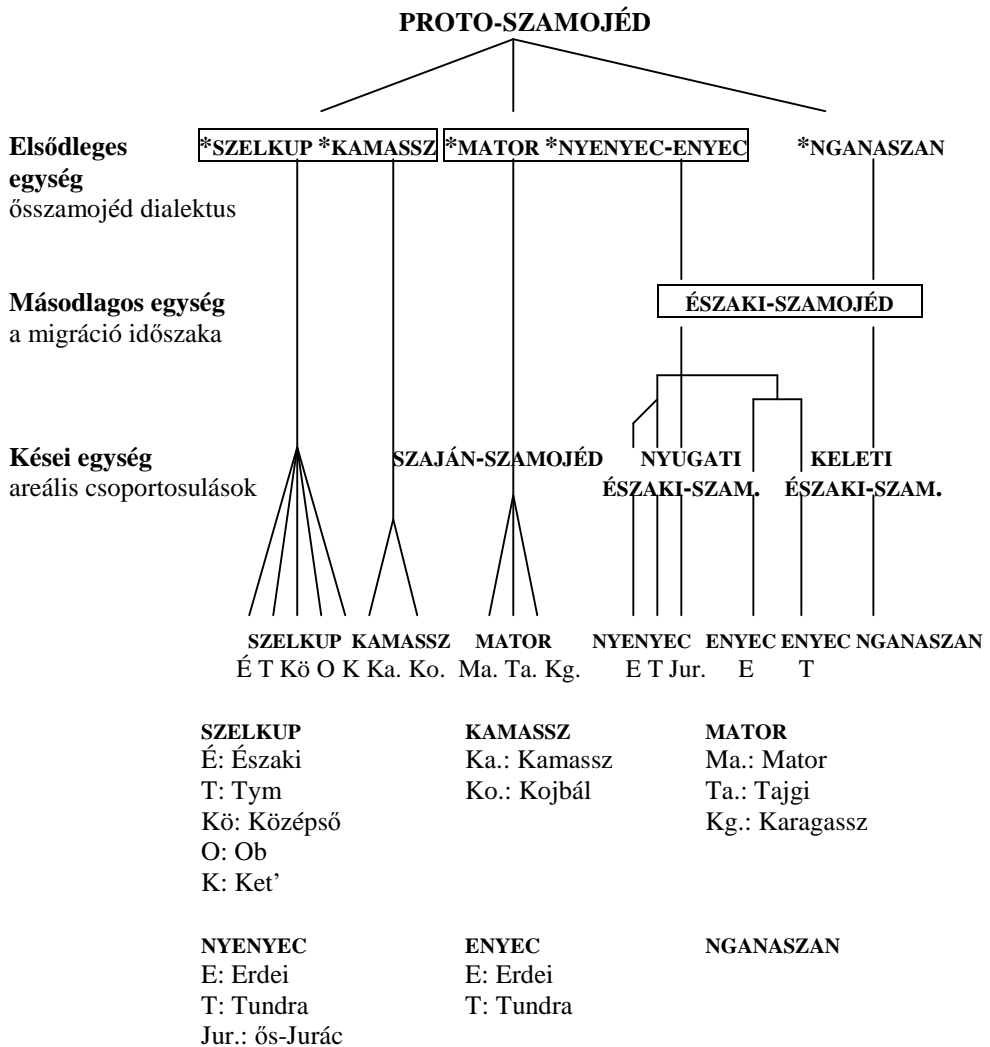
Várnai Zsuzsa – Wagner-Nagy Beáta

A Tajmir-félsziget a nyelvi kontaktusvizsgálat egyik érdekes terepe. Ennek az oka, hogy ezen a területen évszázadokon keresztül egyrészt egymással igen közeli rokonságban álló népek – nyenyec, enyec, nganaszan – érintkeztek, másrészt ezek a népek más, főleg törökségi népekkel (dolgán, evenki) álltak kapcsolatban. Ezeket a kapcsolatokat egészítette ki később az orosz kolonizáció utáni, eleinte csak sporadikus, majd később egyre intenzívebb kapcsolat.

Az egymással igen közeli rokonságban álló nyelvek kontaktusainak a vizsgálata több problémát vet fel. Így például számos esetben igen nehéz megállapítani, hogy egy-egy jelenség közös eredetre vagy inkább érintkezésre vezethető-e vissza. A Tajmir-félsziget nyelvei között ez a probléma legintenzívebben a nyenyec és az enyec nyelv kapcsán merül fel. (Bővebben: például Helimski 1996). Írásunkban azt kívánjuk szemléltetni, hogy egymással közeli rokonságban álló nyelvek esetében is léteznek olyan jelenségek, amelyek kontaktushatással, nem pedig a nyelvi rokonsággal magyarázhatók. Mielőtt ezeket bemutatjuk, teszünk egy kis kitérőt, és ejtünk néhány szót a szamojéd nyelvek egymáshoz való viszonyáról.

A nyenyec, enyec és nganaszan nyelveket hagyományosan az uráli nyelvcsalád szamojéd csoportjának északi ágába sorolják. Annak ellenére, hogy hosszú ideje megszületett, a finnugrisztikában mégsem elterjedt az a nézet, hogy a szamojéd nyelvek egyezéseinek, hasonlóságainak hátterében nemcsak rokonság, hanem kontaktushatás is áll. Helimski (1996, 2005) és Janhunen (1998) kutatásai rámutattak arra, hogy a szamojéd nyelvek közötti kapcsolatok nem a hagyományos észak-déli felosztás szerint alakulnak. A következőkben bemutatandó családfa-elgondolás azt implikálja, hogy északi-, illetve déli-szamojéd egységről történetileg nem, csak areálisan beszélhetünk. A továbbiakban azt is figyelembe kell venni, hogy a hagyományosan északi-

szamojédnak tartott három nyelv között közel sincs annyi történeti alapokra helyezhető hasonlóság, mint ahogyan azt a tradicionális felfogás szerint a kutatók feltételezték.

1. ábra A szamojéd nyelvek genealógiája (Helimski 2005 alapján)

E munka keretei között csak három szamojéd nyelvre fogunk koncentrálni, mégpedig úgy, hogy a vizsgálat középpontjába a nganaszan nyelvet állítjuk. Tekintettel arra, hogy ilyen típusú, a kisebb uráli nyelvekre is kiterjedő, átfogó kutatásra még nem került eddig sor, nem tudunk e terület minden aspektusára kitérni. Ezért munkánk sokkal inkább helyzetfelmérés, mint összegzés.

1. Az északi-szamojéd népek kontaktusai

Ahogy a bevezetőben említettük, az északi-szamojéd népek tradicionálisan egymással álltak kapcsolatban. Ezen kívül sporadikusan érintkeztek a dolgánokkal és az evenkikkel is. Az egymás közötti kapcsolatok nem voltak egyforma intenzitásúak, amit földrajzi okokkal magyarázhatunk. Addig, amíg a nganaszanok szállásterületei a Jenyiszej jobb partján, a félsziget belsejére estek, a nyenecek leginkább a folyó bal partján táboroztak. A két nép közötti összekötő kapcsot az enyecek jelentették. Esetükben azt állapíthatjuk meg, hogy egy részük (az erdei enyecek) inkább a nyenecekkel tartottak fent szorosabb kapcsolatokat, míg másik részük (a tundrai enyecek) a nganaszanokkal érintkeztek intenzíven. A Tajmiron élő népek szállásterületeinek nem voltak pontosan meghatározott határai. A népek mozgását leginkább a vadrének vándorlásai határozták meg. Ezen a területen nem terjedt el a réntartás, az itt élő népek főképpen csak vadászták őket. A nganaszanok követték a rének mozgását, így a nyári időszakban északra, egészen a Birringa-hegységig vándoroltak. Velük szemben a dolgánok és az evenkik sosem vonultak teljesen északra. (Bővebben lásd Stern 2005).

A fent felsorolt népek nemcsak egymás között érintkeztek, hanem a XVII. századtól kapcsolatba kerültek az oroszokkal is. Az orosz kolonizációt, így a nyelvi hatásokat is Helimski kutatásai (1994) nyomán három nagyobb periódusra lehet osztani: marginális kontaktusok ideje, átmeneti időszak, gyors asszimiláció időszaka.

A marginális kontaktusok a XVII. században kezdődtek és egészen a XX. század harmincas éveig tartottak. Ez az érintkezés nem okozott jelentősebb változást egyik nyelvben sem, ami részben annak köszönhető, hogy a többnyire kereskedelemre korlátozódó kapcsolatokban kizárólag felnőtt férfiak vettek részt. Ennek következtében ezek a nyelvi érintkezések csak lexikai kölcsönzéseket okoztak. Erre az időszakra tehető a govorka, azaz a tajmiri orosz pidgin nyelv kialakulása is, amely jelentős szerepet töltött be a nyenyec, enyec, nganaszan, evenki, dolgán etnikumok közötti kommunikációban. A govorkára jellemző, hogy alapvetően orosz lexikonra épül, azonban a grammatikában számos uráli vonást fedezhetünk fel. Ezek közé tartozik például a névutók használata, valamint a szórend is inkább az uráli nyelvekre jellemző sajátosságokat mutat, melyet az alábbi példamondat szemléltet:

- (1) Govorka (Stern 2005: 301)
utrom nganasan tut baba mesto govorit
 reggel nganaszan az nő hely mond-3SG.
 ‘Reggel a nganaszan azt mondja a feleségének.’

A govorkát a XX. század vége felé egyre inkább kiszorította a standard orosz nyelv, így ma már szinte alig beszél valaki. (A govorkáról részletesebben lásd Helimski 1996 és Stern 2005 írásait.)

A nyelvi kontaktusok igen rövid átmeneti időszakában – mely mindösszesen kb. 20 évig tartott – egyre intenzívebbé váltak az oroszokkal való kapcsolatok. Ekkor zajlott a Tajmiron élő népek letelepítése, ami ahhoz vezetett, hogy a tradicionális kulturális és nyelvi kapcsolatok részben, vagy teljes egészében megszakadtak. Az enyeczek teljesen elszakadtak a nganaszanoktól, így az évszázadokig tartó érintkezés szinte teljes mértékben megszűnt. Mivel bevezették a kötelező iskolai oktatást, a gyerekek nagy része természetesen megtanult oroszul. Így a tradicionális kétnyelvűség (enyec–nganaszan, enyec–nyenyec stb.) fokozatosan olyan kétnyelvűséggé alakult át, amelynek domináns nyelve az orosz lett.

A harmadik, napjainkig tartó időszakot a gyors asszimiláció időszakának lehet nevezni. A lakosság körében ma már szinte alig lehet olyan beszélőt találni, aki egynyelvűként valamelyik kisebbségi nyelvet beszél. Az ilyen egynyelvűek kizárólag a 70 évesnél idősebb korosztályhoz tartoznak. A kisebbségi nyelvek mára visszaszorultak a családi szférába, így a domináns nyelv egyértelműen minden téren az orosz lett. A gyors asszimiláció nemcsak lexikai innovációkat, de fonológiai és morfofonológiai változásokat is okozott. Az alábbi fejezetekben ezeknek a változásoknak egy részét tekintjük át.

2. Fonológia és fonetikai változások

Ebben a fejezetben két jelenségcsoportot mutatunk be. Az egyik a nganaszan–orosz, a másik enyec–nyenyec kontaktusokkal magyarázható.

2.1. Fonológiai változások a nganaszanban orosz hatásra

2.1.1. A jövevényszavak rétegei

A nganaszan nyelvre évtizedek óta erős hatást gyakorol az orosz. Éppen ezért az orosz jövevényszavak alapján jól elkülöníthetők a két nyelv érintkezésének különböző korszakai. A nganaszan–orosz kapcsolatok két korszaka jelentősen különbözik egymástól az érintkezés intenzitásában, valamint a kétnyelvűség mértékében: a marginális kapcsolatok korszaka alatt a kétnyelvűség nem volt intenzív, a jövevényszavakat jobban adaptálták. Ellenben a mai, asszimilációs korszakban a jövevényszavakat kevésbé adaptálják, tehát ezek az alakok szinte változatlanul kerülnek az oroszból a nganaszanba. Ennek során egy sor olyan mássalhangzóval találkozhatunk, amelyek kizárólag az orosz jövevényszavakban fordulnak elő: *p, t, š, z, ž, f*. Például:

Orosz		Korai átvétel	Kései átvétel	
<i>школа</i>	[ʃkola]	<i>kolə / askolə</i>	<i>škola</i>	'iskola'
<i>план</i>	[plan]	<i>holanə</i>	<i>plan</i>	'terv'
<i>бригада</i>	[brigada]	<i>birigadə</i>	<i>brigadə</i>	'brigád'
<i>гостиница</i>	[gascijnitsə]	—	<i>gosʹtʲinitsa</i>	'szálloda'
<i>телефон</i>	[tʲilefon]	—	<i>tʲelefon</i>	'telefon'
<i>кедр</i>	[kedr]	<i>kədərə</i>	—	'cirbolyafenyő'
<i>фабрика</i>	[fabrika]	<i>huābirikə</i>	—	'gyár'

1. táblázat *Orosz jövevényszavak a nganaszban*

Hasonló jelenséget figyelt meg Thomason–Kaufman (1988: 33) is, amikor az ázsiai eszkimó nyelv orosz jövevényszavait vizsgálták, ahol ugyanígy elkülönültek az átvételek egy korai és egy későbbi korszakból:

Orosz		Korai átvétel	Kései átvétel	
<i>табак</i>	[tabak]	[tavaka]	[tabak]	'dohány'
<i>блюды</i>	[bljutə]	[pljusa]	[bljutca]	'tálka'

McMahon (1995: 205) alapján

2.1.2. Új hangok megjelenése a rendszerben

A már említett két nyelvűség (domináns nyelvként az orosz) hatásaként megfigyelhető a nganasz fonológiában, hogy a következő hangok kizárólag orosz jövevényszavakban előfordulva részévé váltak a nganasz mássalhangzó-hangrendszernek: *p, t, š, z, ž, f, v*.

	zárhang		affrikáta	szibiláns		spiráns		nazális	likvida	
	ztlen	zöng		ztlen	zöng	ztlen	zöng		laterális	tremláns
labiális	<i>p</i>	<i>b</i>				<i>f</i>	<i>v</i>	<i>m</i>		
dentális alveoláris	<i>t</i>	<i>d*</i>	<i>ts</i>	<i>s</i> <i>š</i>	<i>z</i> <i>ž</i>		<i>δ*</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
palatális	<i>t'</i>	<i>d'</i>			<i>sʲ</i>			<i>ń</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>
veláris	<i>k</i>	<i>g*</i>				<i>h</i>		<i>ŋ</i>		
glotális	<i>ʔ</i>									

*= korlátozott előfordulású

2. táblázat *Nganaszan mássalhangzórendszer*

A *p* esetében érdekes jelenséget figyelhetünk meg. Egy hajdan végbement hangváltozás eredményeképpen a nyelvből eltűnt a *p*. Ez a hangváltozás egy láncolatos fejlődés, melynek első állomása a *p* volt, majd *f*-en keresztül ért jelenlegi állomására és ma *h*-ként realizálódik: $*p > f > h$.

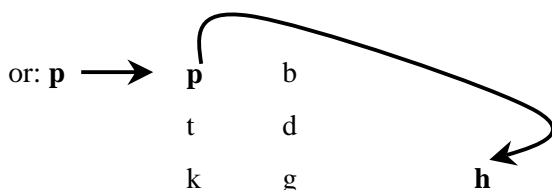
Proto-szamojéd <i>*p</i>	Castrén (1855) <i>f</i>	Mai alak <i>h</i>	
<i>*peŋ</i>	<i>feŋ</i>	<i>hiãŋ</i>	'tenyér'
<i>*pã</i>	<i>fã</i>	<i>huãa</i>	'fa'
<i>*pâj/*pãj</i>	<i>fãla</i>	<i>huãlã</i>	'kő'
–	<i>feanka</i>	<i>heŋkã</i>	'fekete'
–	<i>bafi</i>	<i>bahi</i>	'vadrén'
–	<i>fiada</i>	<i>hiãðã</i>	'hermelin'

3. táblázat *A p fejlődése*

A *p* a jelen nyelvállapotban a *b* fonetikai variánsaként mássalhangzókapcsolatok első elemeként zöngétlen zárhangok és szibilánsok előtt fordul elő: $__C_{szibiláns} / __C_{zöngétlen\ zár}$, például: *bəbku* [bopku] 'öböl', *lapsə* [lapsə] 'bölcső'. Mindezek mellett megemlítendő, hogy az újabb, elsősorban orosz kölcsönzésekben egyre gyakrabban jelenik meg mind szókezdő, mind intervokális helyzetben:

#__:	or: <i>почта</i>	[potʃt̪a]	>	ng: <i>počta</i>	[potʃt̪a]	'posta'
__C:	or: <i>лампа</i>	[lamp̪a]	>	ng: <i>lampə</i>	[lampə]	'lámpa'
V__V:	or: <i>лепешке</i>	[ljepeʃke]	>	ng: <i>lepeškə</i>	[lepeʃkə]	'lepény'

Ez azt eredményezi, hogy az egykor szimmetrikus zárhang-rendszer, melyből a *p* eltűnt, aszimmetrikussá vált, majd most újra szimmetrikussá.

2. ábra A *p* változása

2.1.3. A nganaszan magánhangzó-harmónia fellazulása

A magánhangzó-harmónia a nganaszanban bonyolult kérdés, mivel a történeti változások a jelenségek egy részét elhomályosították (Várnai–Wagner-Nagy 2003). Az adott tartomány, amelyen a terjedés a hatását kifejti, a morfológiailag komplex szó. A magánhangzók tekintetében a jelenség három jegyet – elölség, kerekesség és zártság – érint. Az uráli nyelvek, így a nganaszan is a progresszív harmóniát ismerik. A nganaszan harmóniajelenségek a tőszabályozta típusba tartoznak, tehát a tő harmonikus értékétől függ a toldalékok értéke.

A nganaszan magánhangzó-harmónia részben elvesztette szinkrón motivációját, tehát a tövek nem harmonikusak, azonban a toldalék-alternációkban még mindig megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. A szóalakok két harmóniaosztályba csoportosulnak: *u*-osztály, valamint *i*-osztály, mely az egyes szavak lexikalizálódott fonológiai tulajdonságává vált. Gyakran lehetetlen a szó hangalakjáról megállapítani, hogy melyik osztály tagja. Olykor homonímák is lehetnek két különböző osztály képviselői. Ezt a váltakozást, amelyet egy lexikalizálódott, tőhöz tartozó tulajdonság irányít nevezük globális harmóniának. Mindezen felül érvényesül egy másik harmónia, melyben a felső nyelvállású elülső magánhangzóknak (*ü* és *i*) a tő utolsó szótagjában való megjelenése határozza meg, hogy melyik toldalékalternáns kerül mellé. Ezt az utolsó szótagi palatális, felső nyelvállású magánhangzók indította homorgán képzéshelyű palatoveláris alternációt nevezük lokális harmóniának.

Az alábbi táblázat a 4-alakú [PX3SG] -TU (-*tu/-ti/-tűi/-ti*) toldalék variánsait szemlélteti példákkal.

		Globális harmónia	
		<i>u</i> -osztály	<i>i</i> -osztály
Lokális harmónia	nem <i>ü/i</i> az utolsó szótagban	<i>ban-tu</i> [Px3SG] 'kutya'	<i>ni-ti</i> [Px3SG] 'nő'
	<i>ü/i</i> az utolsó szótagban	<i>hodiür-tü</i> [Px3SG] 'levél'	<i>d'éns'i-ði</i> [Px3SG] 'ár'

4. táblázat *A magánhangzó-harmónia működése*

Az orosz jövevényszavak általában az *u*-osztályba sorolódnak. Ez azt jelenti, hogy a bemutatott négyalakú toldalék közül az *u*-s változat járul hozzájuk. Kivételt képez két régi jövevényszó: az egyik harmónia szempontjából ingadozó, a másik pedig *i*-osztályúként viselkedik.

Orosz		Nganaszan		Jelentés
бутылка	[butilka]	<i>butuulka</i>	-tu [Px3Sg]	'üveg'
бумага	[bumaga]	<i>büimaga</i>	-tu [Px3Sg]	'papír'
лекарство	[l'ekarstva]	<i>l'ekaarsə</i>	-tu [Px3Sg]	'orvosság'
лекарь	[l'ekar]	<i>l'ekir</i>	-ti/-tu [Px3Sg]	'orvos'
чай	[tʃaj]	<i>čai</i>	-ði [Px3Sg]	'tea'

5. táblázat *A magánhangzó-harmónia működése a jövevényszavakban*

Míndez azt eredményezi, hogy az *u*-osztályú tövek száma jelentősen megnő, és mivel a globális harmónia amúgy is lexikális tulajdonsága a szavaknak, a harmónia szabályosságának fellazulásához vezet. Egyre gyakrabban találkozunk a harmónia szempontjából váltakozóan viselkedő tövekkel.

2.2. Fonológiai változások az enyecben nyenyec hatásra: új fonéma kialakulása

Ahogy az 1. pontban vázoltuk, a nyenyecék és az enyecék között évszázadokon keresztül álltak fenn nyelvi és kulturális érintkezések. A két nép közötti viszony nem volt mindig barátságos. A XVII–XIX. század folyamán a nyenyecék kiszorították az enyecet az eredeti szálláshelyükről, aminek következtében az enyecék a Jenyiszey jobb partjára szorultak. Ott szorosabb kapcsolatba kerültek a nganaszanokkal. Az oroszsal való gyors asszimiláció időszaka azonban pontosan ezeket a kapcsolatokat szüntette meg. A mai enyec beszélők szinte alig érintkeznek nganaszanokkal. Ugyanakkor az erdei nyelvjárást ma még beszélő mintegy 50-60 ember még mindig – ha nem is olyan intenzíven, de – érintkezik a nyenyecékkel. Nem ritka az enyec–nyenyec vegyes házasság sem.

A mai enyec nyelvre jellemző, hogy az egyes szóalakoknak igen sok alternánsa van. Ez a jelenség Connell (2002) megfigyelései szerint két esetben fordulhat elő. Egyrészt jellemző ez kihalás szélén álló nyelvekre, másrészt tetten érhető azokban a nyelvekben is, amelyeknek a beszélői viszonylag kompakt közösséget alkotnak. Ahogyan azt a Sluinsky–Khanina (2009) szerzőpáros is megjegyzi, mind a két eset igaz az enyecekre. Ennek következtében igen nehéz megállapítani, hogy vajon melyik tényező hat erősebben, melyik jelenségnek köszönhető a lexémák fonetikai sokszínűsége. E munka keretei között nincsen lehetőségünk arra, hogy az összes fonológiai variánst áttekintsük, de példaképpen bemutatjuk az /e/ sorsát az erdei enyec nyelvjárásban.

Az erdei enyec /e/ forrása a PS *ä. Azonban ahogyan arra Urmanchieva (2008: 224) rámutatott, ez a hang a mai erdei enyecben legalább ötféleképpen realizálódhat: /e/, /i̯e/, /ɛ/, /i̯ɛ/ és /ja/. A mai enyecben a 'sátorban' jelentésű szót a következő alakokban találhatjuk meg: *mekon* ~ *m'ekon* ~ *mekon* ~ *m'ekon* ~ *m'akon*. Azt láthatjuk tehát, hogy ebből a négy alternánsból kettő (*m'ekon* ~ *m'akon*) kiváltja az előtte álló mássalhangzó lágyulását is. Azt már most is megjegyezhetjük, hogy az enyecben – ellentétben a nyenyecel – a mássalhangzók körében nincsen teljes palatalitási korreláció, tehát a lágyított, azaz palatalizált bilabiálisok nem tartoznak a fonémák körébe. Az Urmanchieva által összeállított adatok, valamint az ebből levonható következtetések (2008: 227–231) azt mutatják, hogy a [ja] fonetikai variáns akkor jelenik meg, ha a megfelelő nyenyec szó is ezt a hangot tartalmazza. Nézzünk erre néhány példát!

Nyenyec adat	Enyec megfelelés	Jelentés
<i>ня</i> [p ^j a]	<i>ня</i> [p ^j a], <i>нэ</i> [pe]	'fa'
<i>нясь</i> [p ^j as ^j]	<i>нясь</i> [p ^j a-], <i>не</i> - [p ^j e-], <i>нэ</i> - [pe-]	'elkezd'
<i>мя'</i> [m ^j aʔ]	<i>мя'</i> [m ^j aʔ], <i>ме'</i> - [m ^j eʔ], <i>мэ'</i> - [meʔ]	'sátor'

6. táblázat *Az e státusza az enyecben*

Ugyanakkor korántsem tekinthetjük ezt a jelenséget hangmegfelelésnek, mivel ez csak egyirányú. Tehát minden olyan szónak, amely a nyenyecben palatalizált mássalhangzó után egy [a] hangot tartalmaz, az enyecben is van egy ilyen variánsa. Ugyanakkor visszafelé ez a szabály már nem működik. A Sorokina–Bolina (2001) által összeállított szótár adatai között Urmanchieva (2008: 231) számos olyan szót talált, amelyben az enyec [ja] hangot mutat, ugyanakkor a neki megfelelő nyenyec szóban [je] áll. Mivel magyarázható ez? Urmanchieva úgy véli, hogy az, hogy az enyecben a [ja] teret nyert, nyenyec hatásnak köszönhető. Addig, amíg a nyenyecben a PS *ä ~ *e szembenállás megőrződött, az enyecben ez a két hang egy fonémává, mégpedig /e/-vé olvadt össze. Ugyanakkor a nyenyec kiejtés hatására a [ja] ismételen teret nyert.

3. Szintaktikai kölcsönhatások: a 'nem képes' segédige változatai

Ismeretes tény, hogy az északi-szamojéd nyelvek a tagadást tagadó segédigével fejezik ki. Az általános tagadó segédigén kívül mindegyik nyelv ismer lexikailag nem üres tagadó segédigéket is. Ebben a fejezetben a 'nem képes' jelentésű segédige viselkedését vizsgáljuk meg. Mielőtt erre rátérünk, szólnunk kell a segédige szórendi helyéről a szamojéd nyelvekben.

Dryer (1992) vizsgálatai szerint a segédige mondatbeli elhelyezkedése összefüggésben van a nyelv alapszórendjével. Véleménye szerint az SOV szórendű nyelvek nagyobb részében a segédigék a főige után állnak, míg az SVO szórendű nyelvekben a segédige előnyben részesíti a V előtti pozíciót. Az alábbi táblázat ezt a szórendi korrelációt szemlélteti.

Szórend	Nyelvek száma	Arány
OV & VNEG	8	32%
OV & NEGV	3	12%
VO & VNEG	1	4%
VO & NEGV	13	52%

7. táblázat *A tagadó segédige és a főige sorrendje* (Dryer 1992: 101 alapján)

Dryer megállapításaihoz azt kell hozzáfűznünk, hogy a szamojéd nyelvek éppen azokat a nyelveket képviselik, amelyekben a tagadó segédige nem az ige mögötti, hanem az ige előtti helyet foglalja el. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy ez a megállapítás csak az általános, tehát az ún. üres szemantikájú tagadó segédigére vonatkozik. A 'nem képes' jelentésű segédige eltérően viselkedik.

Az alábbiakban tehát ennek a segédigének a mondatbeli helyére és lexikai alakjára koncentrálunk. Ezzel a jelentéssel mind a három északi-szamojéd nyelvben található segédigét, melyeknek az alakjait az alábbi táblázat foglalja össze.

Nyenyec	Enyec	Nganaszan
	<i>lođit, lođeš</i>	<i>lədiʔs'i</i>
<i>jaʔmasi</i>	<i>dama-</i>	

8. táblázat *A 'nem képes' jelentésű tagadó segédige*

Láthatjuk, hogy az enyecben két ilyen igét is találhatunk, míg a nyenyecben és a nganaszanban csak egyet. Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy hogyan fűgnek össze ezek az igék. Vizsgáljuk meg először, hogyan viselkedik a

nyenyec ige! Ez az ige mindkét nyelvjárásban megtalálható, a tundraiban *jaʔmasʲ* alakban, míg az erdeiben *dʲimuš*, *dʲaʔmaš*, néha *jam-* alakban. Ellentétben a *hiisʲ* általános segédigével ez a segédige nem tagadott tövet kér maga után, hanem egy infinitívuszi alakot maga elé, tehát a szerkezet V[INF]+[FE]¹. Ezt az alábbi két mondat szemlélteti.

- (2) **Tundra nyenyec**, Boľsaja Zemplja nyelvjárás (Tereshchenko 1973: 147)

tʲuku jala-ʔ taŋaʔ xä-sʲ jaʔma-w
 ez nap-PLGEN oda megy-INF NEG_{KÉPES}-1SG.O
 'Ma nem tudok oda menni.'

- (3) **Erdei nyenyec** (Verbov 1973: 116)

ŋānaa-j wāma ŋä-m'a ŋit jeŋeel-š jam-ŋa-m
 nyíl-1SG_{PX} rossz van-NMNL.GEN PP_{MIATT} lő-INF NEG_{KÉPES}-
 CO-1SG
 'Nem tudok lőni, mert a nyilam rossz.'

Láthatjuk tehát, hogy az elemek sorrendje ebben az esetben megfelel annak, amit Dryer feltételez.

Nézzük meg most, hogyan viselkedik a nganaszan ige! Ebben a nyelvben azt tapasztalhatjuk, hogy ez a segédige pontosan ugyanúgy viselkedik, mint az általános tagadó segédige, tehát megelőzi a főigét, a főige pedig tagadott alakban áll.

- (4) **Nnganaszan** (Kajboreevna 2008)

basa-gali miŋ lədi-ti-miʔ ŋakiði-ʔ maa-gəličə
 vas-CAR mi NEG-CO-1PL vesz-CN micsoda-EMPH.ACC
 'Pénz nélkül semmit se tudunk venni.'

A nyenyecet és a nganaszant összevetve azt figyelhetjük meg, hogy a két azonos jelentésű ige (nyenyec *jaʔmasʲ* és nganaszan *lədiʔsʲi*) szintaktikailag teljesen eltérően viselkedik. Az is teljesen bizonyos, hogy a két nevezett ige etimológiailag nem kapcsolható össze. Ugyanakkor az enyec *loditʲ*, *lodeš* segédige etimológiailag a nganaszan igével hozható kapcsolatba. Arra azonban, hogy ez egy kölcsönzött elem-e, és ha igen, akkor melyik volt az átadó és melyik az átvevő nyelv, avagy az ige egy PS korra visszavezethető szókincs része, pillanatnyilag nem tudunk választ adni. Az azonban bizonyos, hogy a többi szamojéd nyelvben ennek az igének nincs etimológiai megfelelője.

¹ A glosszában használt rövidítések a következők: ACC tárgyeset, CAR fosztóképző, CN tagadott tő, CO kapcsolóelem, EMPH emfatikus elem, EP kötőhangzó, FE a mondat finit eleme, GEN birtokos eset, INCH inchoatív képző, INF főnévi igenév, NEG tagadó elem, NMNL névszóképző, O tárgyas ragozás, PL többes szám, PP névutó, Px birtokos személyrag, SG egyes szám, VOC vokatívusz.

Az enyec *d'ama-* segédige egyértelműen a nyenyec igével hozható kapcsolatba. Használatára mindösszesen két erdei enyec példát lehet találni Mikola Tibor gyűjtésében (1980). Tundrai enyec adat erre az alakra nincsen. Mikola adatközlője Galja Spiridovna Bolina volt, aki Potapovóban született 1950-ben erdei enyec apa és erdei nyenyec anya gyermekeként. Jól beszélt oroszul és nyenyecül is, éppen ezért nála ennek a segédigének a használatát nyenyec interferenciával magyarázhatjuk, hiszen a nyenyecben a megegyező jelentésű ige a *jaʔmasʲ* ige. (A *j > d'* hanghelyettesítés teljesen szabályos. Az enyecben nincsen szókezdű *j* hang, ezeket a szavakat *d'*-vel adaptálják.)

A másik lehetséges feltételezés az lehetne, hogy eredetileg megvolt az enyecben ez a tagadó segédige, amit kiszorított a *lodeš* segédige. Ebben az esetben azonban ennek az alaknak más beszélőknél is elő kellene fordulnia, azonban az eddigi munkákban ennek semmiféle nyomát nem találtuk. Az alábbi két mondat Mikola példáit szemlélteti.

(5) **Erdei enyec** (Mikola 1980: 227/18)

te pelgo-ɔa, pelgo-ɔa, kuxroδ ko-sʲ d'ama-ɔa
 rén keres-3SG.O keres-3SG.O sehonnan talál-INF NEG_{KÉPES}-3SG.O
 'A rénszarvas keresi, keresi, sehhol sem tudja megtalálni.'

(6) **Erdei enyec** (Mikola 1980: 227/22)

mod' sʲit kuxroδ ko-sʲ d'ama-ɔ
 én te.ACC sehonnan talál-INF NEG_{KÉPES}-1SG
 'Sehol sem tudlak megtalálni.'

A *d'ama-* segédigét bemutató fenti két példa azt is szemlélteti, hogy a segédigés szerkezet pontosan megfelel a nyenyec *jaʔmasʲ* ige használatának, valamint – mint ahogy alább látni fogjuk – az erdei enyecben megtalálható *lodeš* segédigével alkotott szerkezetnek, tehát V[INF]+[FE] szerkezetet találhatunk a mondatokban. Az erdei enyec ige használatát az alábbi példa szemlélteti.

(7) **Erdei enyec** (Sorokina–Bolina 2005: 33/7)

mensʲigou, mod' dʲiri-sʲ met-u-j ko-šʲ loδi-a-ɔ
 anyóka.VOC én él-INF sátor-EP-ACC.1SG_{PX} talál-INF NEG_{KÉPES}-
 CO-1SG

'Anyóka, az élethez szükséges sátrat én nem tudok találni.'

A két nyelvjárás között azonban ennek az igének a viselkedésében érdekes különbségeket találhatunk. A tundrai nyelvjárásban (lásd a (8) példamondatot) a segédigés szerkezet a következőképpen épül fel: [FE] + V[CN]. Tehát ugyanazt a szerkezetet találhatjuk itt, mint amilyen a nganaszban fordul elő (v.ö. a (4) példamondattal).

(8) **Tundra enyec** (Urmanchieva 2006: 90)

aburi-da *ido-ka-ši*, *leʔi-da* *ido-e*
 fej-ACC.3SG_{PX} felemel-INCH-3SG.PST NEG_{KÉPES}-3SG felemel-EP.CN
 'Fel akarta emelni a fejét, de nem tudja.'

A két enyec nyelvjárás közötti illetén eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy a tundrai nyelvjárás beszélői hosszabb ideig a nganaszokkal álltak kapcsolatban. Az enyec–nganasz kétnyelvűség viszonylag általános volt körükben. Ezzel szemben az erdei nyelvjárás inkább a nyenyec hatásnak van, illetve volt kitéve. Így tehát ez egyes szerkezeteken a kontaktusnyelvek hatásai is megfigyelhetők.

4. Összefoglalás

Tanulmányunk úttörő jellegű, hiszen a finnugrisztikában a kontaktusnyelvészet nem volt ezidáig népszerű téma. A szamojéd nyelvek közötti egyezéseket, hasonlóságokat nagyon sokáig csak történeti szempontból vizsgálták. Jelen dolgozatban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassunk néhány olyan jelenséget, melyek magyarázatokor a kontaktushatás felmerülhet és bizonyító erejű lehet. Szemezgettünk mind a fonológiai, mind a szintaktikai jelenségekből és megmutattuk, hogy egy-egy jelenség háttérében több irányú kontaktushatás is állhat.

Hivatkozások

- Connell, Bruce 2002. Phonetic/phonological Variation in Language Contraction. *International Journal of the Sociology of Language* 157: 167–185.
- Dryer, Matthew 1992. The Greenbergian Word Order Correlations. *Language* 68: 81–138.
- Helimski, Eugen [Хелимский, Е.А.] 1977. Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязи с языками и литературами народов СССР. *Тезисы докладов Всесоюзного совещания финно-угроведов*. Ужгород. 81–82.
- Helimski, Eugen [Хелимский, Е.А.] 1994. *Нганасанско-русские языковые связи, контактологический энциклопедический словарь-справочник*. АЗЪ. Москва. 129–137.
- Helimski, Eugen [Helimskij, Jevgenyij] 1996. A szamojéd népek vázlatos története. In: Nanovszky György (szerk.): *A finnugorok világa*. Teleki László Alapítvány. Budapest–Moszkva. 109–120.
- Helimski, Eugen 2005. *Genealogische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*. Kézirat. http://helimski.com/List_of_unpublished_papers.html#Samojedologie (2010. 05. 05.)
- Janhunen, Juha 1998. Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (szerk.): *The Uralic Languages*. Routledge. London. 457–478.

- Mikola Tibor 1980. Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 223–236.
- Shluinsky, Andrei–Olesya Khanina [Шлуинский, А.–О. Ханина] 2009. *Проблемы описания и трактовки фонологической вариативности в условиях языкового сдвига (на материале энецкого языка)*. Kézirat.
- Sorokina, Irina Petrovna–Darya Spiridovna Bolina [Сорокина, И. П.–Д. С. Болина] 2005. *Энецкие тексты*. Наука. Санкт-Петербург.
- Stern, Dieter 2005. Taimyr Pidgin Russian (Govorka). *Russian Linguistics* 2005: 289–318.
- Tereshchenko, Natalja Mitrofanovna [Терещенко, Н. М.] 1973. *Синтаксис самодийских языков*. Наука. Ленинград.
- Thomason, Sarah–Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley.
- Urmanchieva, Anna Jurjevna [Урманчиева, А. Ю.] 2006. Время, вид или модалность? Глагольная система энецкого языка. *Вопросы Языкознания* 4: 84–100.
- Urmanchieva, Anna Jurjevna [Урманчиева, А. Ю.] 2008a. Конвергенция, маскирующая дивергенцию: энецкие диалекты и ненецкий язык. In: Марина Люблинская (szerk.): *Материалы 2-й международной конференции по самодистике*. 223–233.
- Urmanchieva, Anna Jurjevna [Урманчиева, А. Ю.] 2008b. Энецкий язык. In: Kibrik, Aleksandr E. (szerk.) [Кибрик, А. Е.] *Малые языки и традиции: существование на грани. Выпуск 2. Тексты и словарные материалы*. Новое издательство. Москва. 162–191.
- Várnai Zsuzsa 1999. A nganaszan nyelv orosz jövevényszavainak vizsgálata fonológiai automatával. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 170–193.
- Várnai Zsuzsa 2001. Még egyszer a nganaszan nyelv orosz jövevényszavairól. Mikola-émlékkönyv. *Néprajz és Nyelvtudomány* XLI/2: 319–345.
- Várnai Zsuzsa–Wagner-Nagy Beáta 2003. A nganaszan harmóniajelenségek történeti előzményei, avagy a PS magánhangzó-harmónia a nganaszan tükrében. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 321–337.
- Verbov, Grigorij Davidovich [Вербов, Г. Д.] 1973. Диалект лесных ненцев. In: *Самодийский сборник*. Новосибирск. 4–190.
- Wagner-Nagy Beáta 2010. *Typology of Negation in Ob-ugric and Samoyedic Languages*. Kézirat.

Várnai Zsuzsa

MTA Nyelvtudományi Intézet

varnai@nytud.hu

Wagner-Nagy Beáta

Universität Hamburg

Institut für Finnougristik/Uralistik

beata.wagner-nagy@uni-hamburg.de

Magánhangzóhiány és kontaktushatás a nagyhindi nyelvjárásban

Presinszky Károly

1. Bevezetés

Fontos dialektológiai és kontaktológiai kérdés, hogy a magyar nyelvjárások hangrendszerei közötti eltérések visszavezethetők-e kontaktushatásokra. E kérdés szerteágazó jellegének szemléltetéséhez jelen tanulmány egy peremnyelvjárás magánhangzórendszerének vizsgálatával kíván hozzájárulni. A tanulmányban egy olyan helyi nyelvjárás hangrendszerének fejlődésével foglalkozunk, melynek fonetikai sajátosságait a magyar dialektológia neves szakemberei szlovák kontaktushatással (is) magyaráztak.

A magyar nyelvjárások hangrendszerei között külön típust képvisel az a nyelvjárás, melynek fonémarendszeréből hiányoznak a labiális *ö, ő, ü, ű* fonémák. Erre a hangrendszertípusra Kupuszina és Nagyhind helyi nyelvjárása említhető példaként, bár a szakirodalom megjegyzi, hogy Nagyhinden ez a fonémahiány mára már teljesen visszaszorult jelenséggé vált (Fodor 2001: 330). A továbbiakban mindenekelőtt tekintsük át röviden a nyelvjárási hangrendszertípusok között sajátos helyet képviselő Nagyhind nyelvjárásának szakirodalmát!

2. A nagyhindi fonémahiány

Nagyhind nyelvjárása elsősorban *A magyar nyelvjárások atlaszának* kutatómunkálatai óta vált ismertté a szakirodalomban. Kálmán Béla a *Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből* című sorozatban 20 térképlapon 25 adatot közölt Nagyhindről (Kálmán 1947). A feltüntetett példákból (*bikköny* 'bükköny', *csész* 'csösz', *kécsége* 'köcsög', *vödör* 'vödör', *örégmamá* 'öregmama, nagyanya') azt a következtetést lehet levonni, hogy a nyelvjárás hangrendszeréből hiányoznak a palatális labiális magánhangzók (az

ö, ő, ü, ű), melyek helyett azok illabiális párját (ë, é, i, î) találjuk. Kálmán Béla nagy érdeme, hogy felfigyelt erre a jelenségre. Ugyanakkor neki „köszönhetjük”, hogy a további kutatások éppen e fonetikai jelenség „hiányként” való értelmezését tartják szem előtt, és kevésbé kutatják a megfigyelt illabialitás rendszerösszefüggéseit. Az is megfigyelhető, hogy Kálmán Béla többi északi kutatópontján is illabiálisan realizálódik a *kécsége* ’köcsög’ és a *vödör* ’vödör’. Az illabialitás tehát nemcsak a nagyhindi adatokat jellemezte. Fölvetődik a jelenség eredetének kérdése is, ugyanis mindkét példaszó első szótagja őrizhet eredeti illabialitást.

A labiális magánhangzók efféle „hiányát” a szakirodalom által közölt korábbi adatokban nem találjuk meg, bár Thurzó Ferenc és Szűcs István Nyitra-vidéki palóc nyelvjárási gyűjtéseikben tüntetnek föl példákat az említett illabiális hanghelyettesítésre, pl. *pörönyi* ’pörölni’, *tönköly*, *görény* ’görény’, *töpörtő* ’töpörtyű’, *összi* ’össze’, *gögre* ’bögre’ (Thurzó 1899: 449), vagy pl. *csücsök* ’csücsök’, *hüvös*, *épület*, *kötény* ’kötény’, *megcsökkent* ’megcsökkent’, *sötét* ’sötét’ (Szűcs 1904: 384–385). Az említett példák az egész vidékre (nem csak Nagyhindre) vonatkoznak, és a labiális hangok hiánya sem teljes körű bennük. A századforduló Nyitra-vidéki nyelvjárásainak erős illabialitásáról tanúskodnak.

1904-ben a Nyitramegyei Ellenőrben Atovich Ferenc néprajzkutató jelentetett meg terjedelmes tájszógyűjteményt (közel ezer adatot) a Nyitra környékén élő magyarok nyelvéből. Gyűjtéseinek egyik helyszíne volt Nagyhind is, ahonnan 92 példát említ (Atovich 1904). Atovich nagyhindi adataiban megfigyelhető az illabialitás, ám a labiális magánhangzók hiánya az ő példáiban sem teljes körű. A *bív* ’bő’ példában az illabiális fonéma zártabbá válása is megfigyelhető. E változatot Nagyhinden kívül Alsócsitárból és Bábindalról adatolták az új magyar tájszótárban (ÚMTsz. 1: 576). Az említett *bív* ’bő’ példát a nyelvatlasz nagyhindi adatai között már labiális változatként találjuk, és jelenleg is a labiális alakváltozat használatos Nagyhinden. Az *ikét* ’öket’ szintén az említett zártabb illabiális fonémahelyettesítés példája. Jelenleg még használatos Nagyhinden. Az *összi* ’össze’ az 1904-es gyűjtésben kizárólag illabiális alakban fordult elő, a Nyelvatlaszban megjelent a labiális változat, jelenleg pedig az illabiális alakváltozat a ritkább.

Atovich számos példája a későbbi illabiális adatokkal ellentétben labiálisan realizálódik, pl. *üdü* ’idő’, *üszök* ’üszök’, *fölső* ’felső’, *nyöl* ’nő’ (V), *erdő* ’erdő’. A Nyelvatlaszban ezek az adatok kizárólag illabiális alakban, illetőleg a labiális alakok mellett változatként jelentkeztek. Megállapítható tehát, hogy az illabialitás a mai adatokban a leggyengébb, de az 1904-es adatokban sem erősebb, mint az MNyA.-ban.

A magyar nyelvjárások atlaszának nagyhindi adatait 1952-ben Imre Samu és Kálmán Béla gyűjtötte, majd az ellenőrző gyűjtést 1963-ban Deme László végezte el (Deme–Imre 1975: 298). A nyelvatlasz anyagából kiindulva elsőként Benkő Loránd említi a község nyelvjárásának fonetikai jellemzőit. Az adatok nyelvtörténeti felhasználásáról értekeznek, és leszögezi, hogy a magyar nyelvterületnek csupán két pontja van, ahol az *ë ~ ö*, *é ~ ő*, *i ~ ü*, *í ~ ű*

hangviszony szempontjából az ún. tiszta illabialitás jelensége megtalálható: az egyik Nagyhind, a másik pedig Kupuszina (Benkő 1961: 409). Több mint harminc példát állít szembe a két nyelvjárásból, majd megállapítja, hogy az illabialitás sok esetben teljesen megegyezik a két kutatópontra, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a kupuszinai teljes, kizárólagos illabialitással szemben Nagyhinden a jelenség visszaszoruló, kopó jellegű. Az illabiális változatokat sok esetben archaikusnak minősítették a gyűjtők Nagyhinden (Benkő 1961: 410).

Imre Samu a nyelvatlasz adatai alapján arra a következtetésre jut, hogy Nagyhind nyelvjárásziget, mely minden lényeges vonásában egyezik az északnyugati palóc, pontosabban a Nyitra-vidéki nyelvjárástípussal, azzal az eltéréssel, hogy hangrendszeréből a palatális labiális magánhangzók hiányoznak, és helyükön a megfelelő illabiális hang jelentkezik (pl. *pispek* 'püspök', *pinkesgyi* 'pünkösdi', *iveg* 'üveg', *tërek* 'törek', *szíré* 'szerű', *gyíré* 'gyűrű', *kerbé* 'kertből', *kideril* 'kiderül', *fityil* 'fütyül' stb.). Leszögezi, hogy a nyelvjárásnak ez a sajátosága erősen pusztulóban van, és elég gyakoriak a labiális megoldású alakok is (Imre 1971: 369). A nagyhindi illabialitás gyors változására a magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtői is felfigyeltek (Imre–Kálmán 1953: 519–521). A szerzők megfigyelései alapján az illabialitás Nagyhinden az idős nyelvben még megtalálható, a középkorúaknál még felbukkan, a fiatalok nyelvben pedig már nem jelenik meg.

A *Magyar dialektológia* rendszerezése alapján Nagyhind a palóc nyelvjárás régió nyugati tömbjének északnyugati csoportjához tartozik. A magánhangzórendszer-típusok jellemzésekor a labiális *ö, ő, ü, ű* fonémák hiányát külön hangtani típusként jellemzi a tankönyv. Ebbe a típusba azonban csak a kupuszinai nyelvjárást sorolja, bár megjegyzi, hogy a kupuszinai telepések valószínűleg Nagyhindről kerültek a Bácskába. A *Magyar dialektológia* szerint Nagyhinden az említett fonémák hiánya napjainkban már lényegében eltűnt, csak a nyomai lelhetők fel (Fodor 2001: 330).

Az újabb adatokon alapuló Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza (NyvA.) sem tekinti Nagyhindet nyelvjárászigetnek, ugyanis mai nyelvjárása beilleszkedik a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoportba. A közölt példák igazolják, hogy a palatális labiális magánhangzók hiánya eltűnt, és az adatok a labiális hangok túlsúlyáról árulkodnak (Sándor 2004: 32–49).

3. A nagyhindi fonémahiány eredete

Az illabialitás sajátos nagyhindi megnyilvánulásának eredete szintén több nyelvészt foglalkoztatott. Benkő Loránd a már említett tanulmányában (1961) a nagyhindi nyelvjárás lehetséges előzményeként említhető nyelvjárás részleg tiszta illabialitásának kialakulását a 17–18. század fordulójánál jóval korábbinak véli. A jelenséget belső nyelvi fejlődés eredményének tekinti. Kialakulását részben az *i* és *ë* illabialitásának megőrzésével, részben a kettőshangzók tiszta illabiális irányban való fejlődésével, részben pedig analógiás indítékú illabializáció eredményének tekinti (Benkő 1961: 410).

Lehetségesnek tartja továbbá, hogy a nagyhindi nyelvjárás egy valamikori nagyobb kiterjedésű, erősebb illabialitású nyelvjárásnak a középkort túlélő töredéke.

A nagyatlasz nagyhindi gyűjtői három hipotézist is felállítanak a nyelvjárásban jelentkező erős illabiális jelleg lehetséges kialakulásáról. Elsőként a szlovák hatást említik. E feltevés mellett az áll, hogy a környező szlovák települések nyelvében nincsenek meg az említett labiális magánhangzók, ellene pedig az szól, hogy egy ilyen jelenség elszigetelt nyelvjárásokban alakulhatna ki, Nagyhind viszont a Zsitva völgyében húzódó magyar nyelvterületnek a része. A nyelvjárás illabialitásának kialakulásában a szerzők a szlovák hatást kevésbé tartják valószínűnek (Imre–Kálmán 1953: 519–521).

Ehhez az első feltételezéshez hozzá kell még tennünk azt is, hogy a szlovák hatás alátámasztásához vagy elvetéséhez nem elégséges csupán annak említése, hogy a szlovákban nincsen *ö, ő, ü, ű*, hanem hogy az illabiális *ë, é, i, í* a szlovák nyelvben milyen fonetikai környezetben jelenhet meg.

Márton Gyula a moldvai csángó dialektus hangrendszerét és fonológiai struktúráját ért román nyelvi hatásról készített összefoglalójában találjuk, hogy a labiális *ü* és *ű* hangok román hatásra gyakran illabiálissá (*i*-vé) váltak (Márton 1965: 243–256). Az illabiális *i* nagyhindi használatát tehát érdemes lenne összehasonlítani Márton Gyula adataival.

A nyelvátlasz gyűjtőinek második feltételezése az, hogy Nagyhind elmagyarosodott szlovák község. Nyelvéből hiányoznak azok a hangok, melyek ismeretlenek voltak a nyelvcsere előtt használt (szlovák) nyelvben, és azokat a hozzájuk legközelebb eső hanggal helyettesítették. Ezt a feltevésüket is cáfolják, méghozzá Fényes Elek és Kniezsa István adataival, melyek szerint Nagyhind magyarajkú község volt a régmúltban is (Imre–Kálmán 1953: 519–521).

A történeti kontaktológia kapcsán Lanstyák István olyan jelenségekre hívja föl a figyelmet, melyek az északi magyar peremnyelvjárásokban találhatók, s melyekről feltételezhető, hogy nyelvcserehelyzetben jöttek létre. Az általa tárgyalt kontaktusjelenségek valóságosan végbement vagy pedig megrekedt és elmaradt nyelvcserek árulkodó nyomain. Vágai, magyarbódi és nagyhindi adatokat vizsgál. Nagyhind esetében a labiális palatális magánhangzók hiányát helyzeti kontaktusjelenségnek tekinti, amely valószínűleg nyelvcsere eredménye (Lanstyák 2003: 140). A végbement nyelvcsereére utaló maradványhatás, illetőleg az elmaradt nyelvcserét valószínűsítő erős kölcsönzés egyik bizonyítéka az, hogy a kölcsönzéstermékeket leszámítva a nyelvet cserélt közösség nyelvjárása megegyezik a nyelvet nem cserélt környező településekkel. Nagyhind esetében ez a feltétel teljesül, ugyanis a dialektus minden lényeges vonásában megegyezik az északnyugati palóc, pontosabban a Nyitra-vidéki nyelvjárástípussal (Imre 1971: 369). Lanstyák felhívja a figyelmet, hogy az egyes településeken többszörös nyelvcsere is megtörténhetett. Előfordulhatott szerinte az is, hogy egy eredetileg magyar nyelvű község elszlovákosodott,

majd később visszamagyarosodott. Azt a lehetőséget sem veti el, hogy egy magyar faluba költöző nagyobb számú szlovák lakosság nyelvcsereje folytán keletkezett maradványjelenségek nem vesztek el, hanem elterjedtek az eredetileg is magyar nyelvű lakosság körében (Lanstyák 2003: 414).

Az atlaszkutatók harmadik feltevése Benkő Lorándhoz hasonlóan az, hogy az erős illabialitás belső nyelvi fejlődés következménye, mely a kettőshangzók fejlődéséből és a palóc nyelvjárások illabiális jellegéből adódott. A hangtörténet is említi, hogy az északi és északkeleti nyelvjárások a köznyelvnél jóval kisebb mértékben élnek például az *ö* hanggal (Bárczi 1967: 156). A szerzők látszólag e harmadik hipotézist tartják a legvalószínűbbnek, bár szerintük ez sem kellően bizonyított. Leszögezik, hogy a feltételezések igazolásához részletes településtörténeti, művelődéstörténeti és nyelvészeti kutatásokra lenne szükség (Imre–Kálmán 1953: 519–521).

A fenti hipotézisekkel kapcsolatban településtörténeti és etnikai földrajzi kutatások alapján több forrásból is bizonyítható, hogy a 16. századig Nagyhind lakossága döntően magyar volt, ugyanakkor keleti – délkeleti irányban a környező falvak vegyessé váltak. A 16–17. század harcai folytán a község lakossága erősen megcsappant, majd az etnikai képből változások álltak be, amit Nagyhind 18. század eleji adatain is láthatunk (vö. Presinszky 2008: 36). Ekkor majdnem megegyezett a faluban a magyar és a szlovák lakosok száma. A 18. század végén pedig Vályi András szerint Nagyhind „tót” falu (Vályi 1799). Ötven évvel később Fényes Elek ismét magyar falunak minősíti a községet (Fényes 1851). A felsorolt adatok korántsem teljeseek, ám bizonyítják, hogy Nagyhind környékén a nyelvhatár ingadozó volt; és megerősítik azt a feltételezést, hogy a szlovák nyelv hatással lehetett a nagyhindi nyelvjárás illabiális jelenségeinek kialakulására.

4. A nagyhindi fonémahiány a fonetika és kontaktológia tükrében

Hiba lenne, ahogy Sándor Klára írja, ha a nyelvi változások rendszeren kívüli okainak vizsgálata annyira elvonná figyelmünket, hogy nem jutna belőle azoknak a rendszerösszefüggéseknek, amelyek egy-egy változás háttérben meghúzódnak (Sándor 1998: 66). A továbbiakban tehát nézzük meg az érintett illabiális fonémák rendszerösszefüggéseit a nagyhindi nyelvjárás diakrón és szinkrón adataiban, vizsgáljuk meg az adott fonémák fonetikai helyzetét, és nézzük meg az illabiális fonémák előfordulását a szlovák nyelvben is.

Az MNyA. nagyhindi adataiban illabiális *ë*-zés (az *ö* helyén) hangsúlyos helyzetben például a *gëríny* 'görény', *këhëg* 'köhög', *këpë* 'köpül', *mëgé* 'mögé', *ëntëzëkännä* 'öntözőkanna', *ëregápä* 'öregapa, nagyapa', *ëzvegy* 'özvegy', *vërëzsbugār* 'vörösbugár, bodobács', *vëdër* 'vödör', *zërëg* 'zörög' stb. szavakban figyelhető meg.

A hangsúlyos illabiális *ë*-zés a lehetséges 59 esetből kizárólagos változatként 10 alkalommal jelentkezett. A többi példában a labiális alakváltozat mellett szerepelt: 8 alkalommal a labiális alakkal egyenrangú

változatként, 36 esetben archaizmusként, 5 példában pedig ritkán használtként. A mai adatokban 7 alkalommal jelentkezett a hangsúlyos illabiális *ë*-zés. Ebből 6 esetben a labiális alakváltozatok mellett, és csupán egy alkalommal egyedüli változatként (*dëdëlle* 'derelye, dödölle'). Három esetben illabiális alakváltozatokat is találunk *ësszi* ~ *ëssze* 'össze', *gëbre* ~ *gëbrike* 'bögre', *gëríny* ~ *gëрін* 'görény'. A *keles* 'köles' példában pedig az illabiális tendencia mellett nyíltabbá válást is megfigyelhetünk.

A szlovák hatással kapcsolatban megemlíthető, hogy a szlovák nyelvben szókezdő, hangsúlyos helyzetben ritka a rövid *ë*, csupán néhány idegen eredetű szóban jelentkezik, pl. *eden*, *efekt*, *egoista*, *echo*, *ekonom*, *elektro*, *emócia*, *energia*, *epika*, *euro*, *evidencia*, *exekúcia* stb. (vö. KSSJ 2003). (Természetesen ezekben a szavakban a szlovák kiejtés szerint zárt *ë* hangzik, csupán a helyesírás jelöli *e*-vel). A szlovák hatás így megkérdőjelezhető az *ëblëgetyi* 'öblögeti', *ëccsijë* 'öccsée', *ëkër* 'ökör', *ëntëzëkänná* 'öntözökanna', *ërdëg* 'ördög', *ëregápá* 'öregapa, nagypapa', *ëszteke* 'ösztöke', *ët* 'öt', *ëccër* 'ötször', *ëzvegy* 'özvegy' példákban jelentkező szókezdő hangsúlyos illabiális *ë*-zés gyakorisága miatt.

Illabiális *ë*-zés (az *ö* helyén) hangsúlytalan helyzetben is megfigyelhető, például a *bidëss* 'büdös', *csitërtëk* 'csütörtök', *firëszti* 'fürösztü', *këccsën* 'kölcson', *këszëném* 'köszönöm', *ërdëg* 'ördög', *pinkëskor* 'pünkösdkor', *sztatëké* 'szitakötő', *úritëk* 'úritök, sütötök' stb. szavakban. A hangsúlytalan illabiális *ë*-zés a szavak belsejében 34 példában jelentkezett a nyelvtasz nagyhindi adatai között. A hangsúlyos helyzettel összehasonlítva itt az illabiális alak egyedüli változatként sokkal kevesebb esetben fordult elő. Ebből egy példában az *ë* helyett illabiális *i*-t tartalmazó változat is szerepelt *firëszti* ~ *firëszti* 'fürösztü'. A többi példa a labiális alakváltozat mellett jelentkezett: 1 alkalommal a labiális alakkal egyenrangú változatként, 22 esetben archaizmusként, 2 példában pedig ritkán használtként. A vizsgált példák közül a mai adatokban csupán 2 esetben jelentkezett a szóbeljei hangsúlytalan illabiális *ë*-zés. A két példát a hangsúlyos *ë*-zésnél is már említettük: *dëdëlle* 'dödölle, derelye', *vëdër* 'vödör'. Hangsúlytalan helyzetben tehát ritkább az illabialitás megtartása, és a nyelvtörténetből ismert labializációval megegyező, mely szintén a hangsúlytalan szótagokban kezdődött (vö. Abaffy 2003: 326). A vizsgált fonetikai helyzetben viszont a szlovák nyelvben gyakori az *ë*, így a kontaktushatás erősíthette volna a tárgyalt jelenséget.

Illabiális *é*-zés is megfigyelhető (az *ő* helyén) hangsúlyos helyzetben a következő példákban: *bëcsë* 'bölcső', *bëg* 'böğ', *këmívëss* 'kőműves', *lëttëm* 'lőttem', *szé* 'sző', *vëlegíny* 'völegény', *zéd* 'zöld' stb. A hangsúlyos illabiális *é*-zés 33 esete közül az MNyA.-ban az illabiális alak kizárólagos változatként 7 esetben jelentkezett. A többi példában a labiális alakváltozat mellett szerepelt: 3 alkalommal a labiális alakkal egyenrangú változatként, 21 esetben archaizmusként, 2 példában pedig ritkán használtként.

A hangsúlyos illabiális *ë*-zéssel összehasonlítva a hangsúlyos illabiális *é*-zés ritkább jelenség volt a nyelvjárásban. A nyelvtaszban felbukkanó

példák kétharmada archaizmus. A fenti példákból jelenleg egy sem él Nagyhinden.

A szlovák hatással kapcsolatban most is megemlíthető, hogy a szlovák nyelvben hangsúlyos helyzetben a szó elején nincs hosszú *é*, kivétel két idegen eredetű szó: *éra*, *éter* (vö. KSSJ 2003). A szlovák hatás ebben az esetben is kétes az *érészte* 'örizte', *észibárászok* 'őszibarack', *ékét* 'őket' példákban jelentkező szókezdő hangsúlyos illabiális fonémák gyakorisága miatt.

Illabiális *é*-zés (az *ő* helyén) hangsúlytalan helyzetben, szó belsejében is jelentkezett, például a *befétt* 'befőtt', *csíplégép* 'cséplőgép', *öntözékánná* 'öntözőkanna', *erdéje* 'erdeje', *gyíréje* 'gyűrűje' stb. szavakban. A illabiális *é*-zés szó belseji realizációjához 15 példát vizsgálhatunk. Ebből két esetben todalék előtt jelentkezett az illabialitás (*gyíréje* 'gyűrűje', *erdéje* 'erdeje'). Ezekben az esetekben az illabialitás nem a köznyelvi, hanem a nyelvjárás labiális alakjaihoz viszonyítva következett be (*gyűrűje*, *erdője*), hasonlóan a *csípőnyi* 'csépelni' példához. A vizsgált 14 példából a nyelvatlaszban 5 kizárólagos illabiális változatot találunk. 7 esetben archaizmusként, 2 példában pedig egyenrangú változatként jelentkezett a labiális alakok mellett. Jelenleg egy esetben jelentkezett a szó belseji illabiális *é*-zés, a *szémécs* 'szemölcs' szóban.

Illabiális *é*-zés (az *ő* helyén) abszolút szóvégen a szótagzáró *l* kiesésének következtében a következő példákban figyelhető meg: *íneké* 'énekel', *kerbé* 'kertből', *kité* 'kitől', *megnýé* 'megnő', *pérzse* 'perzsel', *sépré* 'söpörsz', *tejbé* 'tejből', *viszé* 'viszel' stb. 10 esetben jelentkezett szóvégen is az illabiális *é*-zés a nyelvatlasz nagyhindi adatai között. Ebből négy esetben az illabialitás nem a köznyelvi, hanem a nyelvjárás sajátos labiális alakjaihoz viszonyítva következett be (*ínekő* > *íneké* 'énekel', *visző* > *viszé* 'viszel', <*söpröl*> *söprő* > *sépré* 'söpörsz', <*tengöl*> *tengő* > *tengé* 'tengely'). Az illabiális alakok közül kettő kizárólagos, hét archaizmus, egy pedig egyenrangú változat volt a labiális alakok mellett. A vizsgált példák közül jelenleg egyik sem él Nagyhinden. A Nyitra-vidék egyes falvaiban azonban még manapság is hallható a *íneké* 'énekel', *viszé* 'viszel' alak (Sándor 2004: 164, 168). A vizsgált fonetikai helyzetben a szlovák nyelvben is gyakori az *é*, így mind a kontaktushatás, mind a környékbeli nyelvjárások hangtani sajátosságai erősíthették volna Nagyhinden a tárgyalt jelenséget.

Illabiális *é*-zés (az *ő* helyén) abszolút szóvégen a következő adatokban bukkant föl: *teté* 'tető', *lepedé* 'lepedő', *jeddzé* 'jegyző', *szitákété* 'szitakötő', *erdé* 'erdő' stb. A illabiális *é*-zés szóvégi realizációjához 29 példát vizsgálhatunk. Ebből 4 esetben az illabialitás nem a köznyelvi, hanem a nyelvjárás sajátos labiális alakjaihoz viszonyítva következett be (pl. *víső* > *vísé* 'véső'). A vizsgált 29 példából a nyelvatlaszban 3 kizárólagos illabiális változatot találunk. A jelenség 16 esetben archaizmusként, 2 alkalommal ritkán használtként, 8 példában pedig egyenrangú változatként jelentkezett a labiális alakok mellett. A szóvégi illabiális *é*-zésre egy adat az újabb gyűjtések során is felbukkant Nagyhinden (*miné nágy* a 'minő nagy, milyen nagy' helyett).

Illabiális *i*-zés (az *ü* helyén) hangsúlyos helyzetben a leggyakoribb, például a *bidëss* 'büdös', *file* 'füle', *firiszt* 'fürösz', *hivelykúj* 'hüvelykujj', *rihëss* 'rühes', *siket* 'süket, siket', *tüsszëg* 'tüszög', *izen* 'üzen' stb. szavakban. A hangsúlyos illabiális *i*-zést a nyelvatlasz nagyhindi adatai között 31 példában figyelhetjük meg, ebből 3 esetben nem a köznyelvi *ü* helyén, hanem a nyelvjárás sajátos tájszavainak hangsúlyos *ü* fonémája helyén (*früstök* > *fristik* 'reggeli', *gyük* > *gyik* 'tuskó', <*fülkás*> *filkás* 'kétfülű kosár'). A hangsúlyos illabiális *i*-zés fenti 31 példájából az MNyA.-ban az illabiális alak kizárólagos változatként 9 esetben jelentkezett. A többi példában a labiális alakváltozat mellett szerepelt: 4 alkalommal a labiális alakkal egyenrangú változatként, 17 esetben archaizmusként, 1 példában pedig ritkán használtként. Újabb gyűjtések során 5 szóban figyeltem meg a hangsúlyos illabiális *i*-zést (*fityül* 'fütyül', *filkás* 'kétfülű kosár', *siket* 'süket', *izen* 'üzen', *sindisznó* 'sündisznó'), melyek közül a *fityül* 'fütyül' alak a nyelvatlaszban nem jelentkezett.

Illabiális *i*-zés (az *ü* helyén) hangsúlytalan helyzetben ritkán jelentkezett. Ilyen példák a következők: *mëgnyizzik* 'megnézzük', *mëgyink* 'megyünk', *ökrink* 'ökrünk', *kertink* 'kertünk', *kideril* 'kiderül'. E példák fele archaizmus volt az atlaszban, jelenleg pedig már egyik illabiális változat sem fordul elő.

Illabiális *i*-zés (az *ü* helyén) hangsúlyos helyzetben szintén gyakori. Ezt szemléltetik például a *binëss* 'bünös', *fírész* 'fürész', *físzfa* 'füzfa', *fíhet* 'füvet', *gyírë* 'gyűrű', *gyíszë* 'gyűszű', *hívës* 'hüvös', *míhely* 'mühely', *nyív* 'nyű' szavak. A hangsúlyos illabiális *i*-zés a nyelvatlasz nagyhindi adatai között 19 példában figyelhető meg, ebből 3 esetben nem a köznyelvi *ü* helyén, hanem a nyelvjárás sajátos tájszavainak hangsúlyos *ü* fonémája helyén (<*nyűv*> *nyív* 'nyű', aminek nyelvjárási jelentése 'kukac', *szűró* > *szírë* 'szérű', *gyűsz* > *gyísz* 'jössz'), három esetben pedig a köznyelvi rövid *ü* helyén (*kíllë*, *kíllő* 'küllő', *kíső*, *kísë* 'külső', *fíhet* 'füvet'). A hangsúlyos illabiális *i*-zés fenti 18 példájából a MNyA.-ban az illabiális alak kizárólagos változatként 4 esetben jelentkezett. A többi példában a labiális alakváltozat mellett szerepelt: 4 alkalommal a labiális alakkal egyenrangú változatként, 9 esetben archaizmusként, 1 példában pedig ritkán használtként. Újabb gyűjtések során 4 példában jelentkezett a hangsúlyos illabiális *i*-zés (*fírész* 'fürész', *físzfa* 'füzfa', *kíső*, *kílső* 'külső', *nyív* 'kukac'), melyek közül a *kílső* 'külső' adatot a nyelvatlasz nem tartalmazza.

Illabiális *i*-zés (az *ü* helyén) hangsúlytalan helyzetben a következő szavakban figyelhető meg: *gyírísúj* 'gyűrűsujj', *kémúvëss* 'kömüves', *fityül* 'fütyül', *mëgeskínnëk* 'megesküdnék', *kesztyí* 'kesztyű', *könnyí* 'könnyű'. A nagyhindi példákban jelentkező hangsúlytalan illabiális *i*-zés a nyelvatlasz gyűjtése idején viszonylag stabil jelenség volt. Három példában kizárólagos az illabiális alak használata, egy esetben ritka. Labiális változata csak egy példának jelentkezett, az is nyíltabb realizációval (*fityül* ~ *fityő* 'fütyül'). Az egyik példában a köznyelvi *ü* helyén jelentkezett a szóbelseji *i*-zés, az illabiális *i* nyúlásával. Jelenleg nem él a tárgyalt jelenség.

Az eddigi adatokkal ellentétben, a nagyatlaszban feltárt erős gyakoriságú nagyhindi illabialitással szemben a labiális tendencia is

megfigyelhető a község nyelvjárásában. Hangsúlyos helyzetben 13 példában figyelhetjük meg ezt a jelenséget. Labiális *ö*-zés jelentkezik hangsúlyos helyzetben (az *e*, *ë* helyén) például a következő szavakban: *fölyhő* 'felhő', *pörnye* 'perje', *söprő* 'seprű', *gyöplő* 'gyeplő', *ömē* 'emel', *fövännik* 'felvennék'.

A diakrón változás az eddigi adatokkal összehasonlítva ellentétes irányú. Az újabb gyűjtés adataiban a labialitást többször figyelhetjük meg, mint a nagyatlaszban. A vizsgált 13 címszó hangsúlyos labiális *ö*-ző alakja kilenc esetben jelentkezett a nagyatlaszban, tizenegyszer pedig a mai adatok között. Az atlaszban ezek az alakok még nem voltak kizárólagos változatok, csupán az illabiális változatok mellett léteztek. A mai példákban csupán egy esetben nem jelentkezett a labialitás, és két példában él az illabiális alak az *ö*-ző változat mellett. A többi *ö*-ző variáns kizárólagos változat Nagyhind mai magyar nyelvjárásában.

Labiális *ö*-zés hangsúlytalan helyzetben is megfigyelhető, például a *csöpög* 'csepeg, csöpög', *göröndő* 'ekegerendely', *ököt* 'öket', *mëkkëresztöli* 'megkereszteli', *söpörtem* 'sepertem, söpörtem' szavakban. Szóbelsejében, ill. toldalékok előtt figyelhető meg a fenti példákban a hangsúlytalan labiális *ö*-zés. A diakrón változás itt is szemmel látható és az illabiális tendencia történeti változásaival ellentétes. A nyelvAtlaszban csupán két esetben fordult elő a szóbelseji *ö*-zés, ezzel szemben a mai adatok mindegyikében jelentkezett, (a *kölykezik* kivételével, mert ahelyett a *fiyddzik* lexémát használták adatközlőim) és mindössze két esetben bukkant föl az illabiális fonémát tartalmazó változat mellett. A többi példában kizárólagos változat az *ö*-ző alak.

Három példában figyelhető meg a hangsúlyos labiális *ö*-zés: *möre* 'merre', *göge* 'gége', *föső* 'felső, fölső'. A nyelvAtlaszbeli adatok között mindegyik esetben jelentkezett az illabiális alak is, egy esetben kizárólagos változatként. Az újabb gyűjtés mindegyik szóban kimutatta a labialitást, egy esetben egyenrangú, két példában kizárólagos változatként.

Labiális *ö*-zés hangsúlytalan helyzetben, szóvégen a következő két példában bukkant föl: *ínekő* 'énekel', *sindő* 'zsindely'. Mindkét esetben a szótagzáró *l* (*ly*) kiesése következtében jelentkezik a hosszú magánhangzó, mely labializálódik. A mai adatok között megfigyelhetünk olyan változatot is, melyben nem esik ki az *l*, pl. *íneköl* 'énekel'. A *zsindely* szóban az újabb vizsgálat során nem jött létre labializáció.

Labiális *ü*-zés és labiális *ű*-zés (az *i*, *í* helyén) szintén csupán két esetben figyelhető meg: *kifizetyik* 'kifizetik', *fűső* 'fésű'. Az első példában mindkét gyűjtés során megfigyelhetjük a labiális *ü*-zést. A nyelvAtlaszban csak zárt *í*-ző alakban előfordul *fésű* szó, melyet ma *fűső* alakban is használnak, jól tükrözi az újabb labializációs folyamatot.

5. Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a labiális fonémák hiánya és az illabiális párjaik kizárólagos használata Nagyhinden az eddig kevésbé ismert, 1904-es

szógyűjtemény adatai alapján sem bizonyítható. A vizsgált korai példákban a labiális fonémák több esetben a köznyelv szerint realizálódnak. Továbbra is kérdés marad, hogy a nyelvjárásban jelentkezett-e valamikor az ún. tiszta illabialitás.

A nyelvátlasz nagyhindi adatainak részletes áttekintése, az illabiális tendencia több fonetikai helyzetre lebontott vizsgálata árnyaltabbá tette az eddigi megállapításokat. Az illabiális fonémák legtöbbször hangsúlyos helyzetben jelentek meg a labiális fonémák helyett. A legtöbb példát az illabiális *ë*-zésre találhattuk. Gyakoriság tekintetében ezután következett az *é*-zés, *i*-zés, majd *í*-zés. Több esetben más labiális fonéma helyett is jelentek meg az említett illabiálisok. E tekintetben legtöbb adatot a köznyelvi *ü*, *ű* helyén megjelenő *é*-zésnél találhattunk. Az illabiális alakok többsége nem kizárólagos változatként élt, hanem a labiális változatok mellett, leggyakrabban archaizmusként, ritkábban pedig egyenrangú változatként. A fonéma-variánsokat tartalmazó átmeneti változatok legtöbbször az illabiális és labiális alakváltozatok között ritkán használt változatokként jelentek meg.

Az illabiális tendencia nagymértékű változása figyelhető meg a nyelvátlasz gyűjtése óta. Nyelvjárásgyűjtő munkám során az atlaszadatokhoz viszonyítva csak elvétve találkoztam az illabiális tendenciával. Legtöbb adatot a hangsúlyos illabiális *ë*-zés példáiiban találtam. A labiális fonémák használata több esetben a köznyelv szerint történt, és a köznyelvi illabiális fonémákkal szembeni labiális tendencia is jellemző volt a nyelvátlasz nagyhindi adataiban. A labialitás az újabb gyűjtések alkalmával erőteljesebben jelentkezett. (A vizsgált példákban leginkább a hangsúlyos labiális *ö*, *ő*-zés).

Zelliger Erzsébet a MNyA. és a NyvA. 22 térképlapjának adatait vetette össze. A három vizsgált kutatópont (Nytiragerencsér, Barslédec, Nagyhind) adatai alapján megállapítja, hogy legtöbb változás a nagyhindi nyelvjárásban tapasztalható. Kifejti, hogy a nyelvjárás nem a standard és nem is a regionális változat jelenségei felé fejlődik. Az újabb változások labiális irányú elmozdulásokról szólnak. Ennek okait a szórványhelyezettel magyarázza, az anyanyelvváltozat beszűkült lehetőségeivel, és azzal, hogy a beszélők az anyanyelvjárás csekély presztízse folytán szeretnék nyelvjárásukat felcserélni egy választékosabb vagy annak vélt változattal (vö. Zelliger 2007: 219–228).

A nagyhindi fonémaállomány és -gyakoriság változásait vizsgálva továbbra is egyetérthetünk a korábbi szakirodalom véleményével, hogy többtényezős, külső és belső hatásokat egy irányba terelő avagy ütköztető folyamatok eredményeiről lehet szó, amelyben a szlovák hatás, a környező nyelvjárások hatása és a központi (köznyelvi) norma erősödő befolyása is szerepet játszik korról korra változó mértékben.

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss–Pusztai 2003: 301–348.
Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Benkő 1967: 95–180.

- Bárczi Géza (szerk.) 1947. *Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből*. Magyar Nyelvatlasz-Bizottság, Budapest.
- Benkő Loránd 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László–Imre Samu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára. I–IV*. Nyomtatott Kozma Vazulnál, Pest.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss 2001: 325–350.
- Hoffmann István–Juhász Dezső (szerk.) 2007. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)*. Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Debrecen–Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu–Kálmán Béla 1953. A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága *Magyar Nyelv*. 49: 514–523.
- Kálmán Béla 1947. A Nyitra-Zsitva vidéke. In: Bárczi (szerk.): 1–20.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kozma István–Papp Richárd (szerk.) 2003. *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében című konferencia előadásából*. Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- KSSJ 2003 = Kačala, Ján–Mária Pisárčiková–Martin Považaj (szerk.) 2003. *Krátky slovník slovenskéhoho jazyka (Szlovák értelmező kéziszótár)*. Veda, Bratislava.
- Lanstyák István 2003. Végbement vagy elmaradt nyelvcserek nyelvi emlékei a magyar–szlovák nyelvhatáron. In: Kozma–Papp 2003: 132–149.
- Márton Gyula 1965. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszerét és fonológiai struktúráját ért román nyelvi hatásról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* IX/2: 243–256.
- MNyA = Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *Magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Presinszky Károly 2008. *A nagyhindi nyelvjárás és nyelvhasználat*. Doktori értekezés. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Sándor Anna 2004. *A nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. (NyvA.) Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó. Szeged. 57–84.
- Szűcs István 1904. A nyitra-vidéki palóc nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 33: 382–395.
- Turzó Ferenc 1899. A nyitra-vidéki palóc nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 27: 448–452.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2002. *Új magyar tájszótár 1–4. kötet, A–S*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vályi András 1799. *Magyar Országának leírása* 2. A' Királyi Universitásnak betűivel. Budán.
- Zelliger Erzsébet 2007. Nyelvi változások nyelvatlások tükrében. In: Hoffmann–Juhász 2007: 219–228.

Presinszky Károly
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
kpresinszky@ukf.sk

Az átvevő nyelv morfológiai rendszerének hatása a népetimológia és szóelvonás érvényesülésében

Benő Attila

1. Bevezetés¹

Ismert, hogy a kölcsönelemek meghonosodásában az átvevő nyelv morfológiai struktúrája meghatározó szerepet játszik abban az értelemben, hogy megszabja az átvételek meghonosodási módjait a paradigmaticus rendszer különböző szintjein, és értelmezési keretként szolgál a grammatikalizáció folyamatában (Heine–Kuteva 2005: 79–120, Field 2002: 25–48, Thomason 2001, Johanson 2008).

Az erdélyi magyar nyelvjárások román hatásának és a román nyelvváltozatok magyar eredetű kontaktus jelenségeinek vizsgálatakor figyeltünk fel arra, hogy a népetimológia és a belehallás jelensége nemcsak a fogalomjelölő szavaknál, azaz lexikai jelenségeknél mutatható ki, hanem a kötött morfémák szintjén is. Ez a folyamat megerősíti azt a felismerést, hogy a nyelvi kontaktusokban az átvevő nyelv morfológiai viszonyai meghatározzák a kölcsönelemek integrálódásának irányát (a román–magyar kontaktus szempontjából l. Benő 2004: 51–58; 2008: 91–103).

A jelenségkörnek számos pszicholingvisztikai vonatkozása van, és a kétnyelvű beszédmód rendszerjellegű interferenciáinak szabályszerűségeire is utal.

2. Népetimológia és belehallás

A népetimológiáról (szóértelmesítésről) főleg a lexikai átvételek meghonosodásával járó hangalaki adaptáció keretében szoktak beszélni. Mivel leginkább az idegen eredetű szavak esetében érvényesül, egyfajta adaptációs

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 197–206.

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány lektorának és a könyv szerkesztőinek.

eljárásnak is tekinthető.² A népetimológia azonban a morfológiai jelenségek körében is tetten érhető, és rendszerint az értelmesítés következményének tekinthető szóelvonás jelzi ezt a motiváltságteremtő szándékot.

A **belehallás** jelensége rokon a népetimológiával, hiszen itt is az idegennek, ismeretlennek érzett hangalakot rokonítják valamely hasonló hangalakú anyanyelvi szóval. Csakhogy a népetimológia esetében ez mindig a lexéma hangsorának megváltozásával jár együtt, a belehallás esetén pedig a hangsor változatlan marad. Ugyanakkor abban is különbözik a belehallás jelensége a népetimológiától, hogy itt mindig jelentésváltozás áll be annak a hasonló alakú célnyelvi szónak a hatására, amelyet fölfedezni vélnek a kölcsönelem hangtestében.³ Jól példázza ezt a folyamatot a *hamburger* angol nyelvi produktivitása, amely arra utal, hogy az angol nyelvű beszélők belehallották a szó hangalakjába a 'sonka' jelentésű *ham* lexémát, és ennek a vélt összetételnek a mintájára új összetételeket alkottak (*cheeseburger*, *fishburger*, *baconburger*).

A belehallás jelensége is kapcsolódik a **kötött morfémák** jelentésformáló funkciójához. Belehallás által olyan fonémacsoportok értelmeződhetnek kötött morfémáknak, amelyek az átadó nyelvi rendszerben nem töltenek be ilyen funkciót. Így például a román *-că*, *-iță*, *-uță* végű szavak a magyarban *-ka*, *-ica*, *-uca* szóvégűvé lettek, és némely esetben **kicsinyítő-képző** funkciót tulajdonítottak nekik. Ezt a feltételezést egyértelműen igazolja a jelentésváltozások iránya: az ilyen szavak egy része jelentésszerkezetébe felvette a 'kis', 'apró' szemantikai komponenst. Ezt szemléltetik a következő adatok:

r. *-fă* > m. *-ca* :

r. *roseață* 'kivörösödés, kiütés' > m. *rosăca* 'kis hólyag (az ínyen)'

r. *codiță* 'hajfonat' > m. *kódica* 'kislányok hajfonata'

r. *cîrțiță* 'sipoly' > m. *kertica* 'kis seb'

² A következő magyar és angol adatok szemléltetik a népetimológia lexikai érvényesülését: c. *hohano* 'csaló, hazug' > m. *hóhányó*; t. *qara qatna* 'fekete madár' > m. *kárókatona*; fr. *escrevisse* 'rákhéj' > ang. *crayfish* 'rák'; lat. *asparagus* > ang. *sparrow-grass* 'spárga'; fr. *dormeuse* 'alvó, hibernáló' > ang. *dormouse*. A román–magyar nyelvi érintkezés történetében is találunk hasonló természetű adatokat: r. *comarnic* 'féleresz a juhakolban, ahol a juhokat fejik' > m. nyj. *komárnyék* 'ua.'; r. *solniță* 'sótartó' > m. nyj. *sónica* 'ua.'; r. *huhurez* 'bagoly' > m. nyj. *huhurém* 'ua.' (Márton–Péntek–Vöö 1977).

A nyelvi adatokat kísérő rövidítések feloldása: *ang.*: angol, *ang.norm.*: anglonormann, *c.*: cigány, *fr.*: francia, *lat.*: latin, *m.*: magyar, *n.*: német, *nyj.*: nyelvjárás, *ófr.*: ófrancia, *r.*: román, *szl.*: szláv, *t.*: török.

³ A román–magyar nyelvi érintkezésből származó adatokat is idézhetünk erre a jelenségre: m. nyj. *berszán* 'vesszőből font **szán**forma gyermekjáték' < r. *bîrsan* 'barcasági'; m. nyj. *szárika* 'nadrág helyett viselt vászonból készült nadrágszár' < r. *sarică* 'guba, szúr'; m. nyj. *vakisa* 'rövidlátó ember' < r. *oacheșă* 'fekete szemű, szemöldökű és hajú ember'; 'szeme körül fekete karikás juh' (Márton–Péntek–Vöö 1977).

r. *-cǎ* > m. *-ka*:

r. *gîlcǎ* 'gubanc' > m. *gilka* 'apró csomó (a megsodort fonalon)'

r. *măciucǎ* 'bunkó, csomó' > m. *macsuka* 'kis csomó'

r. *motroascǎ* 'fonalköteg' > m. *matruska* 'az újra felcsavart kis fonalköteg'

A román szóvégződés ilyen irányú értelmezését megkönnyíti az, hogy **analóg szerkezetekről** van szó, hiszen a románban van *-cǎ*, illetve *-ițǎ*, *-uțǎ* kicsinyítő képző: *badercǎ* 'kis hordó'; *budascǎ* 'kis méretű faedény'; *fliscǎ* 'kis éles hangú síp'; *putincǎ* 'kis fabödön'; *bisericuțǎ* 'kis templom'; *clăițǎ* 'kisebb kalangya'; *cocuțǎ* 'kis méretű kalács'; *dubițǎ* 'kisebb zárt autó'; *guruțǎ* 'kisebb zárt autó'; *portițǎ* 'kiskapu' stb.

De amint a fenti példákból látható, az azonos hangalakú szóvéget akkor is kicsinyítő képzőként fogták fel, amikor a román etimon hangalakjában és mai jelentésében ez a funkció nem mutatható ki. A két nyelv kicsinyítő képzőinek hasonló hangalakúsága kedvező alapot teremt az ilyen jellegű interferencia érvényesülésének.⁴

A kötött és a szabad morféma határának eltolódása szintén a behallás jelenségéhez kapcsolható szemantikai folyamatot tükröz. A gyakorító igéket vizsgálva figyeltem fel arra, hogy a *-gál* szóvéget gyakorító képzőként fogták fel az olyan igéknél, amelyeknek román etimonjai *-g* tövűek (vagy ilyenként értelmeződnek) és a magyarban *-(á)l* igeképzővel honosodtak meg. Ezt az ige jelentésének gyakorító mozzanattal való gazdagodása igazolja, amint azt némely kölcsönszó jelentésmódosulásában láthatjuk:

r. *zbîng* 'valamely eldobott tárgy ütközésekor keletkező hangot utánzó szó' > m. (meg)*zbingál* 'meghajigál'

r. *jingás* 'finom, gyönygéd, törekeny, válogatós, finnyás' > m. *zsingás* 'kényes, válogatós' → *zsingál* 'vizsgáljat (vevő az áru minőségét)'

Nagyon természetes volna a román etimon alapján, hogy a *zbingál* ige 'meghajít' jelentésben legyen használatos, de a szóvégződésbe a magyar beszélők „behallották” a gyakorító jelentésre utaló *-gál* szuffixumot is, és ez kihatott a kölcsönszó jelentésének az értelmezésére.

A behallás eredményének tekinthetjük azt a folyamatot is, amelynek során a románban magyar eredetű kölcsönszók szóvégi magánhangzóinak grammatikai nemet jelölő funkciót kezdtek tulajdonítani, amint ezt az alábbi átvételek jelentésmódosulásai jelzik:

⁴ Kis Emese a hasonló hangalakú szavak és analóg képzők érintkezésére egy beszédes adatot idéz a magyar–román nyelvi érintkezés köréből. A magyar eredetű *irtás* a románban *iertaş* alakban lett használatos egyrészt a *ierta* 'megbocsát' ige hatására, másrészt mert a *-aş* szóvégződés szuffixumként értelmeződött lévén, hogy a románban is van ilyen alakú képző (Kis 1970: 164).

m. *ronda* > r. *roandă* 'alacsony, gyenge nő'⁵
 m. *vizsla* > r. *vijlă* 'romlott nő'⁶

Mivel a románban a szóvégi *-a*, *-ă* morféma a nőnemű főnevek jelölője, ezekhez a magyar eredetű szavakhoz a románban nemcsak grammatikai nem társult (a nőnemű főnevek paradigmásorába illeszkedtek), hanem – éppen ennek következményeként – új jelentésekkel gyarapodtak.

A behallás jelensége olykor kihat a szó morféma értékére, sőt befolyásolhatja a szó alaki integrációját az átvevő nyelvben, amint azt az alábbi magyar eredetű román kölcsönszók román nyelvi integrálódása jelzi:

m. *bakancs* > r. *bocanci* (többes számú alak) → *bocanc* (egyes számú alak)
 m. *döblec* > r. *dubleț* (többes szám) → *dublete* (egyes szám)
 m. *prézli* > r. *prezli* (többes számú alak) → *prezlu* (egyes számú alak).⁷

Ezek a módosulások arra utalnak, hogy ezek a magyar eredetű jövevényszók a román népnyelvben többes számúnak értelmeződtek, a többes szám paradigmásorába illeszkedtek, és a román anyanyelvűek nyelvérzéke szabályos átalakítással megalkotta az átvételek egyes számú alakját.

3. Szóelvonás és integrálódás

Az átvételek morfológiai integrálódásában népetimológiával érintkező jelenségnek tekinthető az a folyamat, amelynek eredményeként **elvonással** megrövidül egy morfológiailag összetett szónak gondolt lexéma hangsora, és ez rendszerint azért megy végbe, mert tévedésből az idegen vagy meg nem honosodott fonémásor valamely elemének toldalék funkciót tulajdonítanak a beszélők. A magyar nyelvtörténetben több adattal is szemléltetik ezt a folyamatot:

n. *marchat* 'vagyon, árú, jószág' > m. *marchát* > *marha*
 n. *standart* > m. *standár* 'lovassági zászló'
 szl. *jagnjed* > m. *jegyenyéd* > m. *jegenye*

Az első két esetben a magyar hangalak úgy alakulhatott ki, hogy a szóvégi *-t* mássalhangzót a nyelvérzék tárgyragnak érzékeltte, és elvonta. A *jegenyéd* esetében a *-d*-t valószínűleg az ómagyarkorban kicsinyítő képzőnek, esetleg birtokos személyjelnek tekintették, és ilyenként vonták el.

⁵ Bulgăr–Constantinescu–Dobridor (2002), Tamás (1966).

⁶ A magyar eredetű román kölcsönszók adatai Tamás Lajos történeti-etimológiai szótárából származnak (Tamás 1966).

⁷ Kis (1975: 50–51).

A következő angol nyelvi adatokban az angol anyanyelvi beszélők a szóvégződésben valószínűleg a többes szám jelét vélték felfedezni, és szóelvonással módosították a szó hangalakját:

ang.norm. *asetz* > ang. *asset* 'birtok' (vö. fr. *assez*)
 lat. *pisa*, (többsz.) *pisae* > ang. *pease* → *pea* 'borsó'
 ófr. *cherise* > ang. *cherry* 'cseresznye'

A népetimológias szóelvonás szófajváltást is eredményezhet, amint az angol *beg* ige kialakulása szemlélteti: lat. *behardus* > fr. *béguard* > ang. *beggar* > (to) *beg*.

A román–magyar kontaktusban a következő jelenségek utalnak erre a folyamatra:

a) A szóvégi *-k*-t és *-t*-t vélt többes számú jelként illetve tárgyragként vonták el a következő esetekben:

m.nyj. *goda* (< *godák*) 'kocmalac' < r. *godac* 'egyéves malac'
 m. nyj. *kalabálé* (< *kalabálék*, *kalabalyik*) (cs) 'veszekedés, csetepaté'
 < r. *calabalíc* 'ua.'
 m. nyj. *domika* (< *domikát*) 'kenyérleves túróval' < r. *domicat* 'ua.'
 m. nyj. *roska* (*roskát*) 'vörhenyes, piros színű (állat)' < r. *roscat*
 'vörös(es)'
 m. nyj. *szpurka* (< *szpurkát*) 'ronda' < r. *spurcat* 'mocskos, undorító'

b) Az *-a* szóvégződés némelykor birtokos személyragként értelmeződött, és emiatt elvonódott a következő adatokban:

m.nyj. *bánic* (< *bánica*) '15–20 literes véka' < r. *baniță* 'ua.'
 m. nyj. *matász* (< *matásza*) 'nyersselyem' < r. *mătasă* 'ua.'
 m. nyj. *musztác* (< *musztáca*) 'bajusz' < r. *mustață* 'ua.'⁸

Hasonlóképpen bizonyos szintaktikai kontextusban tévesen magyar helyhatározóragnak értelmeződhet a szóvégi *-ba* és *-n*:

r. *cocioarbă* > m. nyj. *kocsorba* 'juh fülébe vágott jegy' → *kocsor* (az olyan mondattani környezetek kedveztek ennek a jelenségnek, mint a következő: „többnyire a *kocsorukba* szoktak jelet vágni”)
 r. nyj. *gârcian* > m. nyj. *gircsán* 'ádámcsutka' → *gircsa*

⁸ Valamennyi román eredetű kölcsönszó forrása a *Magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című monográfia (Márton–Péntek–Vöö 1977).

4. Morfémacsere

A magyar–román kontaktus történetében arra is van példa, hogy a szuffixumnak gondolt szóvégi fonémacsoport egy másik, a szó jelentéséhez közelebb álló szuffixummal helyettesítődik, azaz **morfémacsere** történik:

m. *fakalán* > r. *făcălan* → *făcăleț*
m. *tolvaj* > r. nyj. *toluoi* → *tîlhar*

A *făcălan* magyar eredetű kölcsönelem *-an* végződése szuffixumként értelemzöndött a románban, és felcserélődött egy megfelelőbbnek talált kicsinyítőképzővel. Ugyanígy módon a *tolvaj* román nyelvjárási hangalakjából (*tuluoi*) a román köznyelvben *tîlhar* lett, mivel a nagyító képzőnek értelmezett *-oi* egy megfelelőbb, ágensre utaló képzővel (*-ar*) cserélődött fel.⁹

A morfémacserét olykor a hasonló jelentésű és hasonló hangalakú szavak jelentésmezőbeli érintkezése is motiválhatja:

m. *koldus* > r. *coldan* (← *sărman*, *goldan*)

Az *-us* szóvégnek a román beszélők kicsinyítőképző funkciót tulajdonítottak, mivel a románban van hasonló hangalakú kicsinyítő funkciójú képző (r. *-uș*), és így egy olyan képzővel cserélődött fel, amely a hasonló jelentésű szavak morfémá szerkezetében jelentkezik (*sărman*, *golan*).

Ugyanez ez a lexikai-morfológiai folyamat ment végbe a magyar *törzs* főnév erdélyi román népnyelvi adaptációjában:

m. *törzs* > r. *turj* > r. *turjan* 'kukorica szár' (← *cocean*, *strujan*)

Valószínűleg itt is a hangalaki és szemantikai asszociációval van dolgunk, és a *turj* hangalakból minden bizonnyal a hasonló hangsorú és jelentésű *cocean*, *strujan* szavak hatására alakulhatott ki a *turjan* alak.¹⁰

Ebben a jelenségkörben megkülönböztethetünk **ál-morfémacserét** is, azaz olyan alaki integrálódási eljárást, amelyek során látszólag morfémacsere történik, jöllehet a meghonosodó kölcsönelem átvevő nyelvi képzője éppen az adott integrálódási folyamatokban alakul.

m. *mesterség* > r. *meștersug* → *meșteșug*
m. *betegség* > r. *betesug*
m. *hitlenség* > r. *viclesug*

⁹ Kis (1975: 70).

¹⁰ Kis (1975: 160).

A románban a magyar kölcsönszók hatására alakult ki a *-șug* képző funkciójú elem, tehát nem egy már korábban létezett kötött morfémával cserélődött fel, mint a fentebbi adatoknál.¹¹

Ezzel párhuzamos jelenségnek tekinthető az erdélyi magyar nyelvjárásokban román eredetű főnevek *-uj* végződésével való meghonosodása. A szakirodalomban meglehetősen sokat írtak erről a jelenségről (Blédy 1942: 14, Zsemlyei 1969, Bakos 1970). A román hímnemű főnevek végartikulusából (*-ul*) eredeztetett szóvégződés számos román eredetű erdélyi tájszóban megjelenik (*mutuj* 'ostoba', *proștușuj* 'ügyetlen', *kukuj* 'daganat'), és az értelemzésünk szerint egyfajta honosító funkciója is kialakult. Ez abból látszik, hogy a románban *-a-ra*, *-ă-re* végződő, azaz nőnemű főnevek alaki integrációjában is megjelenik a korábban meghonosodott román eredetű jövevényszavak analógiájának hatására, tehát teljes mértékben az átvevő nyelvben zajló jelenségről van szó lévén, hogy a románban ez a végartikulus nem járulhat nőnemű főnevekhez:

- r. *bică* > m. nyj. *bikuj*
- r. *cioarsă* > m. nyj. *csorszușuj*
- r. *ciurcă* > m.ny. *csurkușuj*

A román eredetű szavakban gyakran megjelenő szóvégződés szuffixummá válását jelzi, hogy az olyan kölcsönelemek meghonosodásában is jelentkezik, amelyekben az etimon *-oi* nagyítóképzőre végződik:

- r. *acoi* > m. ny. *ákușuj*
- r. *furcoi* > m. ny. *furkușuj*
- r. *copoi* > m. ny. *kopușuj*
- r. *soi* > m. ny. *szușuj*

Hasonló módon egy képző kialakulásának a folyamatát szemlélhetjük a románban az *-ău* kicsinyítő- és pejoratív képző megjelenésének a történetében. Kiss Emese, Alexandru Nicolescu és mások is úgy vélik, hogy az *ó-ra* végződő magyar eredetű *-ău* szóvégű kölcsönelemek meghonosodása tette lehetővé ezt a folyamatot az olyan lexikai integrálódás hatására, mint amelyet az alábbi adatok szemléltetnek:

¹¹ Nicolescu szerint a román *-șag* főnévképző (*furțișag*, *vălmășag*) szintén magyar eredetű (Nicolescu 2005: 31).

m. *bíró* > r. *birău*
 m. *fogadó* > r. *făgădău*
 m. *kotró* > r. *cotrău*¹²

A szuffixum produktivitását és valódi képző státusát jelzi az, hogy a román népnyelvben nemcsak magyar eredetű szavakban jelentkezik, hanem belső keletkezésű regionális szintű lexikai elemekben is: *jarcalău*, *jarpalău*, *budalău*, *rapalău*, *zdrăngălău*, *babalău*, *bujbalău*, *zdrobalău*, *dubalău*, *crancalău*, *șăncălău*, *pășcălău*.¹³ Ez a folyamat ugyanakkor a nyelvi kontaktusok hatására megjelenő grammatikalizáció kérdéskörével is érintkezik.

A különböző nyelvek grammatikai rendszerének érintkezésével magyarítható kötött morfémarendszer gazdagodását új szemponttal világítja meg Dezső László a magyar–ukrán nyelvi kontaktus morfológiai vonatkozásait elemezve. A különböző ukrán nyelvváltozatokba átkerült magyar eredetű igei kölcsönelemek ugyanis olyan módon illeszkedtek be az átvevő nyelv szóképzési és igei paradigmáiba, hogy az *-ov(ati)* képzővel látták el őket:

m. *próbál* > ukr. *probalovati*
 m. *protestál* > ukr. *proteștalovati*¹⁴

A több magyar eredetű igében jelentkező azonos szóvégződést a nyelvérzék képzőként értelmezte, és idővel a magyar *-l* igeképzőt az ukrán *-ov* képzőhöz tartozónak fogta fel, és a morfémahatár eltolódásával idővel egy új összetett képző keletkezett. Ez abból látható, hogy ez az új képző olyanfajta honosító képzőként kezdett viselkedni, amely már a nem *-l* végződésű magyar igékhez is hozzájárulhatott:

m. *háborít* > ukr. *haboritlovati*
 m. *fárad* > ukr. *faradlovati*

Mi több, ennek az igei honosító képzőnek köszönhetően más szófajú magyar jövevényszóból is keletkezhetett ige: m. *hamis* > ukr. *hameș* → *hameslovati*.

5. Következtetések

A bemutatott alaki jelenségek érvényesülése a nyelvi kontaktusokban megerősíti és tovább árnyalja azt a felismerést, hogy a kölcsönelemek morfológiai értelemben is beilleszkednek az átvevő nyelv paradigmatis

¹² Kis (1975: 76), Niculescu (2005: 31). Az *-ău* képzővé válásának a magyar eredetű román településnevekben való megjelenése is kedvezett (pl. *Bakó* > *Bacău*) (Niculescu i.m.). Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a románban nemcsak az *-ó* végződésű magyar eredetű szavak honosodtak meg *-ău* szóvégződéssel, hanem más fonémaszerkezetű kölcsönelemek is: m. *Kisjenő* > r. *Chișinău*, m. *Zilah* > r. *Zalău*, m. *Gyaly* > r. *Gilău*.

¹³ Zafiu (2007).

¹⁴ Dezső (1989).

rendszerébe, illetve, hogy az idegen szók vagy kölcsönszók a beszélők mentális szótárában adott bonyolult asszociatív hálózat viszonyaiban nyernek értelmezést, motiválási indítékot.

Hivatkozások

- Bakos Ferenc 1970. A végartikulus alakulás román jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv* LXVI: 178–182.
- Benő Attila 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi érintkezések alapkérdései*. Egyetemi Műhely Kiadó. Kolozsvár.
- Blédy Géza 1942. *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Universitatea „Regel Ferdinand I.” Cluj-Sibiu.
- Bulgăr, Gheorghe–Gheorghe Constantinescu-Dobridor 2002. *Dicționar de arhaisme și regionalisme*. Saeculum Vizual. București.
- Dezső László 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán emlékek magyar jövevényszavai*. *Nyelvtudományi Értekezések* 128. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heine, Bernd–Tania Kuteva 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Field, Fredric W. 2002. *Linguistic Borrowing in Bilingual Contexts*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia.
- Johanson, Lars 2008. Remodeling Grammar: Copying, Conventionalization, Grammaticalization. In: Siemund, Peter–Noemi Kintana (szerk.): *Language Contact and Contact Languages*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia. 61–80.
- Kis Emese 1975. *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic a limbii române*. Editura Academiei R.S.R. București.
- Márton Gyula–Péntek János–Vöő István 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Niculescu, Alexandru 2005. „Romania Hungarica” – contacte lingvistice și culturale româno–maghiare. *Studia Universitas Petru Maior. Series Philologia*. 18–35.
- Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár.
- Rácz Endre 1992. *A behallás jelenségéről*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sala, Marius 1997. *Limbi în contact*. Editura Enciclopedică. București.
- Tamás Lajos 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Can Grammatical Rules Be Borrowed?* Kézirat. <http://www-personal.umich.edu/~thomason/papers/ruleborr.pdf> (2010. 09. 30.).

Zafiu, Rodica 2007. Ninjalău. *România Literară* 27.

<http://www.romlit.ro/ninjalau> (2010. 09. 30.).

Zsemlyei János 1969. Román kölcsönszavaink -uj szóvégének kérdéséhez.

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII: 117–121.

Benő Attila

Babeş–Bolyai Tudományegyetem BTK

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

attilabe@yahoo.com

... és (de) nemcsak

Kádár Edit

1. A szerkezet¹

A romániai magyar nyelvváltozatban román nyelvi kontaktusjelenségnek tekinthető szerkezet a román *și/dar nu numai*-nak szó szerint megfelelő *...és/de nemcsak* hozzátoldó szerkezet. Ez a magyar sztenderdben is megjelenik ugyan, használata azonban az (1a–d)-ben szemléltetett típusokra korlátozódik. (1a–b)-ben teljes főnévi csoportokat koordinálunk ((1a)-ban a koordináció második tagját névmásítva, (1b)-ben azonos alakban megismételve), (1c)-ben koordinált alaptagot, (1d)-ben pedig hátraható N^o ellipszist találunk.

- (1) a. *Fontosnak tartjuk, hogy Bolyai Jánost, az embert közel hozzuk a mai fiatalokhoz és nemcsak hozzájuk.* (RMSZ, 2001. dec. 19.)
- b. *Olyan személyiségek portréit láthatjuk ez alkalommal, akik jelentősek Erdélynek, de nem csak Erdélynek.*² (RMSZ, 2003. febr. 13.)
- c. *Ezer és ezer erdélyi magyar (és nem csak magyar) kapott sokszor életmentő gyógykezelést ott, ahol mások csak az anyagi gyarapodásukat keresik.* (Erdélyi Napló, 1999/30.)
- d. *...most az indulás a fontos. Az, hogy végre a téli (és nemcsak a téli) esték a gazdálkodók eligazításának, tájékoztatásának időszaka legyen.* (RMSZ, 1999. jan. 22.)

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 207–221.

¹ Szakirodalmi javaslatokért és a téma kapcsán folytatott beszélgetésekért köszönet Bende-Farkas Ágnesnek, É. Kiss Katalinnak, Surányi Baláznak és Ürögdi Barbarának. Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért Szilágyi N. Sándornak mondok köszönetet.

² A korpuszban *és/de nemcsak* és *és/de nem csak* alakú példák is szerepelnek. A kettő között az adatfeldolgozás során nem tettem különbséget, ugyanis a helyesírási szabályozás ellenére nagy a bizonytalanság az egybe- és különírt alak használatában (helyesírási szabályozásának mondvasínált szempontjaitól nem teljesen függetlenül).

Ez arra engedhet következtetni, hogy a (2)-ben szereplő, a romániai magyar beszélt és írott nyelvváltozatban általánosan elfogadottnak tekinthető szerkezet (amelyet a későbbiekben kiegészítés nélküli vagy csupasz hozzátoldó szerkezetnek nevezek) csak annyiban különbözik a magyar sztenderdtől, hogy a mellérendelés második tagjából a névmás/főnévi csoport elliptálható, ahogy a megfelelő román nyelvi formában is:

- (2) *A háromnapos ingyenmozi változatos mozgóképajánlattal várta a filmre kiéhezett fiatalokat és nemcsak.* (Szabadság, 2001. május 19.)

A romániai sajtónyelvi, tehát igényes (regionális) köznyelvi szövegek tanúsága szerint azonban számos olyan egyéb szerkezet is van, ahol az *...és/de nemcsak* használata más mintát követ, mint az (1)-beli példákban (l. (3a–k)); ezek már jobbra csak az írott nyelvből adathatók): jelzői és határozói módosítót tartalmazó szerkezetben a DP-n belüli AP/AdvP is koordinálható (l. (3a), (3b)); a koordinált elem teljesen hiányozhat is (ellipszis?) (l. (3c)); birtokos szerkezetben a birtok megismétlése nélkül van mód a koordinációra (l. (3d)), azonban a névmási utalással szerkesztett mellérendelés agrammatikus (hiperkorrekt?) birtokos szerkezetet is eredményezhet (l. (3e)); agrammatikus (hiperkorrekt?) névmásítás idiómákban is előfordul (l. (3f)); (3g) arra példa, hogy összetett szó előtagjának mellérendelése is lehetséges csupasz hozzátoldó szerkezettel; (3h–i) pedig ugyanezt fókusz és kvantor esetében szemlélteti; PP-n belüli DP mellett is találunk csupasz hozzátoldó szerkezetet (l. (3j)), és VP is koordinálható ilyen módon (l. (3k)), noha ez utóbbi esettel a későbbiekben nem foglalkozom.

- (3) a. *...a Nagyrománia Párt oszlopos tagjai a tartalékos (de nem csak tartalékos) tiszték és a volt (de nem csak a volt) szekusok.* (RMSZ, 2000. nov. 29.)³
- b. *...a Kárpát-medencében (de nem csak ott) élő magyarság régóta várt, remélt szellemi otthona immár büszkén hirdeti, hogy felépült a Templom. A Nemzeti Színház épülete.* (Erdélyi Napló, 2002/10.)
- c. *Az összefüggés az erkölcsi – és nem csak – vétség elkövetése és a Pantelimonban szervezett tüntetés között azonban, ha áttételesen is, de nyilvánvaló.* (Erdélyi Napló, 1998/12.)
- d. *A Kolozsvár, de nem csak, magyarságát sértő tábla valótlan adatokat tartalmazó szövegének nincs mit keresnie Fadrusz János Mátyás királyt megörökítő szoborcsoportján.* (RMSZ, 1999. aug. 2.)
- e. *A résztvevők (és nem csak ők) soraiból kerülnek majd ki az egyesület későbbi tagjai.* (Szabadság, 1999. ápr. 3.)

³ A példamondat egyik adata nem különbözik az (1d)-beli, tehát a sztenderdben is létező szerkezettől (vö. *a volt (de nem csak a volt) szekusok*), másik kiemelt rész azonban nem magyarázható hátraható N^o ellipszissel a névelő hiánya miatt (vö. *a tartalékos (de nem csak tartalékos) tiszték*).

- f. ...ez az állapot 1996 végén, az akkor néhány lelkes fiatalember és lány által megszervezett Reccs MusicFest-tel ért véget, amikor **a vak is láthatta, de nem csak ő**, hogy Udvarhelyen még mindig jelentősre tehető a rockkedvelők száma. (Udvarhelyi Híradó, 2002. ápr. 5.)
- g. ...akkor lenne a városnak olyan **labdarúgó- (és nem csak) csapata**, melynek nem kellene a III. osztály rémétől rettegnie. (Népújság, 2000. május 12.)
- h. ...a létesítmény 1990 előtt is **a romániai magyar kommunistákat (de nem csak)** szolgálta ki. (Erdélyi Napló, 2002/31.)
- i. Szerintem ennek **minden magyar embernek (és nem csak)** kell örvendenie. (Népújság, 2001. febr. 7.)
- j. *Ama főnixmadár szelleme, amelyet Ézsaiás könyvéből kiválasztott igehirdetésében [...] református lelkész oly szuggesztíven kibontott, jelképesen ott lebegett Kovászna (és nem csak) fölött.* (RMSZ, 2001. aug. 13)
- k. **A képbe tartozik az is, hogy tanúja lehettem a volt ámv-k privatizálási folyamatának és nem csak, hanem az egész átmeneti folyamatot követhettem, sőt átéltem.** (Népújság, 2001. júl. 3.)

Ezeknek a szinte kizárólag csak írott nyelvben élő szerkezeteknek egy részét legalábbis vélhetően a kétértelműség elkerülésének szándéka szüli. Míg a román alapvetően jobbra, a magyar balra bővülő nyelv, ennél fogva míg a román alaptag+módosító⁴ szerkezet után következő hozzátoldó szerkezet egyaránt vonatkozhat az alaptag+módosító egészére (alapértelmezés szerint), vagy csak a módosítóra (általában az nyomatékos kell legyen vagy emelkedő intonációjú),⁵ a magyarban a módosító+alaptag szerkezet után következő

⁴ A román PP szórendje ebben a tekintetben egyértelmű (a magyarral szemben nem poszt-, hanem prepozíciókat tartalmaz), a román DP szórendje azonban változatos képet mutat (a DP-n belüli jelölt és jelöletlen szórendekre és a szórendi alternatívák jelentésbeli különbségeire vonatkozóan l. Giusti 2005.) A román DP szerkezetéről több elemzés létezik; a hagyományos megközelítések a determináns, módosító(k) és főnévi alaptag relatív sorrendjét alapvetően N-mozgatás eredményeként írják le (l. pl. Dobrovie-Sorin 1987, Cinque 1994, Giusti 1995, 2002, Cornilescu 1992, 1995, Ungureanu 2003).

⁵ A románban az alaptag+módosító szerkezet után álló *és/de nemcsak* alaptagra vonatkozó értelmezése az esetek többségében nem elérhető. Mivel a románban (a romániai magyar sajtónyelvvel szemben) az *és/de nemcsak* beillesztése a DP-n belülré, lineárisan az alaptag után szintén nem megvalósítható, ezért nagy szerepe van a kontextusnak az egyértelműsítésben. Jó példa erre az a fordítás, amit az RMSZ-ben találunk (l. (i)), és ami valójában félrefordítása a román szerkezetnek (l. (ii)). Ugyanaznap az idézet a Szabadságban is megjelent, immár a hozzátoldó szerkezet nélkül (l. (iii)):

(i) „**A román és nemcsak a román politikai elithez intézett rendkívüli drámai erejű erkölcsi kihívásként**” értékelte az államfő döntését Andrei Marga parasztpárti oktatásügyi miniszter. (RMSZ, 2000. júl. 19.)

(ii) *pentru elita politică românească și nu numai*
PREP elit politikai román és nem csak
'a román politikai elitnek és nemcsak (ti. a (politikai) elitnek)'

hozzátoldó szerkezet a módosítóval megszorított alaptagra (vagyis a módosító+alaptag egészére) vonatkozatható. Ha egyértelműen a módosítóra akarjuk vonatkoztatni, azt pl. a (3c)-ben példázott módon tehetjük meg. Egyértelműen csak az alaptagra vonatkoztatni a hozzátoldást csak a (4)-ben szemléltetett módon lehetséges.

- (4) *Minden külföldön élő kálmándi (és nem csak kálmándi) kivétel nélkül, azért állja meg a helyét az új hazában, mert olyan szeretetet, melegséget, nevelést kapott, amilyen sajnós ezen a világon nem mindenkinek adatik meg.* (Szatmári Friss Újság, 2001. dec. 6.)

A szerkezet (egy részének) megisméltése (vö. (1a–d), (4)) azért is szükséges, mert a magyarban a *nemcsak*-ot az utána következő szóra/kifejezésre szoktuk érteni,⁶ és így például *a romániai és nemcsak magyarok*⁷ (az adatok nagy része ilyen szerkezetű) várt jelentése 'nemcsak magyarok', nem pedig 'nemcsak romániai'. A korpuszban azonban szinte kizárólag az utóbbi jelentéssel találkozunk. Egy ilyen értelmezést sajátos írásjelhasználattal segít elő: az *és/de nemcsak* tipikusan írásjelek közé ékelve – mint valami szervesen hozzátoldás⁸ – jelenik meg. Ezt a beszélt nyelvben elég nehéz egyértelműen visszaadni (szünettel, hanglejtéssel stb.), ezért is korátozódik szinte csak az írott (sajtó)nyelvre ez a szerkezet.⁹

(iii) „A román politikai elithez intézett rendkívüli, drámai erejű erkölcsi kihívásként” értékelte az államfő döntését Andrei Marga oktatásügyi miniszter. (Szabadság, 2000. júl. 19.)

⁶ Olyan példák, amelyekben az *és/de nemcsak* megelőzi a teljes kifejezést, amire vonatkozik, ha ritkák is, de a korpuszban is előfordulnak, l. (i)–(iii):

(i) *Gondokból bőven kijut, a jellegét tekintve fürdővárosnak számító Kovászna település-vezetőjének a „faluproblémákból” is, hangsúlyozottan – de nem csak – az önkormányzatokra erőszakolt hatósági jogkörből adódóan.* (RMSZ, 2001. jún. 8.)

(ii) *Főleg (de nem csak) a fiatalok számára vonzó perspektíva a németországi vendégmunka.* (Népújság, 2001. dec. 28.)

(iii) *...egy hatalmas orkán csupán Háromszéken két és fél millió köbméter fát döntött ki, elsősorban – de nem csak – Kovászna övezetében.* (RMSZ, 1998. nov. 19.)

⁷ Vö.: *maghiarii din România și nu numai*
magyarok.def PREP Románia és nem csak
lit.: 'a magyarok Romániából és nemcsak'

'a romániai magyarok és nemcsak' / 'a romániai (és nemcsak) magyarok'

⁸ Erre az (utólagos) hozzátoldás jellegre jó példa a következő mondat, melyben jelölt beszélőváltás is történik: *Ugyanis míg más vállalatoknál a vagyonyjegyek milliőkat érnek, addig ennél (és nemcsak – szerk. megj.) a cégnél a részvények értéke alig ér valamit, hogy a részeseidésről ne is beszéljünk.* (Szabadság, 1997. nov. 10.)

⁹ Írott és beszélt nyelv különbségét kiválóan példázza az alábbi interjúrészlet, melyben az első kímélés vélhetően a lejegyző szövegszerkesztésének eredménye, a második pedig beszélt nyelvi változata ugyanannak: *Terényi Ede elfogadta szülővárosa meghívását, s ígérete szerint személyesen is részt vesz a tiszteletére szervezett, valóban rendhagyó zenei – de nem csak! – eseményen. Azért mondom, hogy nemcsak zenei esemény, mert, gondolom, sokak számára igazi – és remélhetőleg kellemes – meglepetés lesz a hangversenybe harmonikusan beépülő képzőművészeti esemény – az első rész befejezéseként kerül majd rá sor –, melyen Terényi mintegy hatvan grafikai munkáját is megtekintheti a közönség.* (Népújság, 2001. márc. 3.)

Az alábbiakban a korpusz bemutatása után és annak adatai alapján arra kereselek választ, hogy a fenti (3)-hoz hasonló példákat milyen (a sztenderd magyarétól eltérő) szintaxis engedélyezi, illetve hogy valóban szintaktikai természetű-e a probléma általában.

2. A korpusz

A korpuszt romániai országos és regionális terjesztésű napilapok, valamint egy hetilap (Erdélyi Napló) következő évfolyamai szolgáltatták: *Bihari Napló* (Nagyvárad): 1999. jún. 19. – 2003. ápr. 30.; *Erdélyi Napló* (Nagyvárad): 1996. január 24. – 2003. ápr. 22.; *Hargita Népe* (Csíkszereda): 2001. január 3. – 2003. április 30.; *Népújság* (Marosvásárhely): 1998. január 28. – 2003. április 30.; *Romániai Magyar Szó* (RMSZ – Bukarest) 1998. július 8. – 2003. április 26.; *Szabadság* (Kolozsvár): 1996. január 3. – 2003. április 30.; *Szatmári Friss Újság* (Szatmár) 1999. március 1. – 2003. április 30.; *Udvarhelyi Híradó* (Székelyudvarhely) 1999. október 19. – 2003. április 30.

Az alábbi 1. sz. táblázat újságonként és a gyakoriság csökkenő sorrendjében tartalmazza az *és* *nemcsak* és *de nemcsak* számszerű előfordulását, ezek összegét, a szavak számát (számjegyek és írásjelek nélkül) az adott lap vizsgált évfolyamaiban, valamint az adatok előfordulási gyakoriságát egymillió szóra számolva.

Lap	<i>és nem- csak</i>	<i>de nem- csak</i>	<i>és/de nemcsak (együtt)</i>	Szavak száma	<i>és nemcsak/ millió szó</i>	<i>de nemcsak/ millió szó</i>	<i>és/de nemcsak/ millió szó</i>
Romániai Magyar Szó	112	198	310	20 897 821	5,36	9,47	14,83
Hargita Népe	29	32	61	4 309 689	6,73	7,43	14,15
Erdélyi Napló	23	31	54	5 442 060	4,23	5,70	9,92
Népújság	78	60	138	14 646 753	5,33	4,10	9,42
Szabadság	101	64	165	17 727 014	5,70	3,61	9,31
Udvarhelyi Híradó	18	5	23	4 322 603	4,16	1,16	5,32
Bihari Napló	11	7	18	4 693 301	2,34	1,49	3,84
Szatmári Friss Újság	13	10	23	7 248 474	1,79	1,38	3,17
Összesen	385	407	792	79 287 715	4,86	5,13	9,99

1. sz. táblázat

Az utolsó oszlop adatai azt mutatják, hogy jelentősen kisebb a szerkezet előfordulása a Magyarországgal szomszédos, határmenti vidékek sajtótermékeiben, valamint a székelyföldi lapok közül abban, amelyeknek (szemben a Hargita Népével) szerzőgárdája alapvetően (udvar)helyi. Román nyelvi kontaktushatásról lévén szó, ez várható eredmény.

A 2. sz. táblázat azt összegzi, hogy laponként az *és* és *de* *nemcsak* előfordulásai közül hány esetben van valamilyen (névmási vagy ismétléses) kiegészítés a mondatban. Ez a szempont az 1. sz. táblázathoz képest más sorrendezést eredményez, kisebb szélső határokkal. Mivel román nyelvi kontaktus eredményének elsősorban a kiegészítés nélküli (csupasz) szerkezeteket tartjuk, várható lenne, hogy azok a lapok, amelyekben a legkisebb volt az egymillió szóra eső előfordulása a szerkezetnek, itt a legnagyobb értékeket mutassák. Ez csak részben teljesül (l. Bihari Napló), ugyanis sok tényezőtől, többek között a lap „nyelvhelyességi politikájától” is függhet, vagyis attól, hogy mennyire próbálják a magyar sztenderdhez hasonlóra alakítani a szerkezetet.¹⁰ Amennyiben ez a tendencia erősen érvényesül, akkor a román hatás várhatóan főként a szerkezet gyakoriságában fog elsősorban megmutatkozni, és nem a sztenderdtől eltérő formájú és szórendű használatában.

¹⁰ A táblázat „listavezető” lapjában, a kolozsvári Szabadságban jelent meg a következő reflexió is: *Minekutána a Hubertus vendéglőben elmélkedtem egy Alain nevű bölcseletről, álmélnodni kész szemem elé került ez a mondat: „Nagy port kavart a kolozsvári mass-médiában – és nemcsak – Pierre Alain Hubert francia állampolgár múlt heti letartóztatása.” (10.24.3.1) Szerintem a nemcsak után odateendő egy ott. Az „ésnemcsakozás” – talán főleg román hatásra – annyira elharapódzott, hogy esszét kell írni róla. És nemcsak (ti. ezt és róla).* (Szabadság, 2002. nov. 5. Hajós József)

Lap	és ncs	de ncs	és/de ncs együtt	és ncs kieg.	de ncs kieg.	és/de ncs együtt kieg.	és nem-csak kieg.%	de nem-csak kieg.%	és/de nem-csak együtt kieg.%
Szabadság	101	64	165	37	37	74	36,63	57,81	44,85
Bihari Napló	11	7	18	3	5	8	27,27	71,43	44,44
Udvarhelyi Híradó	18	5	23	6	3	9	33,33	60,00	39,13
Erdélyi Napló	23	31	54	14	7	21	60,87	22,58	38,89
Romániai Magyar Szó	112	198	310	46	71	117	41,07	35,86	37,74
Szatmári Friss Újság	13	10	23	5	3	8	38,46	30,00	34,78
Hargita Népe	29	32	61	10	11	21	34,48	34,38	34,43
Népújság	78	60	138	18	23	41	23,08	38,33	29,71
Összesen	385	407	792	139	160	299	36,10	39,31	37,75

2. sz. táblázat

A 3. sz. táblázat a Magyar Nemzeti Szövegtárból (2009 szeptemberében) lekérdezhető *és nemcsak*-ot és *de nemcsak*-ot tartalmazó adatokat összegzi országonként (a keresés bonyolultsága miatt a különírt *nem csak*-ra vonatkozóan nincsenek adataim a Szövegtárból), és jelöli az egymillió szóra eső előfordulásukat. Az adatok között (11 erdélyi adatot leszámítva) nincs csupasz *és/de nemcsak*, és az *és/de nemcsak* mindig az öt követő szóra/szerkezetre vonatkozik.

Ország	és ncs kieg.	de ncs kieg.	és+de ncs kieg.	Szavak száma	és nemcsak/ millió szó	de nemcsak/ millió szó	és/de nemcsak/ millió szó
Vajdaság	21	10	31	2 043 650	10,28	4,89	15,17
Erdély	99	32	131	8 856 014	11,18	3,61	14,79
Magyarország	1370	423	1793	164 710 196	8,32	2,57	10,89
Kárpátalja	19	4	23	2 506 004	7,58	1,60	9,18
Szlovákia	55	23	78	9 529 022	5,77	2,41	8,19
Együtt	1564	492	2056	187 644 886	8,33	2,62	10,96

3. sz. táblázat

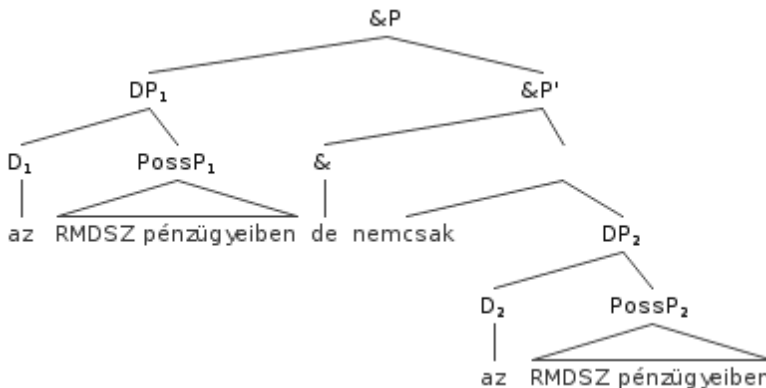
3. Elemzés

A magyar sztenderdben a névmásítás szabályos (l. (5a, b)), a módosító ismétléses szerkezet pedig vélhetően hátraható N^o ellipszissel áll elő (l. (6)); ez

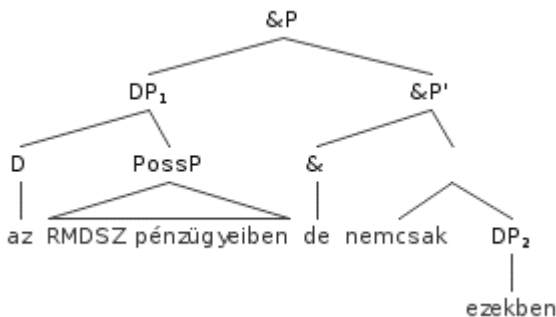
utóbbinak feltétele, hogy a módosító kontrasztív nyomatékot kapjon (vö. Bánréti 2007: 94).

- (5) ...*aki vélhetően éppen e „rálátásoknak” köszönhetően mozog otthonosan az RMDSZ pénzügyeiben, de nem csak ezekben.* (Erdélyi Napló, 2002/37.)

a. [$\&P$ [DP [D az]_{[PossP RMDSZ pénzügyeiben]] [$\&P'$ [$\&$ de] [[nemcsak]¹¹ [DP [D az]_[PossP RMDSZ pénzügyeiben]]]]]]]}

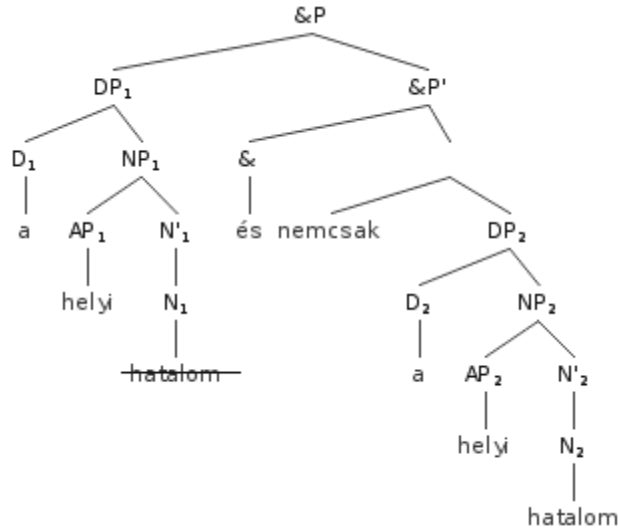
b. [$\&P$ [DP [D az]_{[PossP RMDSZ pénzügyeiben]] [$\&P'$ [$\&$ de] [[nemcsak] [DP [D ezekben]]]]]]]}

¹¹ Az elemzések során a *nemcsak*-ot adverbiumként kezelem, mely adjungálással kapcsolódik a szerkezetbe.

- (6) *Az elnök felháborítónak nevezte mindazt, amit a helyi – és nem csak a helyi – hatalom a magyar nyelv oktatása ellen művel Klézsnén és Pusztinán.* (Hargita Népe, 2001. nov. 22.)

[&P [DP [D a][NP [AP helyi] [N' [N hatalom]]]] [&P [& és] [[nemcsak] [DP [D a][NP [AP helyi] [N' [N hatalom]]]]]]]

Ha most a romániai sajtónyelvi típusadatokat vesszük szemügyre, olyan példákkal szembesülünk, amelyekre még ha tételezhető is lenne egy plauzibilis szintaktikai szerkezet, a szemantikájuk nem lenne abból levezethető.

Egy ilyen jelentéstani probléma az, amit a fókuszos és univerzális kvantoros példák vetnek fel. A csupasz *és/de nemcsak* főként olyan szerkezeteket bont fel, amelyekben az alaptagot megelőző elem megszorítja az alaptag jelentését; ezzel a hozzátoldással a megszorítónak a kizáró/kimerítő jellegét tagadjuk. Ez alapján sem (kimerítő) azonosítást tartalmazó fókusz, sem univerzális kvantoros kifejezés után nem várjuk a hozzátoldó szerkezet előfordulását, mégis mindkettőben megjelenik (l. (7a–c)):

- (7) a. *Fiatalok, és nem csak, foglalták el az ülőhelyeket, sőt a kakasülön is az álló-, illetve a színpad előtt a földön a helyeket, egyszóval mozdulni sem lehetett a tömegtől.* (Népújság, 1999. nov. 22.)
 b. *Az ünnepi műsor a jelen levő anyák számára – és nem csak – szerezhetett felejthetetlen pillanatokot.* (Szabadság, 2001. május 14.)
 c. *Még odébb, a levéltár alatti átjárót ma is minden részeg (és nem csak) közvéccének nézi.* (Szabadság, 2000. jún. 6.)

(8)-ban (és a hasonló példákban) azonban a szándékolt jelentés nem (10)-hez vagy (11c)-hez hasonló, hanem sokkal inkább olyan, mint a (6)-ban ábrázolt példa esetében.

Mindezek arra engednek következtetni, hogy a romániai magyar sajtónyelvben a csupasz, kiegészítés nélküli szerkezet nem ellipszissel jön létre,¹² (sem a szó szintaktikai, sem a hangalak beillesztésének elmaradása értelmében), hanem **betoldással** (a román csupasz *és/de nemcsak* mintájára). Az ilyen „betoldást” olyan PF-jelenségnek célszerű tartanunk, amely sok esetben még a fonológiai frázis hatáira is tekintettel van (l. pl. (12a–b)):

- (12) a. *A csigatévé pedig – de nem csak – egyre több nyúlós, szájbarágós szappanoperát vásárol.* (Erdélyi Napló, 2001/3.)
b. *...olyan problémákról ír, amelyek valóban nagyon súlyosak, és kivételesen érzékenyen érintik ezt a – de nem csak! – társadalmi réteget.* (Szabadság, 1998. márc. 17.)

Másfelől olyan szórendi pozíciókban is megjelenhet, ahol a mondatok jólfarmáltságára vonatkozó szomszédossági követelmények nem tudnak ezáltal teljesülni (l. pl. (3g): összetett szó elő- és utótagja, (3h): azonosító fókusz és ige).

Amikor nem csupasz *és/de nemcsak*-ot találunk, ott vélhetően valamiféle tudatos nyelvhasználat/nyelvhelyességi kényszer működését kell keresnünk. A magyar sztenderd mintájára ugyanis a szerzők/szerkesztők az egyébként interferenciajelenségként szabályos csupasz *és/de nemcsak*-ot helyenként igyeksenek kiegészíteni. Ha névmási kiegészítésre nincs mód (pl. *a romániai (és nemcsak) magyarok*),¹³ akkor ismétléses szerkezettel találkozunk, mely egybeeshet a magyar sztenderd is létező alakokkal (pl. (6)), vagy eltérhet attól anélkül, hogy az jelentéstani különbséggel járna (vö. pl. (8)).

Ha nincs akadálya a névmásításnak (pl. *a romániai magyarok – és nemcsak*), akkor szintén kétféle lehet a névmással való kiegészítés eredménye: egybeeshet a magyar sztenderddel (pl. (5)), vagy eltérhet tőle, olyan agrammatikus (hiperkorrekt?) mintát hozva létre, amely nem állhatna elő, ha azt feltételeznénk, hogy a csupasz *és/de nemcsak* ellipszis eredménye ebben a nyelvváltozatban, és azt tételeznénk, hogy amikor kiegészítésként névmás áll mellette, akkor ezúttal nem alkalmazták az ellipszis szabályát (ekkor ugyanis a sztenderd magyarban meglévő alakokat várnánk csak). A (13)-beli példák

¹² A román szerkezet is lehet ismétléssel vagy névmásítással kiegészített, de a magyar sztenderddel ellentétben itt a csupasz *és/de nemcsak* is grammatikus (noha, szemben a romániai magyar sajtónyelvi adatokkal, a románban ez szórendileg nem ékelődhet egy szerkezet – pl. DP – belsejébe). Ellipsziszszabály erre valószínűleg van a románban, és ennek jól meghatározható szintaktikai feltételei vannak; ennek a kérdésnek a vizsgálatára jelen cikkben nem térek ki, mert a magyar szerkezet szempontjából nincs jelentősége.

¹³ *a romániai (és nemcsak) magyarok* = *a romániai és nemcsak A ROMÁNIAI magyarok*: itt a névelő és AP nem alkotnak egy frázist, tehát névmásításra nincs mód.

tanúsága szerint a névmással való kiegészítés lokálisan valósul meg, és nincs tekintettel arra, hogy a szerkezet alaptagja felől a végeredmény agrammatikus (l. (13a, b)): **az űk soraiból, *űk részére*), sem arra, hogy pl. egy generikus főnévi csoport referenciális olvasatát kényszeríti ki (l. (13c)):

- (13) a. *A résztvevűk (és nem csak űk) soraiból kerülnek majd ki az egyesület késűbbi tagjai.* (Szabadság, 1999. ápr. 3.)
 b. *Ami egyűbként nem képzelhető el csak azzal, ha a besszarábiai testvérek, de nemcsak űk, hanem az ott élű szlávok, azaz oroszok, ukránok, gagauzok részére, ha vízumkényszert nem is vezetűnk be, de legalább megkűveteljűk tűlűk, hogy útlevelűket felmutassák.* (RMSZ, 2000. márc. 10.)
 c. *Mert az természetes dolog, hogy a munkás, de nemcsak ő, civilizáltan akar élni munkájából.* (RMSZ, 1999. aug. 5.)

A névmásítás elmaradása azonban sokszor kétértelművé teszi a mondatot (l. (14): *űk?/azok?*, l. még 10. lábjegyzet); a nyelvhelyességi kényszeren kívül ez is munkálhat a kiegészítések egy részének hátterében.

- (14) *Nagyon sok ismerűsűm, és nem csak, mai napig emlegeti a modellértékű román–magyar ősszhangját ennek a valójában egyedűllállű interetnikus műhelynek.* (Szabadság, 1997. jűl. 8.)

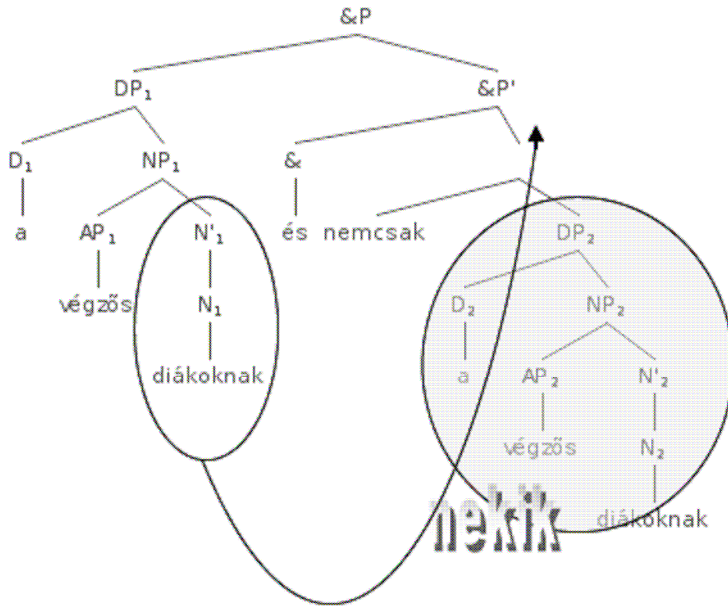
Ha a fentieket a szűk értelemben vett szintaxis körébe tartozű jelenségekként kezelűnk, akkor az alábbi, (16)-beli szerkezetet javasolhatnűnk a (15)-ben szemléltetett típusű mondatok elemzésére.¹⁴ DP₂ szabályos ismétléses, illetve névmásításos hozzátoldás eseteit fedi le (vű. (5a, b)). Ez az LF számára hozzáférhető, de a fonetikai formában (PF) nem jelenik meg. Az *űs/de nemcsak* a DP₁ alaptagjának kimoztatásával kerül a módosítűt követű pozícióba. A kiegészítés alakokat a szintaktikai szerkezettűl független hangalakbetoldásnak gondolhatnűnk, ami éppen ezért nem reflektálűdik a jelentésben.

- (15) *A vállalatok körülbelűl ötven állást ajánlottak fel a végűs (és nem csak) diákoknak, tűbbnyire a reklámszakma, a menedzsment, az informatika területén.* (Bihari Naplű, 2002. nov. 13.)

¹⁴ Egy másik lehetőség lenne jobboldali kűzűs ősszetevű emelést (*Right Node Raising*) feltételezni (l. (i)); *e* az azonos alaptagok tűrűlt pűldányait jelűli, emellett azonban magyarázni kellene az AP₂ rendhagyű elliptálását is, amire nem látszik kézenfekvű magyarázat.

(i) [_{&P} [_{DP} [_D a]_{NP} [_{AP} végűs] [_N[_N e_i]]]] [_{&P'} [_& űs] [[nemcsak] [_{DP} [_D a]_{NP} [_{AP} végűs] [_N[_N e_i]]]]]]] diákok_i

(16)

Azon felül azonban, hogy nem világos, mi lenne a DP₁ alaptagja kimozgatásának indítéka (más, mint az adatok szórendjének levezetése), érdemes figyelembe venni, hogy az adatok írott nyelviek, és a romániai magyar regionális köznyelv beszélt változatában csak elvéve, inkább csak az írott nyelvi szövegek mintájára, azok hangosításaként fordul elő.¹⁵ Vagyis **ez egy olyan kontaktusjelenség, ami nem az adott átvevő nyelv(változat) szintaktikai szerkezetét érinti, hanem pusztán írott nyelvi szövegeket.** A linearizáció kérdése tehát PF-szintű mechanizmusokat implicál,¹⁶ ahol az olvasás során való feldolgozásnak elébe menve, az *és/de nemcsak* lineárisan követi azt a szót/szerkezetet, aminek a kizárólagosságát/kimerítő voltát, ill. az erre vonatkozó előfeltevést törli. A PF-linearizáció esetenként tekintettel lehet a fonológiai frázis hatáira (vö. (12a–b)).

4. Összegzés

A fentiekben egy olyan, a romániai magyar írott nyelvben román kontaktushatásnak minősülő szerkezetípust vizsgáltam, amelyhez hasonló a magyar sztenderdben is létezik. Ez a hasonlóság kedvezett az átvételnek. A

¹⁵ Ami a beszélt nyelvből is bőven adatomozható, az a csupasz *és/de nemcsak* be nem ékelődő előfordulásai (vö. (2)), illetve a olyan kiegészítései alakok, mint pl. a (3a, b).

¹⁶ Írott szövegekről lévén szó, talán adekvátabb lenne ezeket „grafo”-szintűeknek nevezni, hiszen itt fonetikai forma csak esetlegesen – hangosításkor – lehet, egyébként írott formával találkozunk.

sztenderdbeli szerkezet szintaxisa szabályos: koordinált teljes főnévi csoportokat implikál (névmásítással vagy ismétléses formában) vagy hátraható N⁰ ellipszist. A román ezzel szemben csupasz *és/de nemcsak* koordinálást is megenged (felszíni szórendjét tekintve) tipikusan jobbra bővülő PP vagy DP után (bár a románban ez a minta vélhetően ellipszis eredménye). A korpusz romániai sajtónyelvi adatai olyan, a magyar sztenderdben nem lehetséges alakokat mutatnak, amelyek román hatásra csupasz *és/de nemcsak* koordinálást tartalmaznak, de a magyar DP/PP szórendjéhez adaptálva: valahányszor a módosító jelentésszűkítését kell feloldani/törölni, a csupasz *és/de nemcsak* a módosító és az alaptag között jelenik meg. A névmásításos példák között előforduló számos agrammatikus alak, valamint a hátraható N⁰ ellipszissel nem magyarázható (névelőt a megismételt módosító előtt nem tartalmazó) példák is azt mutatják, hogy a csupasz hozzátoldó szerkezeten utólag, valamiféle nyelvhelyességi kényszernek engedve, a sztenderdhez való közelítés szándékával változtat sokszor a szerző/szerkesztő. Maga a csupasz hozzátoldó szerkezet pedig szórendileg követi azt a szót/szerkezetet, aminek a kizárólagosságát/kimerítő voltát, ill. az erre vonatkozó előfeltevést törli. Ez nem szintaktikai, hanem PF-linearizációs kérdés (valójában írott nyelvi linearizáció kérdése), ahol a szomszédosság a feldolgozást olyan módon segíti elő, hogy egymásutániségben tesz hozzáférhetővé egyébként bonyolult hierarchikus relációkat.

Hivatkozások

- Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Cinque, Guglielmo 1994. On the Evidence for Partial N-movement in the Romance DP. In: Koster, Jan–Guglielmo Cinque–Jean-Yves Pollock–Luigi Rizzi–Raffaella Zanuttini (szerk.): *Paths towards Universal Grammar*. Georgetown University Press. Washington D.C. 85–110.
- Cornilescu, Alexandra 1992. Remarks on the Determiner System of Romanian: The Demonstratives, "AL" and "CEL". *Probus* 4: 189–260.
- Cornilescu, Alexandra 1995. Romanian Genitive Constructions. In: Cinque, Guglielmo–Giuliana Giusti (szerk.): *Advances in Romanian Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam. 1–54.
- Dobrovie-Sorin, Carmen 1987. A propos de la structure du groupe nominale en roumain. *Rivista di Grammatica Generativa* 12: 123–152.
- Giusti, Giuliana 1995. Heads and Modifiers among Determiners: Evidence from Romanian. In: Cinque, Guglielmo–Giuliana Giusti (szerk.): *Advances in Romanian Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam. 103–125.
- Giusti, Giuliana 2002. The Functional Structure of Noun Phrases: A Bare Phrase Structure Approach. In: Cinque, Guglielmo (szerk.): *Functional Structure in the DP and the IP. The Cartography of Syntactic Structures*. Volume 1. Oxford University Press. Oxford. 54–90.

- Giusti, Giuliana 2005. At the Left Periphery of the Romanian Noun Phrase. In: Coene, Martine–Liliane Tasmowski (szerk.): *On Space and Time in Language*. Clusium. Cluj Romania. 23–49. <http://lear.unive.it/bitstream/10278/734/1/Giusti%252002.pdf> (2010. 09. 30.)
- Ungureanu, Monica 2003. On DP Structure in Romanian. *McGill Working Papers in Linguistics* 18: 103–146.

Kádár Edit

Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

ekadar@yahoo.com

Valószínűleg, hogy román kontaktushatás

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

Írásomban¹ egy nyelvi hibának, kontaminációnak tartott, a mai magyar grammatika rendszerébe egyáltalán nem vagy csak nehezen beilleszthetőnek vélt jelenségről, a címben illusztrált 'határozószó + *hogy*-kötőszós mondat' komplexumról mutatom meg, hogy egy román szerkezet magyar megfelelője, valószínűleg annak átvétele. A magyar szerkezetre ugyanazok a mondattani megszorítások érvényesek, mint román megfelelőjére, így a román szerkezetre javasolt mondattani elemzés (Hill 2007) is adaptálható a magyarra.

A vizsgálat nemcsak deskriptív, hanem elméleti haszonnal is jár; megerősíti Bower (2008) mondattani kölcsönzéssel kapcsolatos feltevéseit. Míg a generatív szemléletű diakrón mondattan legbefolyásosabb kurrens elméletei, például Longobardi (2003) és Roberts and Roussou (2003) az idegennyelvi hatásnak kevés vagy semennyi szerepet sem tulajdonítanak a mondattani változások előidézésében, Bower azt állítja, hogy a kontaktushatás a mondattani változásokban is alapvető és mélyreható, épp úgy, mint például a fonológiában. Bower szerint az utal mondattani kölcsönzésre, ha egy nyelvben olyan új szerkezet jelenik meg, melynek az adott nyelvben nincs szerves előzménye, mely ellentmond az adott nyelv nyelvtanát jellemző általánosításoknak. A nyelvi változás Lightfoot nevéhez köthető generatív elméletét (pl. Lightfoot 1999-et) alapul véve Bower hangsúlyozza, hogy a mondattani kölcsönzésnek az a legtermészetesebb közege, amikor az anyanyelvét elsajátító gyerek kétnyelvű környezetben nő fel. Ugyanakkor egy idegennyelvi szerkezet átvételéhez nem szükséges a teljes nyelvközösség kétnyelvűsége; egy kisebb kétnyelvű népesség nyelvében meggyökeresedett minta is elterjedhet a nyelvközösség egészében. Mint rámutatok, a magyar

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 223–237.

¹ Köszönettel tartozom írásom lektorának hasznos megjegyzéseiért.

nyelvtan bizonyos aspektusai elősegíthették, illetve elősegíthetik a vizsgált, feltehetőleg Erdélyben kialakult szerkezet általánossá válását.

Írásom a következőképpen épül fel. A 2. részben adatom a vizsgálandó jelenséget, a 3. részben pedig bemutatom rendhagyónak látszó mondattani sajátosságait. A 4. részben összefoglalom a jelenséggel kapcsolatos korábbi feltevéseket. Az 5. részben a szerkezet román megfelelőjét és a román szerkezet kurrens elemzését ismertetem, majd a 6. részben a magyar szerkezetre is kiterjesztem a románra javasolt elemzést. A 7. részben a két párhuzamos szerkezet viszonyát, az átadás-átvétel irányát igyekszem tisztázni.

2. A jelenség

A magyar nyelvészeti szakirodalom 1973-ban figyelt fel az (1) alatt illusztrált jelenségre, és nyelvi hibának, két szerkezet keveredésének minősítette (Kovalovszky 1973, E. Abaffy 1976, Szalamin 1978, Nyirkos 1991, Grétsy 1994, Sebestyén 1994, Deme 1998, Hegedűs 2001 stb.).

- (1) a. *Természetesen, hogy neki van igaza.*
- b. *Valószínűleg, hogy neki van igaza.*
- c. *Nyilván, hogy neki van igaza.*

A jelenség azonban nem új; a Magyar Nemzeti Szövegtár a *Természetesen, hogy...* a szerkezetre a XIX. század elejétől tartalmaz példákat. A szerzők sorában legnagyobb íróinkat, költőinket is megtaláljuk. Ime a Szövegtár néhány adata:

- (2) a. *Természetesen hogy legjobb volna, ha minden betegség és beteges folyamat elő beszélt lefolyása által egészségbe menne által.* (1830: Bugát Pál: Közönséges körtudomány)
- b. *Természetesen, hogy illy helyeken a magyar nyelv megtanulhatására illő s czélszerű módoknak kellene nyujtatni.* (1843: Bárány Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében)
- c. *Természetesen, hogy egy így szerkesztett lap nem lehet sine cura.* (1860 körül: Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok)
- d. *Természetesen hogy truppjának se volt pénze.* (1881: Vajda János összes művei IV. Szépprózai írások)
- e. *Ott vannak, természetesen, hogy ott vannak a Gyarmathi Zsigmondné kalotaszegi varrottasai és ott van, természetes, hogy ott van gróf Zichy Jenő is.* (1887: Mikszáth Kálmán összes művei 74. Cikkek és karcolatok)
- f. *Természetesen, hogy a zseni, aki az emberi civilizáció legbolondabb és legszebb virága, attól koldul, aminek létét köszönheti.* (1908: Ady Endre prózai művei Újságcikkek, tanulmányok)
- g. *Természetesen, hogy aztán minden a régi lett s attól fogva még többet kellett túrnünk durvasága s nélkülözniünk könnyelműsége miatt.* (1916: Tersánszky Józsi Jenő: Viszontlátásra drága)

Szintén XIX. századi fordulat a *Nem hiába, hogy...*; Petőfi, Garay János, Eötvös József és Vajda János is többször használta.

Kontra (2001, 2003) szociolingvisztikai vizsgálatai megmutatták, hogy a jelenség általánosan elterjedt a magyar nyelvterület egészén; a beszélők valamivel több mint fele helyesnek fogadja el, negyede pedig aktívan használja. Használata nem függ a beszélők iskolázottságától, nemétől, lakhelyétől. Noha a szerkezet terjedéséről biztos adataink nincsenek, mintha egyre több határozóval fordulna elő: az 1800-as évektől adatolt *Természetesen, hogy...* és *Nem hiába, hogy...* mellett megjelent a *Bizonyára, hogy...*, *Biztosan, hogy...*, *Feltehetőleg, hogy...*, *Hiába, hogy...*, *Kétségkívül, hogy...*, *Kétségtelenül, hogy...*, *Nyilván, hogy...*, *Nyilvánvalóan, hogy...*, *Pontosan, hogy...*, *Remélhetőleg, hogy...*, *Szerencsére, hogy...*, *Valószínűleg, hogy...*, és nem elképzelhetetlen az *Egyébként, hogy...*, *Vitathatatlanul, hogy ...* változat sem.

3. A szerkezet sajátosságai

Abban, hogy a vizsgált szerkezetet az elemzők egy része nyelvi hibának látja, bizonyára annak is része van, hogy a szerkezet sajátos, több tekintetben rendhagyónak látszó tulajdonságokkal bír. Ime a szerkezet mondattani jellemzői:

I. A mondathatározószót követő mondatzaksaszt (elhagyható) *hogy* kötőszó vezeti be. A *hogy* kötőszó összetett mondat jellegű szerkezetet eredményez:

- (3) a. *Valószínűleg (hogy) elmegyek.*
b. *Nyilván (hogy) elmegyek.*

II. A *hogy*-ot megelőző határozószó főmondati állítmányként való elemzése ellen szól viszont, hogy a *hogy* előtt nincs (és múlt időben sem lehet) kopula (lásd 4a, b) – jöllehet a magyarban a határozószói állítmány jelen és múlt időben is kopulával/létigével áll (5a, b).

- (4) a. **Nyilván volt, hogy ide fog jönni.*
b. **Természetesen van, hogy ide fog jönni.*

Vö.

- (5) a. *István jól/gyengén/otthon van.*
b. *Korán/későn van.*

III. A szerkezet beágyazása helytelen vagy marginális mondatot eredményez. Kérdést vonzó vagy faktív ige után egyáltalán nem fordulhat elő:

- (6) a. **Kíváncsi voltam, hogy kétségtelenül, hogy jó-e a film.*
b. **Megbántam, hogy természetesen, hogy megnéztem a filmet.*

Ugyanakkor az alábbi beágyazott szerkezeteket Kenesei (2001) elfogadhatónak tartja:

- (7) a. *Gondoltuk, hogy valószínűleg, hogy elmentek.*
b. *Mivel(hogy) remélhetőleg, hogy holnap érkeznek,...*

IV. A határozószót nem előzheti meg kérdő kifejezés. Sem szabad határozói kérdőszóval nem egészíthető ki – lásd (8a), sem a *hogy* kötőszó mögül kiemelt bővítményi szerepű kérdőszóval – lásd (8b).

- (8) a. **Mióta nyilván, hogy neki van igaza?*
b. **Mit nyilván, hogy vásárolt _?*

Ugyanakkor szabad határozók (például a (9)-es példában a *holnap*) és topik szerepű, balra kihelyezett bővítmények (például a *hogy*-kötőszós mondatból kiemelt alany) megelőzhetik a határozószót:

- (9) *Holnap János valószínűleg, hogy ott lesz _.*

V. A határozószó meg kell, hogy előzze a *hogy*-os mondatot – lásd (10a, b). Ez azért meglepő, mert mind a határozószói módosító akár balról, akár jobbról hozzacsatolható az általa módosított mondatához (11), mind a főmondati határozószói és melléknévi állítmány akár megelőzheti, akár követheti *hogy*-os mellékmondatát (12–13).

- (10) a. *Természetesen, hogy neki van igaza.*
b. **Hogy neki van igaza, természetesen.*
- (11) a. *Természetesen neki van igaza.*
b. *Neki van igaza természetesen/Neki van természetesen igaza.*
- (12) a. *Természetes, hogy neki van igaza.*
b. *Hogy neki van igaza, természetes.*
- (13) a. *Jól van, hogy így történt.*
b. *Hogy így történt, jól van.*

VI. A szerkezetben csak meghatározott jelentésű: evidenciális vagy modális, a beszélőnek a mondatban kifejezett állítással kapcsolatos véleményét, értékelését kifejező, úgynevezett beszélőorientált mondathatározószók fordulhatnak elő. Több jelentésű határozószók esetén a vizsgált szerkezetben csak a beszélőorientált határozói jelentés érvényesül:

- (14) *Természetesen elmosolyodott.*
 a. 'Természetes módon elmosolyodott'
 b. 'Természetesnek találok, hogy elmosolyodott'
- (15) *Természetesen, hogy elmosolyodott.*
 'Természetesnek találok, hogy elmosolyodott'

A vizsgált szerkezetnek vannak a fenti példáknál természetesebb, a művelt köznyelvben még inkább polgárjogot nyert képviselői is – mint Nemesi (2000) felhívja rá a figyelmet. Ezekben a határozószó nem visel felismerhető határozószóképzőt. Az ilyen elemeket a hagyományos szakirodalom mondatszóknak hívja, a nemzetközi szakirodalom pedig – fenntartva határozószói besorolásukat – diskurzus-partikuláknak nevezi. Közéjük tartozik az *Ugye/ügy-e, hogy (igazam volt)*; *Bizony, hogy (igazam volt)*; *Igenis, hogy (igazam volt)*; *Persze, hogy (igazam volt)*; *Sajnos, hogy (igazam volt)*; *Éppen, hogy (elértem a vonatot)*; *Csak hogy (megérkeztél)*; sőt, talán a *Nehogy (elkéss)* és a *Nem hogy (segített volna)* is. Ime néhány nyelvtörténeti, illetve irodalmi példa:

- (16) a. *Oh! bizony hogy Sina olly mint egy vetett kert: Oka! hogy a Népe dolgozott s nem hevert.* (1785: Gőből Gáspár: Utazó lélek)
 b. *Ezek az iszonyu nagy szőlőfürtök, úgy e bizony hogy nem olyan gyenge vesszőkön teremnek, mint mi nálunk?* (1799: Fábíán József: Természetihistoria a gyermekeknek)
 c. *Nagy tüzet csináltunk,
 Ugy-e, Józsa testvér,
 Hogyha most szalonnád volna,
 Bizony hogy süthetnél.* (1918: Ady Endre: Két kuruc beszélget)
 d. *Alighanem kedveli magát: már kétszer idenézett. Bizony hogy nézett!* (1941: Örkény István: Tengertánc)

E partikulák viselkedését is pontosan ugyanazok a tulajdonságok jellemzik, mint a szóban forgó mondathatározókét, jöllehet viselkedésüket nem érezzük újszerűnek, rendhagyónak. Azaz:

I. E diskurzus-partikulák is akár *hogy* nélkül, akár *hogy-gyal* hozzákapszolódhatnak az általuk módosított propozícióhoz:

- (17) a. *Ugye (hogy) igazam van?*
 b. *Bizony/Igenis/Persze/Sajnos (hogy) igazad van.*
 c. *Nehogy elkéss! / Ne késs el!*
 d. *Nem hogy segített volna!/Nem segített volna!*

(A tagadószó mellett *hogy* hiányában fordított szórendben áll az igekötős ige.)

II. A létige nem tehető ki melljük:

- (18) a.**Persze volt, hogy el fogok készni.*
b.**Sajnos van, hogy el fogok készni.*

III. Nem állhat előttük kérdőszó. A *nehogy* és *nem hogy* e tekintetben némiképp eltérően viselkednek; ők marginálisan megengednek kérdőszót maguk előtt. Ez arra utalhat, hogy a *nehogy*-gyal, *nem hogy*-gyal bevezetett mondatokat talán célszerűbb külön jelenségként kezelni. Vö.:

- (19) a.**Miért bizony, hogy Mari el fog készni?*
b.**Honnan sajnós, hogy Mari elkésett?*
c.**Ki nehogy elkéssen?*
d.**Ki nem hogy sietett volna?*

IV. A szerkezet beágyazása meglehetősen marginális mondatot eredményez, bizonyos típusú főmondati predikátumok (pl. kérdést vonzók vagy faktívák) esetében pedig teljességgel lehetetlen. (Ez utóbbi predikátumtípusok a *hogy* nélküli szerkezetváltozatot sem fogadják el. Lentebb ennek magyarázatára is visszatérünk.)

- (20) a.**Kíváncsi voltam, hogy sajnós, hogy elkésett-e.*
b.**Megbántam, hogy bizony, hogy megnéztem a filmet.*

- (21) a.**Az a fiú, aki sajnós, hogy elkésett, ...*
b.**Látszik, hogy bizony, hogy sokan jelentkeztek a konferenciára.*

V. A partikula meg kell, hogy előzze a *hogy*-os mellékmondatot, jóllehet *hogy* hiányában a mondat után is állhat. Vö.:

- (22) a. *Ugye, hogy igazam van?*
b.**Hogy igazam van, ugye?*
c. *Igazam van, ugye?*

- (23) a. *Persze, hogy igazad van.*
b.**Hogy igazad van, persze.*
c. *Igazad van persze.*

VI. A diskurzuspartikulák is hasonló funkciót töltenek be, mint a szerkezetben előforduló testesebb határozószók. Többnyire a beszélőnek a mondatban kifejtett állítással kapcsolatos vélekedését, értékelését, attitűdjét fejezik ki (*sajnos, persze, bizony, igenis*). Lényegében hasonló az *ugye* elembe rejlő *úgy* határozószó szerepe is (az *-e* képviseli a kérdő partikulát). A *nehogy ne* eleme beszédaktus-jelölő szerepű: tiltást fejez ki. A *Nem hogy*-gyal kezdődő szerkezet

nem eleme sem egyszerű tagadószo, hanem a szemrehányás beszédaktusának hordozója is.

4. Hipotézisek a jelenség eredetéről

Noha az adatok szerint a jelenség legalább kétszáz éve része a magyar nyelvnek, grammatikailag valamiképpen rendhagyónak érződik – különösen akkor, ha a kötőszót megelőző elem felismerhető határozószoí jegyekkel bír. Ez az érzés a jelenséggel foglalkozó nyelvészek többségét (Kovalovszkytól (1973) és E. Abaffytól (1976) Kontra Miklósig (1992) és Sándor Kláraig (1998)) arra a feltételezésre indította, hogy a szerkezet keveredéssel jött létre; a *Természetes, hogy igazad van* szerkezet főmondati predikatív melléknévének helyére valamilyen módon a *Természetesen igazad van* típusú egyszerű mondatokban megjelenő határozói módosító került át. E keveredés lehetőségét E. Abaffy (1976), Kontra (1992) és Sándor (1998) különféle – mint Kenesei (2002) megmutatta, nem bizonyító erejű – érvekkel próbálták valószínűsíteni. Arra hivatkoztak például, hogy a magyarban léteznek melléknév–határozószo homonímák, például a *hirtelen* (*hirtelen megérkezés; hirtelen megérkezik*) és az *egész* (*egész mondat; egész jó*), melyek elvileg mindkét szerkezetben megjelenhetnének. A szóban forgó határozók közül azonban legfeljebb a *biztos* ilyen, tehát ezen az alapon csak a *Biztos megérkezik* ↔ *Biztos, hogy megérkezik* kettősséget tudnánk megmagyarázni.

Sándor szerint a keveredést elősegíthette, hogy a két szerkezet homoním. Ez azonban nem igaz. Vessük össze a Sándor által idézett mondatpár jelentését:

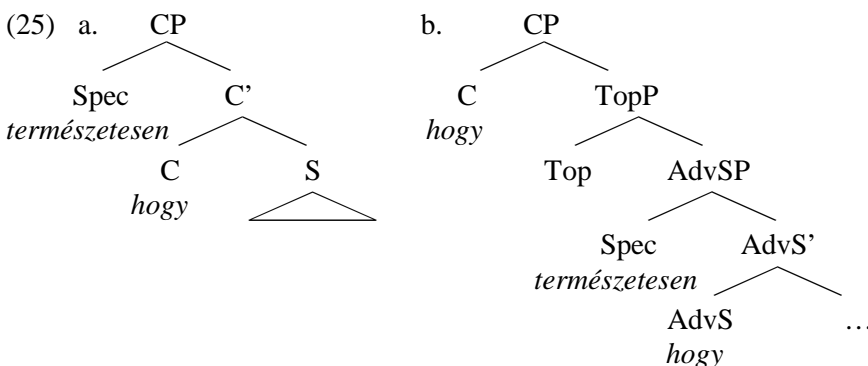
- (24) a. *Természetes, hogy elmegyek.*
 b. *Természetesen elmegyek.*

A (24a) mondatban az *elmegyek* előfeltevés; a *természetes* képviseli az (új) állítást, a (24b) mondatban viszont, épp ellenkezőleg, az *elmegyek* a fő állítás, a *természetesen* hangsúlytalan módosító elem. Egyébként sincs rá bizonyíték, hogy az azonos jelentésű mondattani szerkezetek hajlamosak volnának a keveredésre. (A keveredés melletti további, még kevésbé meggyőző érvek listáját és cáfolatát lásd Kenesei 2002-ben.)

A szerkezet mibenlétére, keletkezésére vonatkozó magyarázatok másik típusát Elekfi (1995), Nemesi (2000) és É. Kiss (2004) képviselik; szerintük a *Természetesen, hogy elmegyek* hiányos főmondatú összetett mondat. Elekfi a *Természetesen igaz az, hogy elmegyek*-ből vezette le az *igaz az* törlésével, magam pedig a *Természetesen az van, hogy elmegyek*-ből eredeztettem a létige és a rámutatószó törlésével. Nemesi a törlés mellett határozószo–kötőszó összeolvadást is feltételez; ezzel éri el a két elem kötelező szomszédosságát és kötött szórendjét. Mint Kenesei (2002) megállapította, e magyarázatok akkor volnának meggyőzőek, ha az efféle törlés produktív volna, tehát a *Mindig igaz az, hogy beteg*-ből is levezethetnénk a **Mindig, hogy beteg* mondatot, vagy a

Korántsem igaz az, hogy beteg-ből is előállíthatnánk a **Korántsem, hogy beteg* változatot.

Kenesei (1992: 680–681) és (2002) a *Természetesen, hogy beteg* szerkezetet egyszerű mondatként elemzi. Korábbi, 1992-es elemzésében a határozószót a mondat CP projekciójának specifikálójában tételezi – l. (25a). Kenesei (2002) viszont – Cinque (1998) adverbium-teóriáját elfogadva – ugyanabban az AdvP-specifikálói pozícióban veszi fel a *Természetesen beteg* és a *Természetesen, hogy beteg* mondatok *természetesen* elemét. E mondatok csupán annyiban különböznek, hogy az utóbbiban az AdvP projekció fejében megjelenik egy *hogy* elem – l. (25b).²

Ezek az elemzések is vetnek fel kérdéseket. (25a) azt nem magyarázza meg, hogy főmondatban miért jelenhet meg a *hogy* alárendelő kötőszó. (25b) esetében az AdvP projekció fejében megjelenő *hogy* tűnik indokolatlannak. Ha a *természetesen* után állhat *hogy*, akkor a *tegnap* vagy a *mindenhol* típusú határozószók után sem zárhatjuk ki.

5. Egy román párhuzam

A nyelvi változásokkal foglalkozó szakirodalom (l. Bower 2008) arra hívja fel a figyelmünket, hogy ha „egzotikus”, valamilyen szempontból rendhagyó szerkezet bukkan fel egy nyelvben, akkor joggal gyanakodhatunk szintaktikai kölcsönzésre, kontaktushatásra. A *Természetesen, hogy...* esetében a szerkezet egyedi volta mellett egy román párhuzam is a kölcsönzés lehetőségére utal.

A vizsgált szerkezethez hasonló román szerkezetet Hill (2007) írta le. Az általa megfigyelt példákon a magyar szerkezet valamennyi sajátága felismerhető. Azaz:

² Az AdvS rövidítés a mondathatározót jelöli.

I. A mondathatározó egy alárendelő kötőszó előtt áll:

- (26) a. *Sigur că va veni.*
 biztosan hogy fog jönni
 b. *Firește că Maria va veni.*
 természetesen hogy Mária fog jönni
 c. *Bineînțeles că Maria va primi banii.*
 nyilván hogy Mária fogja kapni a pénzt

II. A létige nem tehető ki a határozószó mellett:

- (27) **E bineînțeles că Maria va primi banii.*
 volt nyilván hogy Mária fogja kapni a pénzt
 'Nyilván volt, hogy Mária fogja kapni a pénzt.'

III. A határozószót nem előzheti meg kérdőszó – legyen akár szabad határozó, akár a beágyazott mondatból kiemelt bővítmény:

- (28) **Ce sigur că a cumpărat?*
 mit bizonyára hogy vásárolt

IV. A szerkezet Hill (2007) szerint egyáltalán nem ágyazható be:

- (29) **Spunea că sigur că va veni.*
 mondta hogy biztosan hogy fog jönni

V. A határozószó meg kell, hogy előzze a *hogy*-os mondatot – vö.

- (30) a. *Sigur că va veni mâine.*
 biztosan hogy fog jönni holnap
 b. **Că va veni sigur mâine.*

VI. A szerkezetben csak meghatározott jelentésű: evidenciális vagy modális, beszélőorientált mondathatározószók fordulhatnak elő. Többjelentésű határozószók esetén a vizsgált szerkezetben csak a beszélőorientált határozói jelentés érvényesül:

- (31) *Normal vine la ora 5.*
 a. 'Természetesen jön 5-kor'
 b. 'Általában jön 5-kor'
- (32) *Normal că vine la ora 5.*
 'Természetesen hogy jön 5-kor'

VII. Hill (2007) egy további sajátosságát is említi a szerkezetnek: a határozókat puszta határozószó képviseli; nem helyettesíthetők összetett határozói szintagmával, pl.:

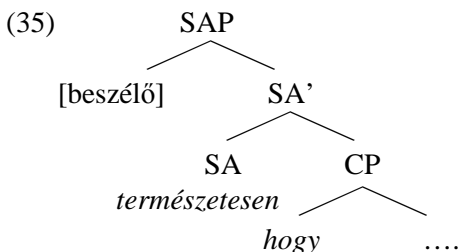
- (33) **În mod sigur că va veni.*
 biztos módon hogy fog jönni

Számomra a magyar példák elfogadhatósága is erősen csökken, ha a határozószót szintagmára cseréljük bennük; azonban például Kontra (1990) lehetségesnek ítéli az *Érdekes módon, hogy...* szerkezetet. Mindenesetre az interneten sem találtam ilyen példákat:

- (34) a. ?**Teljesen természetesen, hogy neki van igaza.*
 b. **Nyilvánvaló módon, hogy neki van igaza.*
 c. **Sajnálatos módon, hogy sokan jelentkeztek a konferenciára.*

6. Javasolt elemzés

A magyar és román szerkezet hasonlósága következtében a magyarra is kiterjeszhető a románra Hill (2007) által javasolt elemzés. Hill szerint a határozószó egy beszédaktus (*Speech Act*) projekció feje, mely CP kategóriájú bővítményt vonz. A beszédaktus alanya, azaz, a beszélő csak rejtve van jelen a projekció specifikálójában.

E szerkezetből a vizsgált román mondattípus valamennyi, magyar megfelelőjének pedig csaknem valamennyi tulajdonsága levezethető. Azaz:

(I) A határozószó *hogy*-kötőszóval bevezetett teljes proposíciót vonz, így természetes, *hogy* kötőszó követi.

(II) A létige azért nem tehető ki a *hogy* előtt, mert egyszerű mondatról lévén szó, a szerkezetben csak a *hogy* kötőszó után találunk igei pozíciót.

(III) A mondattípus azért nem alakítható át kérdéssé, mert a szerkezet határozószó előtti szakaszában nincs a kérdőszónak helyt adó CP, illetve FocP projekció. A határozószó után sem állhat kérdőszó, mivel a határozószóval kitöltött SA fej állítást, nem pedig kérdést vonz. Ugyanakkor a javasolt

szerkezet megengedi, hogy az SA (beszédaktus) projekció előtt topikként értelmezett balra kihelyezett összetevő és/vagy az SAP-hez csatolt mondathatározó álljon.

(IV) Az a tény, hogy a szerkezet faktív és kérdést vonzó főmondati predikátumok alá nem ágyazható be, egybevág Haegeman (2006, 2007) és de Cuba–Ürögdi (2009) azon univerzális érvényű megállapításával, hogy a predikátumtípusok nem beszédaktust (azaz, SAP-t), hanem csupán propozíciót vonzanak. Az SAP projekció elsősorban a főmondat szintjén, illetve olyan (például a mondást, gondolást jelentő igéket bővítő) mellékmondat típusokban jelenhet meg, melyek főmondati sajátságokkal bírnak, azaz, melyek vonzatai beszédaktus értékűek.

(V) Míg a szabad határozók általában akár megelőzhetik, akár követhetik a módosított mondatszakaszt, a szóban forgó mondathatározók csak a propozíció előtt állhatnak. Ez abból következik, hogy a feltételezett szerkezetbe nem szabad határozóként, azaz adjunktumként, hanem alaptagként kerülnek be, és az alaptag megelőzi bővítményét.

(VI) A javasolt szerkezetben csak beszélőorientált, a beszélőnek a mondatban kifejezett állítással kapcsolatos vélekedését, értékelését kifejező határozószók jelenhetnek meg. Épp ezek azok a határozószók, melyek Cinque (1999) adverbium-elméletében a propozíció legfelső kiterjesztésében, a beszédaktus-kifejezésnek (SAP) nevezett projekció specifikálójában állhatnak, illetve, melyek Ernst (2002) határozó-elméletében a mondatnak a legfelső, beszédaktust megvalósító kiterjesztéséhez csatolhatók.

(VII) A szerkezetben megjelenő határozószó Hill szerint azért nem helyettesíthető összetett határozói szintagmával, mert fej- (azaz, alaptag-) pozícióban áll. Ugyanakkor a magyarban talán nem egészen helytelen a módosított határozószót tartalmazó változat. Ezt megmagyarázná, ha a magyarban Cinque (1999) javaslatának megfelelően a határozószót az SAP specifikálójában helyeznénk el. Minthogy a magyarban nemcsak az alaptag, hanem a specifikáló is megelőzi a bővítményt, ez a változtatás nem befolyásolná a határozószónak a *hogy* előtti helyzetét.

A javasolt szerkezet egyébként Kenesei 1992-es, *Strukturális magyar nyelvtan*-beli javaslatához (lásd (25a)) hasonlít leginkább. Mindkét szerkezet egyszerű mondatot ábrázol, és mindkét szerkezetben a mondat legkülső héján jelenik meg a határozószó. Csupán annyiban különböznek, hogy a Hill által javasolt szerkezetben a határozószó egy külön, beszédaktus-kifejezésnek (SAP) nevezett projekcióban található. Ez azt is megmagyarázza, hogy egyéb típusú határozószók (pl. időhatározók) miért nem állhatnak az adott pozícióban, és miért nem ágyazható be a szerkezet például faktív igék alá.

7. A szerkezet eredete

Minthogy a vizsgált szerkezet ritka, kevés nyelvből ismert, a magyarban és a románban való együttes megléte valószínűleg kontaktushatás eredménye. Kontaktushatás leggyakrabban kétnyelvű közösségekben lép fel: a gyermekkorban megismert másodnyelvi jelenségek beépülhetnek a kialakulóban lévő anyanyelvi grammatikába is. Erdélyben több évszázadra visszamenően számolhatunk kétnyelvűséggel (l. Bakos 1982). A magyar és a román nyelvterület érintkezési területein biztosra vehető a népi, spontán kétnyelvűség. Több évszázada létezik művelt magyar–román kétnyelvűség is (az erdélyi magyar arisztokráciába beolvadt román származású főurak vagy kétnyelvűek voltak, vagy átmentek a kétnyelvűség fázisán). Az erdélyi fejedelemség ügyintézése és az egyházak működése is feltételezte mindkét oldalon egy kétnyelvű értelmiségi réteg létezését.

Kérdés, hogy melyik nyelv lehetett az átadó. Két érv is amellett szól, hogy a románból a magyarba való átvételt feltételezzünk. Egyrészt a szerkezet a magyarban viszonylag újnak látszik; alig több mint két évszázadra visszamenőleg találunk írásos bizonyítékát, és megjelenése – legalábbis nyilvánvaló módon – nem vezethető vissza belső előzményre. Természetesen ez az érv akkor volna perdöntő, ha a szerkezetnek a románban való jelenlétét sok évszázadra visszamenőleg adatolni tudnánk.

Másrészt a szerkezet nemcsak a magyar régiségből, hanem a rokon nyelvekből is hiányzani látszik; a finnugor nyelvek körében nem számoltak be ehhez hasonlóról. A neolatin nyelvek körében viszont nem ismeretlen ez a szerkezet. Masullo (2005) szerint a dél-amerikai spanyolban a románhoz hasonlóan szintén léteznek CP-t vonzó adverbiumok. Cinque (1999: 177 fn. 53) a franciából idéz hasonló példákat:

- (36) *Probablement/sans doute/certainement qu'il viendra.*
 valószínűleg/kétségtelenül/biztosan hogy ő jönni-fog

Nemesi (2000) tanulmányának hatására Perrot (2001) részletesebben is áttekintette e szerkezet francia megfelelőit, hangsúlyozva, hogy a szerkezetről például Grevisse 1959-es francia grammatikája is beszámol. Grevisse szerint többek között az alábbi határozószók fordulnak elő *que*-vel bevezetett mondattal:

- (37) *Apparemment que* 'nyilvánvalóan hogy'
Assurément que 'biztosan hogy'
Bien entendu que 'persze hogy'
Bien sûr que 'biztosan hogy'
Certainement que 'valóban hogy'
Heureusement que 'szerencsére hogy'
Même que 'ráadásul hogy'
Non que 'nem hogy'

Oui que 'igenis hogy'
Pour sûr que 'biztosan hogy'
Probablement que 'valószínűleg hogy'
Sans doute que 'kétségtelenül hogy'
Sûrement que 'biztosan hogy'
Voici/Voilà que 'íme hogy'
Vraisemblablement que 'valószínűleg hogy'

Az a tény, hogy a vizsgált szerkezet a román mellett a franciában és a spanyol egy változatában is létezik, szintén arra utal, hogy valamilyen latin előzmény továbbéléséről lehet szó; azaz, a szerkezet a románban jöhetett létre szerves fejlődéssel, és a magyarba kerülhetett be átvétellel.

Az átvétel szociológiai feltételeit az Erdélyben létező román–magyar kétnyelvűség teremthette meg. Első ismert használói közül kettő is (Wesselényi Miklós és Gyulai Pál) erdélyi kötődésű. Azonban a legelső ismert előfordulás szerzője, Bugát Pál gyöngyösi születésű, pesti, majd felvidéki lakos, tehát a szerkezetnek az 1830-as években már túl kellett jutnia Erdély határán. Vajon mi mozdította elő a magyar nyelvterület egészén való elterjedését? Feltehetőleg az a tény, hogy sajátos információs értékkel bír; információs szerkezete különbözik mindkét „öshonos” változatának információs szerkezetétől.

Vessük össze az alábbi három mondatváltozat prozodiáját:

- (38) a. *Természetes, hogy igazad van.*
 b. *Természetesen igazad van.*
 c. *Természetesen, hogy igazad van.*

Az (a) változatban a *hogy*-kötőszós mellékmondatban álló *igazad van* proposíció hangsúlytalan; ismert, előfeltételezett információt közöl; az információs fókusz a *természetes* melléknévi predikátum. A (b) változatban viszont az *igazad van* képviseli az új információt, a hangsúlytalan *természetesen* csupán módosítja azt. A (c) mondatban mind a határozószó, mind a proposíció hangsúlyos, állított összetevő, azaz, mindkettő információs fókusz – épp úgy, mint a szerkezet francia megfelelőjében (lásd Perrot 2001). Nyelvünk újnak látszó szerkezete tehát nem kontamináció, nyelvromlás, hanem az univerzális grammatika által megengedett, feltehetőleg kontaktushatás eredményeképpen felfedezett új kifejezési lehetőség.

Hivatkozások

Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története.*
 Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bowern, Claire 2008. Syntactic Change and Syntactic Borrowing in Generative Grammar. In: Ferraresi, Gisella–Maria Goldbach (szerk.): *Principles of Syntactic Reconstruction.* John Benjamins. Amsterdam. 187–216.

- Cinque, Guglielmo 1999. *Adverbs and Functional Heads. A Cross-Linguistic Perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- de Cuba, Carlos–Ürögdi Barbara 2009. Eliminating Factivity from Syntax: Sentential Complements in Hungarian. In: den Dikken, Marcel–Robert M. Vago (szerk.): *Approaches to Hungarian* 11: 29–64.
- Deme László 1998. Bomlott gondolkodású nyelvészek!? Magyar nyelvművelés = terápia nélküli diagnózis? In: Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris. Budapest. 58–59.
- E. Abaffy Erzsébet 1976. Valószínűleg, hogy...? *Magyar Nyelvőr* 100: 397–398.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris. Budapest.
- Elekfi László 1995. Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. *Magyar Nyelv* XCI: 385–401.
- Ernst, Thomas 2002. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Grétsy László 1994. Természetesen hogy nyelvi változás, de milyen? In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 93–98.
- Haegeman, Liliane 2006. Conditionals, Factives and the Left Periphery. *Lingua* 116: 1651–1669.
- Haegeman, Liliane 2007. Operator Movement and Topicalisation in Adverbial Clauses. *Folia Linguistica* 41: 279–325.
- Hegedűs Attila 2001. Van-e felelőssége a nyelvésznek? In: Alabán Ferenc (szerk.): *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben*. Filológická fakulta UMB. Banská Bystrica. 91–99.
- Hegedűs Attila–Papp Lajos 1991. *Középkori leveleink*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hill, Virginia 2007. Romanian Adverbs and the Pragmatic Field. *The Linguistic Review* 24: 61–86.
- Kenesei István 1992. A HKM mondathatározóval. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 680–681.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98: 39–49.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 76–83.
- Kontra Miklós 1992. On an Ongoing Syntactic Merger. In: Kenesei István–Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian* 4. JATE. Szeged. 227–246.
- Kontra Miklós 2001. „Három a magyar igazság.” Egy mondattani változás háromféle megközelítése. *Magyar Nyelv* 97: 53–64.
- Kontra Miklós 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris. Budapest.

- Kovalovszky Miklós 1973. „Nyilván, hogy” így rossz. In: Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat. Budapest. 182.
- Lightfoot, David 1999. *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Blackwell. Cambridge, Mass./Oxford.
- Longobardi, Giuseppe 2003. On Parameters and Parameter Theory. In: Stark Elisabeth–Ulrich Wandruszka (szerk.): *Syntaxtheorien, Modelle, Methoden, Motive*. Gunter Narr. Tübingen. 273–290.
- Masullo, Pascual 2005. *The Syntax–Pragmatics Interface: Licensing Adjoined CP in Spanish*. Paper presented at LSRL 35, University of Texas. Austin.
- Nemesi, Attila L. 2000. A természetesen, hogy... típusú szintaktikai szerkezetekről. *Magyar Nyelvőr* 124: 430–442.
- Nyírkos István 1991. Az alakkeveredés történetéhez. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 476–480.
- Perrot, Jean 2001. „*Természetesen, hogy...” – Sûrement que ça s’explique très bien! *Revue d’Études Françaises* 6: 127–133.
- Roberts, Ian–Anna Roussou 2003. *Syntactic Change: a Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGyF Kiadó. Szeged.
- Szalamon Edit 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 74: 393–403.
- Ürögdi Barbara 2006. Predicate Fronting and Dative Case in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 291–332.

É. Kiss Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Elméleti Nyelvészeti Tanszék

ekiss@nytud.hu

„Germanizmusok”. Német eredetű szerkezetek elfogadása és elutasítása a magyarban

Hegedűs Attila — Tóth László

Ebben az előadásban azt a folyamatot vizsgáljuk, amelynek során a 19. század második felében és a 20. század elején a magyar nyelv erőteljesen bővül német jövevényelemekkel. Ezek a jövevényelemek túlnyomórészt a szókészlet köréből kerülnek ki, utalásszerűen tehát a lexikára is hivatkozunk. Előadásunk lényegi eleme azonban annak a kérdésnek a megvizsgálása, hogy mely német szerkezeteket fogad el a magyar és melyeket utasít vissza, és hogy mi ennek az elfogadásnak/elutasításnak az oka a jelentéstan és a grammatika szintjén.

A standard magyar nyelvhasználat napjainkban látványos változáson megy keresztül: a normát, amely egyre inkább funkcionálissá válik, a presztízs és a stigma közötti széles tartományban találjuk meg úgy, mint orientáló mintát, olyan mintát, amely egyén és közösség, illetve egyén és egyén kommunikációjában, interakciójában nyilvánul meg (Tolcsvai Nagy 1998). Elsősorban a kötetlen (szóbeli és írásbeli) társalgás nyelvében hódít a szleng (vö. Balázs 1999: 470 és Nemesi 2000: 430), melynek része az általános tegeződés a fiatalok (Rácz 1987: 2) és a média világában (Domonkosi 1999, Nemesi 2007). A szleng elemei fokozatosan „felfelé” áramlanak, elfogadottá válnak a standardban (jó példát mutat erre az ÉKsz. 2003-as megújított kiadása), és ezáltal a változatok érvényessége elfogadottá válik az elit nyelvi értékelésében is. A szleng terjesztésében élen jár az elektronikus média, az itt megfogalmazott minták példa értékűvé válnak (Büky 2007: 159). Kérdés, hogy a szlengesedési folyamat új jelenség-e a nyelv történetében, vagy a szleng esetleg folyamatos kísérője-e a nyelv változásának.

A magyar nyelvtörténet-írásban sokáig kísértett az a szemlélet, amely a csoportnyelvek befolyását mellékesnek tartotta, csupán a nyelvjárások és az irodalmi nyelv (és az ebből alakult normatív köznyelv) viszonyát boncolgatta (vö. Bárczi 1963: 288, 326–327). Bárczi Géza azonban aránylag korán

felfigyelt a budapesti köznyelvre, melyre jellemzőnek találta, hogy „szakadatlanul szivárognak a budapesti koiné-ba az argot-szavak” (1931/1980: 245), hogy a különböző csoportnyelvi jelenségek befolyásolják a köznyelvet, s így „jelentős forrásai a nyelv alakulásnak” (1931/1980: 242). Ezt a megközelítést egészítette ki Pusztai Ferenc a magyar és a latin viszonyának elemzésével (Pusztai 1978: 388). Ez a szemlélet árnyalódik a Magyar nyelvtörténetben (Kiss–Pusztai 2003): a szókészlet történetének tárgyalása kapcsán e tankönyv kiemeli a szociolektusok folyamatos jelenlétét és hatását (csoportnyelvi és köznyelvi szavak kölcsönös átvándorlása) a magyar nyelv története során (819–820). Ezek a társadalmi nyelvváltozatok önmagukon belül aránylag korán az egységesülést mutatják (a jogi szaknyelv már a 16. század elején ilyen vonásokat mutat – vö. Szabó T. (1971) és Hegedűs (2008); a szitkozódások és az illetlen szavak az ómagyar korban is országos elterjedtségűek – vö. Hegedűs (1999); a legkorábbi tolvajnyelvi szójegyzékeket a 18. század végéről ismerjük, az Implom József (1957) által közölt szójegyzék szinte teljes egészében tartalmazza a Török Gábor (1957) által közölt rövidebb jegyzék szavait). Ha a szlenget Vlagyimir Jelisztratov megfogalmazása szerint fogjuk fel, akkor a standard csupán annak a csoportnak a szlengje „amelyet rendszerint értelmiségnek neveznek, s amely vette magának a bátorságot, hogy normalizálja a nyelvet” (1998: 18). A szleng tehát csak a standard felől nézve tűnik devianciának, valójában „nyelvesszencia”, nyelvi és emberi univerzálé (Kis 2007: 462–463). Így tehát, elfogadva a nyelv változásának fő irányát (nyelvjárások → köznyelv), folyamatosan mellé kell állítanunk a (lappangó) szleng elemeit is, melyek „a nyelv barbarizálódása” (Jelisztratov 1998: 144) során egyre inkább átítatják a köznyelvet is.

A Nyelvművelő Kézikönyv szerint a germanizmus „germán (német, angol) nyelvi hatásra alakult idegenszerűség”. A Wahrig értelmező szótár meghatározása ennél tágabb: „német nyelvsajátság”. Minden csoportnak, beszélőközösségnek van szlengje. Ebből következik, hogy szleng csak ott van, ahol létezik egy olyan csoport, amely nyelviileg, szlengjében elkülönül más beszélőktől. A germanizmusok felől tehát a kérdést úgy kell feltennünk: van-e, illetve volt-e olyan beszélőcsoport, amelynek szlengjében a magyar és a német elemek egyformán otthon voltak, mikor és hol létezett ez a csoport, és elég erős volt-e ahhoz, hogy szlengjét, vagyis a germanizmusokat elterjessze. Ez a helyszín nem más, mint a 19. század második felének Pest-Budája majd Budapestje, egy német szubsztrátumon (polgárságon) alapuló magyar nyelvűvé váló helyszín, amelyet erőteljesen befolyásolnak a jiddis elemek is (főként a polgári beszéd elemeiben, a hírlapirodalomban, a kávéházi irodalomban). Szász Béla szerint fordításban a zsargont nem lehet magyar nyelvjárási formákkal visszaadni, legjobb erre az a „jiddis zsargon”, melyet Heltai Jenő használ (1911: 126–127). Számos szó és kifejezés esetében mintaadóvá és elterjesztővé vált a „lipóciai” neológ zsidóság, melynek egyes kifejezései sajátos budapesti hangulatot és életfelfogást idéznek máig is: *leben és leben hagyni (leben und leben lassen)*, *flau vagyok én arra* (nem hiszem), *min krenkolod magad, für alle Fülle, nem vagyok slágfertig* (vö. Gosztonyi 2001). Bárczi Géza írja le,

hogy 1851-ben Pest, Buda és Óbuda egyesített lakossága csupán 180.000 fő, és ennek csak 36 százaléka magyar nyelvű. Az abszolutizmus korában e környezetben a kétnyelvűség természetes állapot volt, ezt kívánta meg a hivatali ügyintézés mellett az élet számos részterülete is (Bárczi 1963: 348, 351). E helyzetről egy korabeli tanú, Wolff Béla a következőképpen számol be: „Gyermekkoromban, a 60-as években, Budapest külvárosainak polgársága még jóformán egészen német volt. Magam is egyszerre tanultam meg a magyar és a német nyelvet, az előbbit anyámtól és az iskolában, az utóbbit atyámtól és játszótársaimtól” (Wolf 1896: 463). Az ilyen környezetben létezők számára a két nyelv keveredése, az ún. maccaronicumok használata teljesen természetes gyakorlat. Az itt produkált kevert nyelvű mondatok tartalmazhatnak egyes szavakat a másik nyelvből (Wolff példái: *auf die másik szeit'n, das ist so etwas andrás, ihm tut sei' lábahaxn weh*), de előfordulhatnak hosszabb szövegek is, amelyekben egész mondatok keverednek (egy példa szintén Wolfftól: *háromszor egy héten / Hat der student frei / Akkor viszi végbe / Die grosse lumperei*). Hasonló eljárás mód napjainkban is megfigyelhető magyarországi nyelvi kisebbségek nyelvhasználatában: „*Dort ist der ebédhordó, oder wie sagt man, im szatyor drin*” (Földes 2005: 115), „*Mir ist es nicht zu viel, csak jó legyen!*” (Földes 2005: 227).

A két-, illetőleg többnyelvű környezet felszabadító hatással lehet a fantáziára, az ötletre, a népetimológias magyarázatokra és az analógiás újításokra. Molnár Ferenc szerint a budapesti gyerek „szivesebben mondja ki azt, amibe beletörik a nyelve, mert megszokta, hogy épp az ilyen titokzatos dolgoknak furcsa és nehéz nevük van, mert a pesti gyerekeknek a lift, az aszpirin, a várkertraktart és az automobil már hároméves korában barátja, pedig e szavaktól a falusi gyerek még legény korában is a falnak megy” (Molnár 1913: 173). Heltai Jenő a Magyar Nyelvőrnek ugyanebben a számában humoros dialógusban írja le, hogy az átlag budapesti polgár, miközben elítéli a „ronda pesties írást és dumálást”, az itt kitalált „külön tolvajnyelvet”, teljes mértékben használja ezt a „link dumát” (Heltai 1913: 173–174). E nyelvi környezet különös sajátosságát az adja, hogy együtt van meg benne a németes hatás és a teremtő fantázia. S e kettő együtt teszi a kor vidéki magyar beszélője és átlagértelmiségije számára furcsává és érthetlenné a budapesti szlenget. Ugyanakkor viszont a vidékről ide sereglő, főként az építkezéseken napszámosként dolgozó falusiak számára egyáltalán nem jelent „nyelvi romlást” az itt kialakuló argó. Elfogadják, gyakorolják, a maga természetességében használják ezeket a szavakat és kifejezéseket. A Magyar Nyelvőr átveszi a Népszava egy írását (szerzője Bresztovszky Ernő), amelyben a szerző építkezésen dolgozó csizmás parasztemberek szájából hallva jegyzet fel a pesti argóban gyakori szavakat és kifejezéseket (Bresztovszky 1913: 278–279). A Simonyi Zsigmond szerkesztette Magyar Nyelvőr a 20. század első két évtizedében – mint a fenti idézetekből is látható – nem rekesztette ki a budapesti nyelv ezen vadhajtásait, hanem megpróbálta megérteni, integrálni. Jellemző példája ennek az attitűdnek Simonyi Zsigmond egyik jegyzete, melyben Szép Ernő Lila ákác című regénye kapcsán a következőket írja: „Szép

Ernő egészen új irodalmi nyelven szól: a pesti nép nyelvét teszi irodalmivá, s ezt a nyelvész nem veheti siket fülre, ha meggondolja, milyen hatással van a francia s az angol irodalmi nyelvre a párizsi s a londoni „csöcselék” nyelve. Kétségtelen, hogy a mienkre is hatással lesz az egyelőre zürzavaros, de máris kialakuló budapesti népnyelv” (1918: 77). A Nyelvőr következő évfolyamában pedig részletes elemzését adja a Lila ákác nyelvének. Kiemeli a benne meglevő németességeket, pl. *Milyen egy hülyeségeket adnak ott!, Bebeszélni magamnak*, vagy a következő makaronikus megoldást: „*Eredj el? Zéderanda*” (*seh’ dir an da!* ’Nézz meg az ember!’), de ezeken túlmenően azokat a vonásokat is, melyek „a fővárosi magyarság talajából nőttek ki” (ezek főképpen a szókészlet elemei, de közülük számosan továbbéltek és szerkezeti elemekkel is gazdagodtak). (Csupán egyetlen példa ebből a folytonosan jelenlevő, a standard mellett búvópatakként létező szlengre egy a 20. század 50-es éveit reprezentáló szöveg. A szöveg az 50-es évek budapesti argójában íródott, a címadó mondat (*Meghúzzuk a zamzigit és átgemblizünk a taccson*) teljesen jó magyar mondat, bár szótár nélkül érthetetlen.¹) Simonyi kiemeli továbbá, hogy a Lila ákácba „sokszor belehangzik a faluk és puszták nyelve”, és jelen vannak az író egyedi újításai is (1919: 80–82).

A budapesti nyelvben megjelenő újításokban tehát együtt van meg az idegen (német) befolyás és a hely szelleme által inspirált nyelvi produktum. A kettő együtt zavarta a hagyományos (nyelvi) értékeket, kifejezőmódokat. Az ellenük fellépők nem is tudják szétválasztani őket, berzenkedésük gyakran mindkettő ellen irányul. Ám az az ortológus érvelés, amely a magyar nyelv szellemére apellálva utasítja el a közbeszédbe behatoló új elemeket, és amely a népnyelvre, a régiségre és a jelentős írók nyelvére hivatkozva érvel az elutasítás mellett, nem tudott hatásos lenni. Ennek oka, hogy a népnyelv nem utasítja el a germanizmust (pl. a német *auskommen* tükörfordítására hoz példát a következő népnyelvi közlés: „*Evvê a nadrággâ kigyüvök kukoricza-vetésig*” (Nyr. 2: 129), az írók közül csak Jókait említem, akinél számos idegenszerű újítás megjelenik. Berczik Árpád Magyar Nyelvőr-beli írásában megkülönbözteti a germanizmusok két fajtáját. Az egyik a szóátvétel, illetőleg az ehhez kapcsolódó tükörszók (ezek részletezését l. Gerstner 1998: 77–78), a másik eljárás mód „mikor olyan szólásokat veszünk át, melyek a magyar nyelv szellemével ellenkeznek” (Berczik 1912: 226). Ezekből idézett tanulmányában fel is sorol néhányat, melyek valahogy mégiscsak megtapadnak, és ez érthetetlen az ortológus számára. A problémára adandó adekvát választ Alexander Bernát adja meg Szarvas Gábort idéző tanulmányában: „a nyelv olyan jelrendszer, melyet a nép intuitív gondolkodása alkot és fejleszt, de igen valószínű, hogy e fejlesztésnek magasabb fokai más nyelvekkel való érintkezés útján jönnek létre, melyek aztán nyomot hagynak a fejlesztett nyelven.” Továbbá: „hány idegen mondatszerkezet honosult meg a latinból, a németből,

¹ Múlt-kor történelmi portál, http://www.mult-kor.hu/20081122_meghuzzuk_a_zamzigit_es_atgemblizunk_a_taccson (2010. 10. 05.)

melyet már azért is bajos volna kiirtani, mert a kiirtás műveletében se lehetünk el e szerkezetek nélkül” (Alexander 1912: 43).

Mi indokolja, hogy egy nyelv kész befogadni a tükörszókat (vagyis azokat, amelyek nem kifejezetten az adott nyelv szóalkotási módja szerint alakultak, hanem az alkotó elemek lefordításával), tükörjelentéseket (német hatásra bővül az adott magyar szó jelentésköre), sőt szerkezeteket is? Érvényesnek tekinthetjük e kérdésben Gerstner Károly megállapítását: „azonos valóságselemek azonos szemléletmód alapján képeződnek le” (1998: 87). A szemléleti azonosság tehát általános jelentésváltozási tendenciának tekinthető, s ebbe belefér az is, ha egy szerkezet képisége csak kismértékben tér el az átvevő nyelvben meglévő, jelentésében azonos vagy hasonló szerkezetétől. Ez esetben az átvevő nyelv beszélői könnyen megértik az idegen szerkezetben meglévő tartalmat, s vele a nyelvi formát is elfogadják. Néhány példa e körből: *ágyat őrizni* (das Bett hüten) (vö. *házat őrizni*), *határt nem ismer* (kennt keine Grenzen) (vö. *nem ismer sem Isten, sem embert*), *lépést tartani* (Schritt halten) (vö. *fegyelmet tart*), *ha minden kötél szakad* (wenn alle Stricke reissen) (vö. *ha törik, ha szakad*), *tető alá hoz* (unter Dach bringen) (vö. *közös nevezőre hoz*). Idegenszerű azonban a szerkezet, ha képisége nem adekvát a befogadó nyelvben, ha a benne levő jelentéstartalom szokatlan, nem áttetsző. Ezek a szerkezetek általában nem maradnak meg (a következő idézetek a Magyar Nyelvőr által kárhóztatott idegenszerűségek közül valók, valaki tehát valahol korábban már leírta vagy kimondta őket): *sánczba dobván* (in die Schanze schlagend) = 'kockára tesz' (Nyr. 14: 38), *borban utazik* (er reist in Weine) (Nyr. 19: 285), *beállít valamit* (einstellen 'megszüntet' (Nyr. 4: 27), „E szó *szőnyegre hozását* ajánljuk...” (aufs Tapet bringen) = megbeszélni (Nyr. 8: 129), *fegyverhez nyúltak* (sie griffen zu den Waffen) = 'fegyvert ragadtak' (Nyr. 43: 438).

A jelentésbeli elfogadás, illetőleg visszautasítás mellett figyelembe kell venni az adott német szerkezet formai vonásait is, azaz a szemantikai kritérium mellett egy strukturálissal is számolni kell, különösen az igék vonzatstruktúrája játszik hangsúlyos szerepet. A germanizmusok sokféleségéből a következő példák az nézzük meg, hogy ez a két szempont hogyan befolyásolja az elfogadás/visszautasítás folyamatát. Példatípusaink: (1) vonzatváltás, ezen belül a (1a) rag helyett névutó alkalmazása, a (2) német *sich* visszaható névmás alkotta szerkezetek magyar sorsa, az (3) ún. terpeszkedő (funkcióigés – „Funktionswerb”) szerkezetek, s végül (4) a módbeli segédigés szerkezetek (*lassen*).

1. A vonzatváltás. Példa: „*lekéste a vonatot* (helyesen: *lekéselt a vonatról*)” (Nyr. 44: 438), „*szolgálni valamit* a legkírívóbb germanizmus e.h. *szolgálni valamivel*” (Nyr. 2: 418).

A *késik* ige bővítményei között – mediális lévén – nem szerepel tárgy (**kési az órát*), az objektumra való utalás azonban lehetséges, mégpedig határozói bővítménnyel: *késik az óráról*. A *lekésik* ige szintén mediális, azaz megtörténik az ige alanyával az, hogy *lekésik valamiről*, ugyanúgy, mintha azt

mondanánk: *lemarad valamiről*. A *lekésik* ige vonzatsruktúráját illetően azonban a nyelvhasználat mást mutat (Google²: *lekésett a vonatról* – 2370, *lekéste a vonatot* – 7770). Olyan, mintha a nyelvhasználók többsége „figyelmen kívül hagyáná” az ige mediális voltát, amikor azon megjelenik a *le*-igekötő, azaz mintha ez tenné lehetővé a vonzatsváltást. (A jelenség nemcsak ennél az igekötős változatnál figyelhető meg, vö. *elkéste a hajót*, sőt egy internetes fórumban ilyen is szerepel: *megkéste a tárgyalás kezdetét*. Ezek ugyan elszigetelt példának látszanak, de az itt szereplő igekötők is ugyanúgy befejezetté teszik az igét.) Valószínűleg olyan igék analógiás hatásáról van itt szó, amelyek vonzatszerkezetében az objektum határozóként és tárgyként is megjelenhet (pl. *tud, álmodik vmit/vmiről; figyel, néz, gondol, vár vmit/vmire*), ám amelyek perfektív igekötős változatai mellett már csak tárgyi vonzatként szerepel az objektum (*megtud, elgondol, megfigyel, megnéz, megálmodik, megvár vmit*).

A *szolgál* ige esetében más a helyzet. A vonzatsruktúra tartalmazza a tárgyat, de ebben az esetben az ige ’aláveti magát’ jelentésben szerepel, nem pedig úgy, ahogy a fent idézett germanizmusban, ahol ’felszolgál’ értelemben áll. Emiatt ezt a szerkezetet nyelvünk nem fogadta be.

(1a) Határozórag helyett névutó. Példa: „*elmélkedjem fölötté*” (Nyr. 40: 322), „*Biztosak vagyunk a felől, hogy ... (abban), Kritikát gyakorol a közölt tudósítások fölött ... (tudósításokról), Elfogadtatott azon kikötés mellett ... (azzal a kikötéssel)*” (Nyr. 15: 26). Ezt az eljárásmódot Horváth László is németes hatásnak tartja (2003: 764). Az elmúlt félszázad során használata gyérül (vö. Horváth 2003: 834), s ez összefügghet azzal is, hogy bár szerkezeti különbség nincs a ragos és a névutós forma között, az eljárásmód ellentétes a magyar vonzatsváltakozás általános tendenciájával (vö. Hegedűs 2009). A névutós formák ritkuló használata ugyanakkor szerkezetenként eltérő arányú lehet (Google: *elmélkedik fölötté* – 9, *elmélkedik arról* – 1990; *biztos a felől/afelől* – 11800, *biztos abban* – 50900). Ezeknek a kifejezéseknek tehát van szerkezeti mintájuk a magyarban, könnyen beépülhettek a nyelvbe, elfogadásukat szemantikai oldalról talán az befolyásolhatja, hogy mennyire érzik a nyelvhasználók bonyolultnak, mesterkéltnak őket, a ragos alakokat pedig egyszerűbbnek, természetesebbnek.

2. A *sich* visszaható névmással alakult szerkezetek, azaz a *sich* és a *magát* megfeleltetése. Példák: „*körülnézi magát (sich umsehen)*” (Nyr. 1: 340) ’körülnéz’, „*Vigyázz, hogy el ne szaladjon magát!*” (Nyr. 1: 191) ’el ne szaladjon’, „*jól veszi ki magát (’nimmt sich gut aus’)*” (Nyr. 1: 389) ’jól mutat/fest’. E szerkezetek megjelenésekor döntő szempont lehetett, hogy a bennük lévő igék vonzatsruktúrája elfogadható-e magyarul. Az *elszaladja magát* már ezen a ponton megbukik, hiszen az *elszalad* intranszitiv ige, azaz

² A Google internetes keresőt speciális módon beállítva – tehát úgy, hogy csak az adott szókapcsolatra legyen érzékeny – 2009 novemberében kapott, nem reprezentatív adatok.

nem irányul(hat) tárgyra. A másik két szerkezet azonban ebből a szempontból jó: a *körülnéz* mellett lehet, a *kivesz* mellett pedig mindig van is tárgy. A második szempont lenne, hogy szemantikailag is illeszkedjen a magyarba. A *jól veszi ki magát* esetében ez nem teljesülhet, hiszen ez szó szerinti értelemben mást jelent, mint a német szerkezet. Nyelvünk csak frazémaként tudja befogadni, mint ahogy az a mai példákból is kiténik³. A *körülnézi magát* ismét csak más jelentést kínál, mint az eredeti német szerkezet⁴. Ráadásul az igének a tranzitív és intranszitiv olvasata világosan elválik egymástól, de a tranzitív más igekötőkkel valósul meg a mai nyelvben, és az objektum általában nem is tárgyként jelentkezik: *végignéz magán, magára néz*.

(3) Az ún. terpeszkedő kifejezések. Példa: „*teljesedésbe megy* (in Erfüllung gehen) ('teljesedik'), *bátorságot vesz* (Mut fassen) ('felbátorodik')” (Simonyi: Nyr. 44: 437), „*a számlák nem kerültek rögzítésre*” (egy 2009-ben kapott hivatalos levélből). A Simonyi által idézett példák igéi szemantikailag üresek, feladatuk segédigei természetű: a főnévben kifejezett cselekvést vagy tulajdonságot igésítik. Ezért, noha az igék vonzatstruktúrája nem idegen a magyartól, a szintagma a frazéma felé csúszik el. (Rögzülésüket specializálódott jelentés is indokolhatja, például a jogi szaknyelvben, vö. B. Kovács 1999.) A mai példánál lényegében ugyanez a helyzet, adódik azonban egy pragmatikai indok, amely nagyszámú előfordulását magyarázhatja (Google: *nem került rögzítésre* – 75900). Mivel a mai magyarból hiányzik a szenvedő paradigma (ha rendszer szinten nem is, gyakorlatilag igen), a személytelenség megőrzésére szükséges a *vmire kerül* szerkezet.

4. A feltűnően idegenszerű (s ezért a Nyelvművelő Kézikönyv szerint kerülendő), illetőleg a gyökeret nem vert (Dömötör 2006: 399) germanizmusok között sorolják fel a *lassen* segédige magyar *hagy* megfelelőjével alakult szerkezeteket (*hagyok magamnak cigarettát hozni, meg hagy csinálni*). A *hagy* ige vonzatstruktúrájában ugyan ott a tárgy (*hagyom elmenni* = *hagyom, hogy elmenjen*), jelentésében azonban más a szemlélet: az 'enged' nem fér össze a példákban meglévő műveltető funkció „szigorúságával”. Nyilván az sem elhanyagolható tényező, hogy a magyarban ezek mindig kiválthatók a műveltető ige képzőjével, amely szerkezetileg jóval egyszerűbb (*cigarettát hozatok, megcsináltatja*).

Más a helyzet a Bárczi (1963: 353) idézte példával: (a) *nem hagyja magát zavarni*. Ez nem azonos a (b) *nem zavartatja magát* kifejezéssel, mivel e

³ „Általában az EU-ban nagyon *jól veszi ki magát*, amikor nem egyetlen ország küzd magányos harcosként.” – Balázs Péter külügyminiszter, forrás: <http://www.ahet.ro/dossziek/kulpolitika/milyen-a-nemzeti-kulpolitika-balazs-peter-158-101.html> (2010, 10. 05.). (Ritkábban *jól adja ki magát* formában is előfordul: „– A kámpec nem jó – vágott közbe idegesen Malacka. – Nem mintha egyéb kifogásom volna ellene – tette hozzá gyorsan –, de nem igazán jó rím. Nem adja jól ki magát.” – A. A. Milne: Micimackó.)

⁴ „S tán éppen ott állt a nagy oszlopos tükör, amelyben Athalie még egyszer körülnézte magát, hogy jól áll-e rajta a menyasszonyöltöny, ahol most.” – Jókai Mór: Az arany ember.

német szerkezetben (*er lässt sich nicht stören*) a *lassen* kétféleképpen elemzendő.

- (a) Apu a kedvenc sorozatát nézi, ne is próbáld, ilyenkor *nem hagyja magát zavarni*.
- (b) Csámcsogva evett, egyre többen néztek rá megrovólag, de ő *nem zavartatta magát*.

A második mondatban a *nem zavartatja magát* jelentése: 'nem törődik a fennálló állapottal', az első mondat *nem hagyja magát zavarni* szerkezetének jelentése viszont: 'nem engedi, hogy zavarják'. Mindkét szerkezet értelmes lehet egy magyar mondatban, vagyis nem a struktúrával van a baj, hanem azzal, ha a használat a valósággal össze nem illő, azaz ha a (b) jelentésében használják az (a)-t.

Összefoglalva a következőt mondhatjuk: az idézett germanizmusok átvételében kivétel nélkül szerepet játszik, hogy struktúrájuk illeszkedik-e a magyarba. (A legtöbb példában ez az ige szintaktikai viszonyait, az ige vonzatstruktúráját jelentette, de szerepelt a névutó – határozórag megfelelés is). Amennyiben ez nem teljesül, a nyelvhasználók elutasítják (*szolgál valamit, elszaladja magát*). A másik szempont, a szemantikai, bonyolultabb. Itt előfordulhat, hogy a kifejezés jelentése más, mint a németben, ezért nem honosodik meg (*körülnézi magát, hagyok magamnak cigarettát hozni*). Ha mégis, akkor az ige köré szerveződött szerkezetet frazémaként vesszük át (*jól veszi ki magát, föltűnést kelt*). A névutós szerkezeteket is magyarázhatnánk egyfajta állandósult szókapcsolatként, de valószínűbb, hogy esetükben inkább a természetesség játszik szerepet az elfogadásban, ugyanakkor a ragos alakulatok elterjedtsége jóval nagyobb. Hogy az említett kritériumok nem mindig érvényesülnek szigorúan, arra jó példa a *lekéste a vonatot*, amely ugyan strukturálisan nem illeszkedik a nyelvbe, ám van olyan analógia, amellyel részben megfeleltethető, és ez segíthette, hogy jobban elterjedjen, mint a határozói vonzatot tartalmazó szerkezet.

Hivatkozások

- Alaxander Bernát 1912. Szarvas Gábor időpontja. *Magyar Nyelvőr* 41: 42–45.
- Balázs Géza 1999. Szociálpszichológia és nyelvpolitika. *Magyar Nyelv* 95: 467–472.
- Bárczi Géza 1931/1980. A „pesti nyelv”. In: Papp László (szerk.): *A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok*. Gondolat. Budapest. 237–279.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat. Budapest.
- Berczik Árpád 1912. A mi édes magyar nyelvünk. *Magyar Nyelvőr* 41: 224–227.
- Bresztovszky Ernő 1913. A pali meg a huszonnyolcas ... *Magyar Nyelvőr* 42: 278–279.

- Büky László 2007. Normaváltozás a szóhasználatban. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 151–161.
- Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr* 123: 286–291.
- Dömötör Adrienne 2006. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 385–400.
- Földes Csaba 2005. *Kontaktdeutsch*. Gunter Narr Verlag. Tübingen.
- Gerstner Károly 1998. *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gosztonyi János 2001. Neológ izraelita polgárok beszédszokásai 1930 és 1944 között. In: Balázs Géza–Grétsy László (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. Budapest. 71–80.
- Hegedűs Attila 1999. Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben. *Irodalomismeret* 10: 140–143.
- Hegedűs Attila 2008. Normativitás, avagy spontán sztenderdizációs tevékenységformák a XVI. század első felének magyar nyelvében. In: Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 61–65.
- Hegedűs Attila 2009. Igevonzat-változások vizsgálata misszilisek segítségével. In: Korompay Klára–Terbe Erika–C. Vladár Zsuzsa–Zsilinszky Éva (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 91–99.
- Heltai Jenő 1913. Budapesti argó. *Magyar Nyelvőr* 42: 173–174.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss–Pusztai 2003: 430–482, 663–673, 757–769.
- Implom József 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 270–272.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1998. *Szleng és kultúra*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Kis Tamás 2007. Szleng és karnevál. In: Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 455–464.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- B. Kovács Mária 1999. A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123: 388–395.
- Molnár Ferenc 1913. Pesti gyerekek. *Magyar Nyelvőr* 42: 172–173.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 318–336.
- Nemesi Attila László 2007. Nyelvi minták és viselkedésbeli háttérük a kereskedelmi televíziók magyar gyártású szappanoperáiban. In: H. Varga

- Gyula (szerk.): *Kommunikáció és szövegkutatás*. EKF Líceum Kiadó. Eger. 144–149.
- Pusztai Ferenc 1978. A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete. *Magyar Nyelv* 74: 385–390.
- Simonyi Zsigmond 1918. Lila ákác. *Magyar Nyelvőr* 47: 77.
- Simonyi Zsigmond 1919. Lila ákác. *Magyar Nyelvőr* 48: 80–81.
- Szabó T. Attila 1971. Cheh István deák nyelvéhez. In: V. András János (szerk.): *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 480–494.
- Szász Béla 1911. Budapesti nyelv. *Magyar Nyelvőr* 40: 126–127.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Török Gábor 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 273–274.
- Wolff Béla 1896. Budapesti maccaronicumok. *Magyar Nyelvőr* 25: 463.

Hegedűs Attila
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
hegedus.attila@btk.ppke.hu

Tóth László
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék
toth.laszlo@btk.ppke.hu

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
Piliscsaba, 2010

Felelős kiadó személy: Botos Máté dékán
Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

ISBN 978-963-308-004-7